

Міністерство освіти і науки України
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

На правах рукопису

Сердюк Ігор Олександрович

УДК 314:930(477.5),,17.50/100”

ПОЛКОВІ МІСТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
СЕРЕДИНИ ХVІІІ СТ.:
ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИМІР
(на прикладі Ніжина, Переяслава й Стародуба)

спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник
Волошин Юрій Володимирович
доктор історичних наук,
доцент

Полтава – 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ.....	4–5
ВСТУП.....	6–10
РОЗДІЛ I	
Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	11–36
1.1 Історіографія проблеми.....	11–23
1.2 Характеристика джерел.....	23–31
1.3 Методологія та методика дослідження.....	31–36
РОЗДІЛ II	
Міста Лівобережної України в середині XVIII ст.....	37–62
2.1 Полкове місто як осередок локальної адміністрації.....	37–49
2.2 Політичний та економічний аспекти розвитку міст.....	49–62
РОЗДІЛ III	
Статеві-вікова структура міського соціуму Лівобережної України.....	63–136
3.1 Загальна демографічна характеристика міських мешканців.....	63–76
3.2 Діти.....	77–105
3.3 Населення активного віку.....	105–128
3.4 Літні люди.....	128–136
РОЗДІЛ IV	
Соціальні групи Лівобережних міст: історико-демографічна характеристика.....	137–189
4.1 Основні соціальні групи міського населення.....	138–165
4.2 Ніжинська грецька спільнота.....	165–175
4.3 Маргінальні групи: жебраки, убогі, старці, „школьники”.....	175–190
ВИСНОВКИ.....	191–196
ДОДАТКИ.....	197–237
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	238–283

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

арт.	артикул
ВУАН	Всеукраїнська академія наук
Держархів	
Полтавської обл.	Державний архів Полтавської області
див.	дивись
здор.	здоровий
кн.	книга
коєф.	коефіцієнт
коп.	копійок
мал.	малюнок
МКХ	міжнародна класифікація хвороб
НТШ	Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка
обл.	область
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПСЗРИ	Полное собрание законов Российской империи
ПУАК	Полтавская ученая архивная комиссия
руб.	рубль (рублів)
табл.	таблиця
УАН	Українська Академія Наук
УРЕ	Українська радянська енциклопедія
хв.	хвороба
хвор.	хворий
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЧИОДР	Чтения в Обществе истории и древностей Российских

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Вік	Період від народження до певного моменту життя, повне число років в останній день народження, отримані, якщо можливо, як відповідь на питання про дату народження, чи, якщо респондент не знає дати свого народження, як відповідь на питання про число років, що виповнилося в останній день народження.
Віковий контингент	Група осіб, об'єднаних загальним для них віком і певною соціально-економічною або іншою ознакою.
Вторинне співвідношення статей	Співвідношення хлопчиків і дівчат, народжених живими.
Деканальні реєстри	Звіти, що містять відомості про кількість господарств, число осіб здатних і нездатних до сповіді, кількість людей, що народились, одружились, померли, дані про столітніх осіб.
Демографічна поведінка	Поведінка людей по відношенню до шлюбу, дітей, сім'ї у відповідності з усталеними нормами.
Демографічна революція	Перехід від традиційного (аграрного) до індустріального типу відтворення населення; характеризувався значним зниженням рівня смертності (передусім дитячої), що створювало передумови для зниження народжуваності і появи контролю над нею. В країнах Західної Європи відбувалася в кін. XVIII – пер. пол. XIX ст.
Девіація	Соціальна поведінка, що відрізняється від загальноприйнятих норм і засуджується більшістю членів певної соціальної групи.
Деканати	Церковно-адміністративні округи Київської архієпископії (територія Брацлавського і Київського воєводств), які у свою

	чергу поділялися на парафії.
Загальний коефіцієнт народжуваності	Число народжень на 1000 чоловік населення. Обчислюється співвідношенням числа живонароджень одного року до середньої чисельності населення того ж року. Найбільш поширений для визначення рівня народжуваності.
Куня (куна)	Залізний обруч, що кріпився ланцюгом до стіни костюлу/церкви й одягався на шию особи, яку карали.
Маргінал	Індивід, що знаходиться в приграничному, перехідному, соціально чи культурно невизначеному стані – на кордоні культур (субкультур), класів, соціальних груп.
Молоде населення	Узагальнена характеристика вікової структури населення, в якому частка осіб у віці 65 років і старше менша 4%.
Паламар	Церковнослужительський чин, у якому посвячений має право й обов'язок допомагати під час підготовки до богослужіння.
Причетник	Особа, що через обряд хиротесії, здійснений над нею, посвячена на служіння в церкві під час богослужінь та поза ними.
Репродуктивний період	Період часу, на протязі якого жінка здатна народжувати дітей. Зазвичай приймається рівним віковому інтервалу 15-49 років.
Співвідношення статей	Число чоловіків на 100 або 1000 жінок.
Чоловічий коефіцієнт	Частка чоловіків у загальному складі населення.
Шлюбність	Процес утворення шлюбних пар в населенні. Включає процес відновлення шлюбної структури населення, також процеси овдовіння і розлучення.
Шлюбний ринок	Система співвідношень чисельностей різних груп здатного до шлюбу населення, що утворює загальні рамки шлюбного вибору.

ВСТУП

Вітчизняна історична урбаністика має значні здобутки у дослідженні соціально-економічних, юридичних, політичних аспектів функціонування міських поселень на різних етапах їхнього розвитку. Однак, знання про еволюцію міста буде неповним, якщо в його центрі не стоятиме людина у всіх її іпостасях, адже сутність населеного пункту визначалася не лише статусом чи економічним розвитком, а й світоглядом і специфічним способом життя його мешканців. Тому всебічне та глибоке осмислення природи міста без вивчення повсякденного життя його населення, дитинства, сім'ї, приватного життя, шлюбу, моралі, життя і смерті – неможливе.

Дослідження цих актуальних у сучасному українському історіописанні проблем вимагає міждисциплінарного підходу. Зокрема, вивчення таких важливих подій в житті людини, як народження, шлюб і смерть сьогодні проводиться на стикові історії, демографії, медицини та психології. Для цього у західноєвропейській історичній науці розроблено комплекс історико-демографічних методик, які вітчизняна урбаністика лише починає засвоювати. Тож, вивчення різних аспектів функціонування міського населення, у тому числі його історико-демографічних характеристик, має велике значення.

Попри очевидну необхідність таких студій, в українській історіографії вони практично відсутні, міста ж Лівобережної Гетьманщини середини XVIII ст. під цим кутом зору взагалі не розглядалися. Відтак вивчення у рамках даного дослідження історико-демографічних характеристик населення трьох полкових центрів – Ніжина, Переяслава й Стародуба – є доволі актуальним. Розв'язання проблеми уможлиблює наявність значного корпусу облікових джерел XVIII ст., яка дозволяє застосувати на українському матеріалі випробувані у світовій історіографії методологічні підходи та методи дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з планами науково-дослідної роботи кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка „Трансформаційні процеси в Лівобережній Україні (XVIII–XX ст.): політика, суспільство, релігія” (номер державної реєстрації 0109U001577).

Метою дисертаційного дослідження є з'ясування історико-демографічних характеристик населення полкових міст Лівобережної України середини XVIII ст.

Завдання роботи підпорядковані поставленій меті. Ними передбачено:

- дослідити стан розробки проблеми в історіографії;
- вивчити потенціал Генерального опису Лівобережної України як джерела для вивчення міського населення у соціально-демографічному вимірі; підібрати методики квантитативних досліджень, які відповідають змісту і формі джерела;
- простежити вплив адміністративної та економічної функції полкових міст на демографічні характеристики населення;
- дослідити статево-вікову структуру населення міст Лівобережної Гетьманщини та визначити особливості дитинства, активного віку й старості;
- вивчити історико-демографічні характеристики різних соціальних груп та їхній вплив на населення міст загалом;
- з'ясувати особливості демографічної поведінки окремих осіб в умовах міста, визначити можливі шлюбні стратегії його мешканців;
- визначити особливості історико-демографічних характеристик полкових міст Лівобережної Гетьманщини шляхом їхнього порівняння з аналогічними характеристиками населення міст Центрально-Східної Європи з одного боку й сіл українського Лівобережжя з іншого.

Об'єктом дослідження є міський соціум Лівобережної України середини XVIII ст.

Предмет дослідження – історико-демографічні й соціальні характеристики населення полкових міст Гетьманщини – Ніжина, Переяслава й Стародуба в середині XVIII ст.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються 1750–1782 рр. – останнім періодом існування міст в статусі полкових, часом модернізаційних і трансформаційних процесів на теренах Лівобережної Гетьманщини, її інтеграції в загальноімперський простір. Нижня межа (1750 р.) обумовлена відновленням Гетьманщини, початком правління гетьмана Кирила Розумовського, який надав магдебурії окремим містам та провів низку реформ управління і судочинства. Верхня хронологічна межа (1782 р.) обумовлена скасуванням полкового устрою, а отже перетворенням полкових міст на повітові центри новоутворених намісництв.

Територіальні рамки дисертації охоплюють міста Ніжин, Переяслав й Стародуб – полкові, адміністративні і економічні центри Гетьманщини з чисельним населенням. Їхній вибір обумовлений також тим, що з поміж документів Генерального опису (основного джерела дослідження) описи цих трьох міст збереглися найкраще.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності, антропологізації та міждисциплінарності. Відповідно до них джерела вивчалися як продукт конкретної історичної епохи, а міський соціум розглядався як цілісна система і як сукупність окремих елементів. У дослідженні застосовано ряд загальнонаукових, спеціально-наукових і конкретно-проблемних методів, у першу чергу це квантитативні методики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше у вітчизняній історичній науці населення полкових міст Гетьманщини стало об'єктом комплексного історико-демографічного дослідження. Зокрема:

- З'ясовано особливості статево-вікової структури населення міст.
- Визначено особливості демографічної поведінки міських мешканців Лівобережної Гетьманщини.

- Реконструйовано стратегію шлюбних практик представників різноманітних міських соціальних груп.
- На українському матеріалі підтверджено концепцію демографічно детермінованого і саморегульованого механізми смертності традиційного доіндустріального суспільства.
- Досліджено демографічні характеристики дитинства, активного віку і старості, а також сприйняття їх тогочасним міським соціумом Гетьманщини.
- Вивчено особливості функціонування полкових міст як адміністративних та економічних осередків та їхній вплив на демографічні характеристики міського населення.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її результати можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць з історії України XVII–XVIII ст. й історичної демографії та урбаністики. Результати дослідження можна рекомендувати при розробці вузівських і шкільних підручників та навчальних курсів для гуманітарних факультетів, де вивчається історія України, історична демографія та історична урбаністика.

Окремі факти, судження й гіпотези, висловлені автором у дисертаційній роботі, можуть бути використані науковцями при дослідженні певних аспектів історії повсякдення, історії сім'ї, гендерної проблематики, вирішенні мікроісторичних питань.

Апробація результатів дослідження. Отримані результати роботи оприлюднювалися у формі доповідей на міжнародних та всеукраїнських конференціях, зокрема: на III міжнародній науково-практичній інтернет-конференції „Наука і освіта без кордонів” (Софія, 2007); XXV міжнародній краєзнавчій конференції молодих вчених, присвяченій 150-річчю з дня народження академіка Д.І Багалія (Харків, 2007); 61-й міжнародній конференції молодих вчених „Каразінські читання” (Харків, 2008), XVIII і XIX Міжнародних конференціях „Історія релігій в Україні” (Львів, 2008, 2009); VII Міжнародному симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2008); Міжнародній науковій

конференції “Українське народознавство на початку ХХІ ст. (теорія, методи та тенденції розвитку)” (Київ, 2008); II Міжнародній науково-практичній конференції „Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри”(Одеса, 2009), III Всеросійській науковій конференції з історичної демографії (Росія, Сиктивкар, 2009), Міжнародній науковій конференції „Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація” (Київ, 2009), Міжнародній науковій конференції молодих вчених „Архивы и историческая наука” (Росія, Санкт-Петербург, 2010). Матеріали дисертації також обговорювалися на семінарі Товариства дослідників Центрально-Східної Європи при Києво-Могилянській академії та аспірантських семінарах при кафедрі історії України Полтавського державного педагогічного університету.

Основні положення дисертації викладені у 14-ти *публікаціях*, з них – 9 у фахових наукових виданнях зі спеціальності „Історичні науки”. Загальний обсяг публікацій 8,5 ум. др. арк.

Структура дисертації обумовлена проблемним принципом з урахуванням мети і завдань дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, додатків (41 с.), списку джерел та літератури (45 с., 442 позиції). Загальний обсяг дисертації – 283 сторінки.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Незважаючи на те, що демографічні характеристики* населення полкових міст Лівобережної України не були предметом спеціальних досліджень, вітчизняна історіографія напрацювала вагомий доробок в галузі історичної урбаністики. Вчені не раз зверталися до вивчення різноманітних аспектів життя міського соціуму Гетьманщини XVIII ст. Їхні здобутки ґрунтовно проаналізовані в історіографічних працях М. Булгакова [144], Т. Гошко [434], В. Кулаковського [229], В. Тхора [374], Г. К. Швидько [391; 397; 398; 401; 402; 403]. Тому ми акцентуємо увагу передусім на аналізі досліджень дотичних до нашої проблематики.

Загалом, історичні напрацювання вчених XIX – XXI ст., у розрізі обраної нами теми, можна умовно розподілити за „ієрархічною” схемою [409, с. 317] та відповідно до специфіки нашого дослідження.

До першої групи доцільно віднести *концептуальні* праці, які склали методологічне підґрунтя нашої роботи. Зразком комплексного вивчення особливостей функціонування домодерного соціуму бачиться масштабне дослідження Ф. Броделя „Що таке Франція?“, у якому видатний французький історик розглянув минуле своєї країни „в свете различных наук о человеке”

Примітка.

* Зауважимо, що йдеться не про підрахунок чисельності населення обох статей певного міста чи регіону, а демографічні характеристики в конкретному значенні цього поняття (*докладніше. див. підрозділ 3.1*).

[140, с. 7]. Автор використав значний обсяг демографічної та статистичної інформації, при цьому він не зводив її до середніх значень, а досяг певного рівня узагальнень у кожному з окремих випадків.

Свою монографією Ф. Бродель розвинув теорію демографічно детермінованого, саморегульованого механізмами смертності, традиційного доіндустріального суспільства, запропоновану представниками „школи Анналів”. Теорія ґрунтується на концепції „демографічної революції”, розробленій французьким демографом А. Ландрі. Відповідно до неї демографічна поведінка традиційного суспільства була обумовлена потребою забезпечити відтворення населення в умовах високої смертності. Це досягалося через санкціонування високої народжуваності, відповідні суспільні стереотипи поведінки [188, с. 112–116]. На „російському” матеріалі теорія була розвинена і апробована А. Вишневським в окремій праці „Демографічна революція” [154, с. 5–216].

Для втілення даної теорії на практиці французькі історики-демографи Л. Анрі та А. Блюм розробили спеціальні методики, представлені у монографії „Методика аналізу в історичній демографії” [110]. На їх основі ми вивчали основні демографічні характеристики населення Ніжина, Переяслава і Стародуба. Методичним орієнтиром слугувала також праця польського дослідника Ц. Кукльо (С. Kuklo) „Демографія Речі Посполитої” [422].

З огляду на теоретичні і методологічні розробки французьких учених закономірно, що найкращі комплексні демографічні дослідження домодерного соціуму виконані на французькому матеріалі. Одним із таких є праця російського історика Ю. Безсмертного „Життя і смерть в середні віки”. Монографія вивчає розвиток демографічних процесів у Франції упродовж тисячоліття (VIII – XVIII ст.). Автор показав боротьбу життя і смерті, еволюцію їх сприйняття населенням Франції. Такий підхід став можливим з огляду на напрацювання французької історичної демографії і численні прикладні дослідження, які лягли в основу праці. Окремий розділ роботи присвячений демографічним процесам у XVI – XVIII ст. [130]. Монографія Ю. Безсмертного

цікавить нас як джерело конкретної демографічної інформації і її тлумачень, які дозволяють нам повніше зрозуміти сутність історико-демографічних процесів, що мали місце у ранньомодерному суспільстві.

Прикладом узагальнюючого підходу до вивчення функціонування соціуму є масштабне дослідження сучасного російського історика Б. Миронова „Соціальна історія Росії періоду імперії.” Територіально монографія включає і Лівобережну Україну. Окремі розділи праці присвячені демографічній поведінці міського населення: народжуваності, шлюбності, смертності; дитинству, старості та ставленню до них. Ці відомості є цінними для нас з одного боку – як джерело інформації, а з іншого – як матеріал для порівняння отриманих нами показників із загальноросійськими. Вчений застосував комплексний підхід, поєднавши дані історичних джерел, статистики, медицини, фольклору, етнографії. Однак до коефіцієнтів і значень, обчислених Б. Мироновим, необхідно ставитися обережно, оскільки узагальнення здійснювалися у довільній формі. Наприклад, основні демографічні коефіцієнти наведені для міст Європейської Росії загалом, хоча в окремих випадках вони розраховані за даними лише однієї губернії [272].

Інший підхід до вивчення міського соціуму застосувала сучасна російська дослідниця О. Кошелева. Її монографія „Люди Санкт-Петербурзького острова Петровського часу” хронологічно охоплює 1717–1722 рр., а територіально – лише один район міста. Авторка сфокусувала об’єкт великим планом і вивчала не Петербург, а „в Петербурзі”, тобто життя пересічних мешканців міста [225]. Найцікавіша для нас третя частина монографії, де подана демографічна інформація й вивчається населення, як з точки зору його статево-вікової структури, так і з точки зору розподілу на різні соціальні групи (дворові люди, торговці, ремісники, селяни, чиновники, духовенство, тощо) [225, с. 165–173].

Другу групу складають наукові праці, *присвячені основним, ключовим аспектам* досліджуваної нами проблеми. Першим таким аспектом є *вивчення, джерелознавчий аналіз й наукова розробка Румянцевського опису*. Наукова розробка джерела розпочалася у 60-х рр. XIX ст. історичними розвідками

О. Лазаревського [218]. Вчений розібрав матеріали опису, що зберігалися в Чернігівській казенній палаті, зокрема книги опису Ніжинського та Стародубського полків, й опублікував огляди джерела на шпальтах „Чернігівських губернських відомостей”. В огляді містилася інформація про зміст кожного тому, перераховано населені пункти, згадані у описі, короткі статистичні та топографічні відомості. У цьому ж напрямку працював інший чернігівський дослідник Н. Константинович [119]. Розробкою частини матеріалів, що зберігалися в Київській казенній палаті, в тому числі і опису Переяславського полку, у 80-х рр. ХІХ ст. займався І. Лучицький [250]. Він же підготував перші публікації опису та дослідження з історії Києва на його основі [80; 248]. В цей же час розрізнені матеріали опису знайшли та вивчали М. Бакай [121], Л. Падалка [289], Є. Філімонов [377].

Одним із перших вчених, хто дослідив обставини та механізм укладання опису, був Д. Багалій. На його думку, Генеральний опис „сповна вдався Румянцеву”. Дослідження Д. Багалія і на сьогодні не втратило свого значення, оскільки містить інформацію про обставини створення джерела, що уможливорює найдостовірніше трактування його змісту [114; 118]. Проблему зберігання матеріалів опису в архіві Малоросійської колегії порушив І. Теличенко [367]. На початку 90-х рр. ХІХ ст. книги Генерального опису зберігалися в кількох місцях: у Києві, Харкові, Петербурзі, що ускладнювало роботу з джерелом. Необхідність концентрації опису в одному сховищі у спеціальній розвідці обґрунтував М. Василенко [148]. На початку ХХ ст. хід перепису й достовірність джерела вивчав Г. Максимович; він дійшов висновку, що ступінь достовірності опису слід встановлювати по кожному полку окремо [215]. У 1913–1914 рр. силами статистичного бюро Полтавського губернського земства була підготовлена публікація матеріалів опису козацьких дворів Полтавського полку [77].

В цілому вчені дорадянської доби працювали над вивченням історії джерела, наукової вартості його матеріалів. На основі останніх І. Лучицьким [81; 239; 249], Д. Багалієм [115], І Ковбою [220], М. Рклицьким [94],

П. Федоренком [102], С. Шамраєм [384] вивчалися питання землеволодіння та сільського господарства.

У перші десятиліття радянської доби (20-ті рр. ХХ ст.) підхід до вивчення Генерального опису і використання його матеріалів практично не змінився. І. Бойко вивчав козацькі старшинські роди на Переяславщині [132–133]. І. Маздюк [251] та М. Ткаченко [371] дослідили описи Гоголівської і Канівської сотень Переяславського полку. Тоді ж була започаткована розробка історії окремих міст за даними Генерального опису. Так уже згаданий М. Ткаченко вивчав м. Остер [373], С. Шамрай – міста Лівобережжя загалом [383], та Бориспіль [347], Васильків [348], містечко Трипілля [349] зокрема.

В 30-х – 40-х рр. ХХ ст. дослідження Генерального опису припинилося: нам невідомо жодної праці, опублікованої у цей час*. Новий період у вивченні Генерального опису розпочався в 50-х рр. ХХ ст. Результатом велетенської роботи науковців Центрального державного історичного архіву (тоді ще УРСР) Л. Попової та К. Ревнивцевої стала публікація географічного покажчика опису. Видання, крім покажчика близько 3,5 тис. населених пунктів, містить вступну статтю з історією опису, а також статтю М. Ткаченка і бібліографічний перелік праць, пов'язаних із джерелом [69]. Окремі свідчення зміни акцентів у підході до розробки джерела знаходимо у передмові, де документ називається „найважливішим джерелом соціально-економічного становища Лівобережної України” [69, с. 9]. М. Ткаченко, критикуючи попередніх („буржуазних”) дослідників, зауважив, що ті залишили поза увагою мануфактури і промисловість. А подальше використання матеріалів опису окреслив у руслі вивчення економічних, соціальних відносин, становища козаків, селян, міщан, а також висвітлення причин класової боротьби в другій половині ХVІІІ ст. [69, с. 141–143].

Примітка.

* Якщо бути точнішим, то після 1931 р.

У такій площині й відбувалося вивчення документу в 60–80-х рр. ХХ ст., зокрема І. Ковальський [217; 218], Н. Лепенко [245] та О. Путро [316; 317; 319; 320], досліджували потенціал Генерального опису як джерела для вивчення соціально-економічних, земельних відносин, М. Кулаковський [230] – класового розшарування міського населення. Йому ж належить кілька праць, у яких за даними Генерального опису вивчалися ремесло і торгівля у містах Лівобережжя [232–234]. Дослідники звернули увагу й на особливості проведення опису в окремих полках, наприклад І. Ковальський проаналізував хід опису у Переяславському полку і дійшов висновку, що там опис був проведений найкраще. Фактологічним матеріалом і залученням нових документів стаття І. Ковальського доповнила розвідку Д. Багалія [217].

Особливостям проведення опису у Стародубському полку та вивчення його потенціалу як джерела з історії міст, була присвячена кандидатська дисертація та ряд наукових розвідок Т. Круглової. Основна увага акцентувалася на відображенні соціально-економічного розвитку міст, розвитку ремесел і господарства [227; 228; 437]. Потенціал Генерального опису, як джерела по вивченню міської забудови вивчала Л. Пляшко [303]. Цей потенціал був реалізований в її монографії „Подорож до міста XVIII століття”, зміст роботи відповідає назві і, дійсно, відтворює деякі картинки життя ранньомодерного міста [304]. На Румянцевський опис, як історичне джерело для вивчення різних аспектів міської історії, звернули увагу також Я. Кісь [212] та Г.К. Швидько [396].

Єдиним радянським дослідником, який використав Генеральний опис як джерело історико-демографічної інформації був А. Перковський. Він займався підрахунком чисельності мешканців регіону [296], а також вивчав населеність дворів, структуру й склад сім'ї [293], а також структуру населення регіону загалом [294]. Із сучасних українських дослідників, історико-демографічний аналіз за данини Генерального опису подав Ю. Волошин. У низці праць він вивчав демографічні характеристики старообрядницького соціуму Північної Гетьманщини [155; 157–158].

До другої підгрупи відносимо *історико-урбаністичні дослідження*, що проливають світло на економічну, соціальну, правову природу ранньомодерного українського міста. Це роботи В. Антоновича [111], В. Авсеєнка [112], Д. Багалія [117], І. Беньковського [127], Т. Брянцевої [141–142], Д. Вирського [152], Л. Гамбурга [431], В. Горобця [171–172], Т. Гошко [434], О. Гуржія [181–182], В. Дядиченка [194], Г. Доманової [435], В. Кабузана [205], П. Клименка [214], М. Кобилецького [215], О. Компан [222–223], О. Коваленко [442], П. Михайлини [273], О. Путро [438], С. Таранушенка [366], Т. Цимбал [380], Г. К. Швидько [239; 404–406], В. О. Щербака [499].

Наступну підгрупу складають *історико-демографічні студії*, присвячені різним аспектам функціонування міського населення Гетьманщини XVIII ст. та європейських міст. Зокрема, міграційні процеси в українському ранньомодерному соціумі у 60-х – 80-х рр. XX ст. вивчав радянський історик В. Кабузан [204–206]. Зараз цю проблему розробляє А. Муляр [276]. Значний внесок у дослідження основних напрямків та розмірів міграцій на території Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст. зробив О. Гуржій. На його думку, у переміщенні населення велику роль відігравали міста й містечка, через які проходили шляхи міграцій і які виступали акумуляторами сільського населення [182].

Монографія сучасного українського історика Ю. Волошина „Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.” присвячена сільському населенню Стародубського полку, однак вивчає його демографічні характеристики, сім’ю, домогосподарства. [157] Як одне з джерел автор використав Румянцевський опис, тому названа праця дає нам можливість порівняти демографічні характеристики міського населення Стародуба з сільським цього ж полку. Важливими для нас є інтерпретації результатів обчислень і тлумачення отриманих демографічних характеристик.

Вдалою спробою рецепції концептів Ф. Броделя на вивчення українського ранньомодерного міста, на нашу думку, є монографія Д. Вирського „Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р.” Родзинкою роботи є залучення

широкого кола джерел та застосування різноманітних моделей роботи з ними, що, в цілому, вилилось в оригінальний і плідний підхід до вивчення історії міста. Безпосередньо історії Кременчука у XVIII ст. присвячений третій розділ дослідження, у якому автор не обминув увагою й інші міста Лівобережжя [153]. Актуальною для нас є інформація про чисельність населення й дворів міста в різних роках, станову структуру жителів міста, співвідношення їх чисельності, тощо [153, с. 252–238].

Автори усіх вищеназваних праць лише побіжно торкаються аспектів, пов'язаних із демографічними процесами в містах Лівобережної України, оскільки вони не були предметом їхнього наукового інтересу. Однак українська історіографія накопичила низку робіт, що безпосередньо стосуються демографії українських міст епохи Середньовіччя та Нового часу. Щоправда, всі вони присвячені Львову. З-поміж останніх виділимо розвідку Я. Кіся, у якій вивчається населення Львова XVI – XVIII ст., в тому числі й народжуваність, смертність та шлюбність [213]. А також роботи М. Капраля – „Фінансові книги Львова, як джерело дослідження історичної демографії та соціотопографії” та „Національні громади Львова XVI – XVIII ст.” [209].

Монографія вже відомого нам російського історика Б. Миронова „Російське місто в 1740 – 1860-ті роки” аналізує чисельність міського населення, його соціальну структуру, соціальну мобільність різних станів, міську економіку і, зрештою, демографічні процеси у містах. Більшість даних стосуються міст Європейської Росії, а з-поміж них – і Гетьманщини. Дані монографії використані нами при з'ясуванні особливостей демографічної поведінки міського населення і для порівняння отриманих показників з загальноросійськими [271].

Як бачимо, досліджень, які хоча б опосередковано вивчали демографію міст Лівобережжя XVIII ст., обмаль. А тому ми звертаємось до праць присвячених вивченню населення європейських міст цього періоду. У першу чергу це роботи польських дослідників, оскільки міста Речі Посполитої територіально й

історично близькі містам Лівобережжя. Крім того польська історична наука має значний обсяг історико-демографічних студій.

Прикладом комплексного дослідження історії великого середньовічного міста є масштабна колективна праця польських істориків М. Богуцької (M. Bogucka), М. Квятковської (M. Kwiatkowska), М. Квятковського (M. Kwiatkowski), В. Томкевича (W. Tomkiewicz), А. Загорського (A. Zahorski) „Варшава у 1526 – 1795 роках”. У ній йдеться про міську економіку, ремесла, стани, відносини між людьми, культурний розвиток. Актуальною для нас є демографічна інформація про статеву структуру населення Варшави загалом і його окремих станів зокрема. Важливими є пояснення А. Загорського причин істотної переваги чоловіків у місті [431].

Меншою за обсягом і хронологічними рамками, однак ширшою територіально, є праця іншого польського історика Є. Мотилевича (J. Motylewicz) „Міста Перемиської і Сяноцької землі в другій половині XVII–XVIII столітті”. Серед інших проблем автор досліджує й типологію міст, структуру, етнічний склад, господарство, соціотопографію, культуру. До аналізу залучено й сучасні українські міста: Дрогобич, Самбір, Сколе, Стрий [425].

Демографічну поведінку населення польських міст другої половини XVIII ст. вивчали польські історики-демографи 60–70-х рр. XX ст. А. Щипьорські (A. Szczypiorski), І. Геїшторова (I. Gieystorowa), К. Гурни (K. Górny). Вони вираховували коефіцієнти народжуваності і смертності дітей різного віку, структуру шлюбу у містах Речі Посполитої. Завдяки їхнім роботам, маємо змогу порівняти обчислені нами показники з аналогічними по Торуні, Варшави, Кракова, Познані. Важливими для розуміння демографічних процесів у містах є спостереження К. Гурни про залежність чисельності населення міста й рівня народжуваності, інші узагальнення вченого [420].

Серед видань, присвячених історичній урбаністиці інших країн, відмітимо чотиритомник „Місто у середньовічній цивілізації Західної Європи”. Його автори – російські вчені-медієвісти, окремими нарисами висвітлили різні сторони міського життя середньовічної Європи. Це й економічні аспекти,

світогляд мешканців міст та міське повсякдення, особливості функціонування різних мікрогруп міського населення, наприклад, жебрацтва [174]. Як дослідження історії міського повсякдення, цінною для нас є монографія англійської дослідниці М. Воллер „Лондон. 1700 рік”. У ній ми не знайдемо демографічних даних чи статистичної інформації, однак книга багата сюжетами, що пояснюють демографічну поведінку міських жителів, ставлення до народження і смерті, дитинства і старості, шлюбу і розлучень, тощо [376].

Демографічні характеристики міського населення Франції, наприклад, показники народжуваності та смертності у містах Фландрії, Провансу, Бовезі упродовж всього XVIII ст., або ж відомості про природній рух французького населення напередодні революції, знаходимо у праці Ф. Броделя „Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм” [137].

Зрештою, історико-демографічний підхід до вивчення населення російських міст представлено у роботах М. Акользіної [432], Ю. Гончарова [167–168]. Дослідження названих вчених стосуються здебільшого XIX ст., але послуговували прикладом застосування демографічних методик у вивченні таких специфічних груп міського населення, як міщани і купці.

Третю групу наукових праць складають *розвідки, присвячені конкретним сюжетам* у рамках досліджуваної нами проблеми. Найбільш актуальними для нас є ті, які стосуються демографічної поведінки населення різного віку або ж різних груп міського соціуму. Важливим сюжетом є *дитинство* в українському ранньомодерному соціумі загалом і у містах зокрема. На нашу думку, дитинство найкраще досліджене в розвідках і дослідженнях етнографів другої половини XIX – поч. XX ст. Родильну обрядовість вивчали І. Беньковський [126], А. Малинка [255], В. Ястребов [409]. Ставлення батьків до новонародженого, інші цікаві сюжети знаходимо у ґрунтовних розвідках відомого українського вченого М. Сумцова [360–362]. Справжньою енциклопедією дитинства є праця М. Грушевського „Дитина у звичаях і віруваннях українського народу” [178]. Однак до результатів етнографічних розвідок потрібно ставитися обережно, оскільки важко відрізнити звичаї XVIII ст. від пізніших нашарувань.

Єдиними у вітчизняній історіографії прикладами історико-антропологічного підходу до вивчення дитинства є праці В. Маслійчука „Дитина в Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVIII ст.” та „Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.” Вчений дійшов до висновку, що характерними рисами українського соціуму XVIII ст. були низька медична культура, високий рівень дитячої смертності, відсутність або слабка емоційна прив’язаність до маленьких дітей, родинне насильство [256–258]. Ці аспекти потрібно враховувати при вивченні демографічних характеристик населення міст. Наприклад, французькі історики запропонували концепцію бездушного ставлення до малої дитини та дитячої смертності в епоху до демографічної революції, а звідси поширення таких явищ, як дітовбивство та масова дитяча смертність [113].

На противагу дитинству, *проблема старості* у ранньомодерному суспільстві залишається майже не вивченою, їй присвячені поодинокі дослідження, як то оригінальна розвідка радянського історика А. Перковського стосовно тодішніх довгожителів [291].

Різні аспекти *шлюбу, сім’ї, і домогосподарства* вивчаються у розвідках Ю. Волошина [155,], М. Гримич [176], Ю. Сіцинського [195], М. Корзо [224], М. Крикуна [226], О. Левицького [244], В. Маслійчука [256; 259–260], Л. Орленка [280], І. Петренко [297], О. Сакала [329–336], Н. Старченко [354], М. Цатурової [379].

Історіографія *жебрацтва*, передусім, представлена історико-етнографічними розвідками та працями дослідників XIX – поч. XX ст. Монографія І. Прижова вивчає особливості й генезис жебракування на теренах Російської імперії, його менталітет і спосіб життя [313]. Найкраще досліджене шпитальне жебрацтво, оскільки воно найбільш детально відображене у джерелах. Початок наукового вивчення цієї категорії жебрацтва пов’язаний зі статтею О. Лазаревського в журналі „Основа”, в якій учений підрахував чисельність шкіл і шпиталів у полках Гетьманщини в середині XVIII ст. [238]. Ґрунтовні розвідки щодо функціонування шпиталів і повсякденного життя

шпитального жебрацтва належать відомим історикам М. Василенку [147] і П. Єфименку [196]. На нашу, думку стаття останнього „Шпиталі в Малоросії” є найкращим на сьогодні дослідженням із означеної проблематики.

Не можемо оминати увагою працю польського історика Б. Геремека (B. Geremek) „Люди маргінесу в середньовічному Парижі: XIV–XV ст.”, яка хоч і присвячена Парижу XIV – XV ст., але демонструє оригінальний підхід до вивчення маргіналізованого населення. Важливим для нас є окреслення кола маргіналів в інтерпретації Б. Геремека. До останнього вчений відніс різні групи міського люду: злочинців, повій, жебраків, артистів, жонглерів, студентів [419].

З-поміж досліджень, присвячених вивченню *купецтва*, виділимо статті сучасних українських істориків В. Пришляка [308], О. Доніка [193], І. Гуржій [179] та О. Гуржія [180–181]. Останній розглянув процес формування купецтва як стану у другій половині XVII – XVIII ст., проаналізував структуру та юридичне оформлення, особливості торгівлі й умови існування.

Історіографія перебування *грецьких громад* на території України, в тому числі і в Ніжині, доволі чисельна і різноманітна. Докладний її огляд і критичний аналіз зроблено у спеціальному дослідженні Є. Чернухіна „Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела (К.: 1998)” [381]. З праць, які видані після 1998 року (а тому не згадані у дослідженні Є. Чернухіна), відмітимо монографію Н. Терентьевої „Греки в Україні (К.: 1999)”, хронологічно вона охоплює XVII – XX ст. Цінним для нас є понятійний апарат, поміщений у передмові до праці, а також інформація про грецьку громаду Ніжина, подана окремим підпунктом у другому розділі [369].

Відмітимо також працю "Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти" (К., 2000) [175], яку критики називають найгрунтовнішою узагальнюючою працею з етнічної історії греків в Україні [263]. Розділи IV і V видання частково перетинаються з нашим періодом [175, с. 53–82], та особливо цінним для нас є окремий розділ – бібліографія, яка нараховує 3319 позицій [175, с. 369–440]. За предметно-тематичним показником бібліографії ніжинського грецького братства (пункт 6.6 покажчика)

стосуються 9 позицій, а ніжинських греків (пункт 8.20) – 65. З останніх обраного нами періоду стосуються 39 позицій, з-поміж яких 16 – це публікації джерел, 3 монографії, 1 брошура, 17 статей і 2 рецензії. Однак у жодній з них не визначаються демографічні характеристики та особливості демографічної поведінки даної етнічної мікрогрупи.

Таким чином, аналіз історіографії засвідчив, що демографічним характеристикам ранньомодерних міст Лівобережної України другої половини XVIII ст. приділялося зовсім мало уваги. Однак це питання видається доволі важливим, оскільки демографічні характеристики міського населення значною мірою впливали на соціальні, релігійні, економічні й політичні процеси, що відбувалися на території Гетьманщини в означений період.

1.2. Характеристика джерел.

Основу джерельної бази нашого дослідження становить Генеральний опис Лівобережної України, проведений на території Гетьманщини у 1765 – 1769 рр. За указом імператриці Катерини II¹ його здійснив президент Малоросійської колегії граф П.О. Румянцев. Через це в історичній літературі його зазвичай називають Румянцевським². За своїм змістом і обсягом опис є унікальним джерелом інформації, оскільки його 969 книг містять дані перепису населення близько 3,5 тис. населених пунктів Лівобережної України [69, с. 4–12].

Примітки:

¹ Указ від 4 листопада 1763 р. [69, с. 4].

² Таку назву джерела вперше застосував історик О. Лазаревський у 1860-х рр. [236]. Зустрічаються інші варіанти назви документу: „Румянцевська ревізія” [371], „Генеральний опис Малоросії” [114], „Румянцевський опис Малоросії” [148].

Організацією та проведенням опису на території Гетьманщини займалася Друга Малоросійська колегія. Планувалося визначити склад населення в соціальних категоріях поміщика, козака, священника та селянина. Реєстрація кожної особи й опис кожного господарства мали б зменшити інтенсивність переходів селян і встановити точну кількість козаків. Більш повні відомості про їхню чисельність, власність та майно, заняття й прибутки могли прискорити реформування регулярної військової сили, яка б перебувала на самозабезпеченні, й визначити можливість збирання проектованого 30-відсоткового податку на козацьке майно. Перепис мав з'ясувати, які землі були дійсно приватними, а які належали державі. Петро Румянцев сподівався, що опис дозволить одержати інформацію про рівень та інтенсивність торгівлі, життєздатність цехів, промисловості та ремесел, які планувалося поліпшити [221].

Розпорядженням Румянцева від 9 вересня 1765 р. для проведення перепису була затверджена спеціальна інструкція, що складалася з дванадцяти пунктів і чотирьох форм. Перша форма призначалася для перепису міст і містечок. Друга – для перепису коронних урядових і монастирських маєтків. За третьою – описувалися поміщицькі (старшинські) маєтки, а за четвертою – козацькі володіння [69, с. 5].

Переписуючи міста (відповідно до вимог першої форми) потрібно було вказати географічне положення поселення, описати його укріплення, громадські споруди, ярмарки й базари, гродські землі, магістратські й ратушні прибутки [114, с. 406], стан поліції й протипожежної команди [120, с. 379–382], та провести подвірний перепис господарств міщан і козаків. Варто зауважити, що інструкція, розроблена генерал-губернатором, не вимагала відомостей від дворян, чиновників і духовенства, через те, що дані про них були у полкових канцеляріях [120, с. 406].

Механізм проведення перепису, масштаби й зміст роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення міст Лівобережжя другої половини XVIII ст. 969 книг опису зосереджують відомості про 18 міст та їхніх

жителів [120, с. 5]. На думку вчених, він був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині [221]. Однак міста по-різному представлені в джерелі, оскільки документи перепису окремих населених пунктів майже повністю втрачені. Наприклад, з опису Хорола¹ залишився лише один аркуш, Гадяча – дев'ять аркушів [18, арк. 11–16; 20, арк. 97зв.–98, 351]. Описи таких міст, як Ніжин, Полтава, Переяслав, Стародуб збереглися практично повністю.

Документи Румянцевського опису зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Київ, у фонді №57 „Генеральний опис Лівобережної України”. Матеріали перепису міста Ніжина знаходяться у книгах 39, 40, 49, 341, Переяслава – у книгах 223, 278, 279, 280, 282, 288, Стародуба – у книгах 71, 72, 73, 74, 78, 81, 124, 147, 148а. Усі книги (обсягом 300–1200 аркушів²) написані скорописом другої половини XVIII ст. Робота з окремими аркушами опису ускладнена через згасання тексту, механічні пошкодження, цвіль.

Дослідники опису схильні ділити його документи на три групи: до першої відносять матеріали про проведення й організацію опису у полках: донесення, пояснення, рапорти, промеморії, листування сотенних правлінь і полкових комісій. Другу групу складали документи, що підтверджують права власників на нерухоме майно, купчі, гетьманські універсали, царські грамоти, тощо [246, с. 101]. Тут зустрічаємо копії порівняно давніх документів як-то: звернення стародубських міщан до царя Олексія Михайловича за магдебурзьким правом від 1666 р. [12], виписки з магістратських книг 1714 р. [14]. Основну масу документації цієї групи склали копії купчих на нерухоме майно, датовані як

Примітки:

¹ Сотенне місто Миргородського полку, нині районний центр Полтавської обл.

² При значному обсязі лише частина книг опису була повністю присвячена опису розглядуваних нами міст. Наприклад, якщо всі 610 аркушів книги 148а містили матеріали опису Стародуба [20], то з книги 78 опису міста стосувався лише один аркуш [16].

початком XVIII ст., так і 1766 р. [15, арк. 459–459зв., 631–631зв.]. Остання група – це відомості про міста, населення й домогосподарства, які й є основним джерелом для вивчення демографічних характеристик міського населення [246, с. 101].

Ці відомості збиралися у містах зазвичай за типовою схемою: спочатку створювалися полкові комісії з російськими офіцерами на чолі (10 комісій за числом малоросійських полків), комісії надсилали у магістрати й сотенні правління вимоги подати відомості за першою формою та відповідні інструкції. Магістрати та правління складали списки жителів міста й передавали їх до комісій. Останні, відповідно до списків, розсилали інструкції та форми землевласникам з вимогою подати відомості про свої маєтності. Далі члени комісії перевіряли отримані дані та проводили подвірний перепис населення. Отриману інформацію звіряли з даними попередніх ревізій і складали чорновий опис, який ще раз перевірявся й переписувався набіло. Тому третя група документів складається з чернеток і чистовиків [217, с. 132–134].

Чистовики були написані охайніше, уніфіковані, уточнені й відображають інформацію на час завершення перепису у місті, тому для реалізації завдань дослідження ми використовуємо матеріали чистовиків, які містяться у книгах 39, 148а, 278, 341. Вони оформлені відповідно до вимог першої форми: у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша й додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записані: номер двору, назва вулиці, далі – окремі графи для будівель: хат господарів, людських хат, комор, конюшень, сараїв. Потім графа „чини та імена” вказує прізвище, ім'я власника, його звання, місце народження: „мещанин владения магистрата Переясловского Василь Криворученко родимец полку Переясловського города Переяславля з мещан”. Такі ж відомості подаються про дружину ”ево жена Параскевья Никифоровна урожденна сотни второй полковой Переяславской села ... звания козачого”, далі переписані діти – спочатку хлопчики, а потім – дівчатка [22, арк. 15зв.].

Після сім'ї господаря переписувалися всі інші мешканці двору, це були здебільшого родичі чи наймити: „У них работница Мария Прокоповна рожденна города Переяславля звания з мещан” [22, арк. 15зв.]. Перепис чітко вказує на родинні зв'язки мешканців двору: „при нём тёща его удова Пелагея Ивановна, ... родная сестра ее девка Марья” [22, арк. 74зв.]. Окремими графами записані вік й стан здоров'я кожного мешканця двору. В іншій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що полегшує їхню обробку [22].

Такої форми перепису загалом дотримувалися у всіх містах, але траплялися й окремі винятки. Наприклад, у Ніжині таблиця чистовика мала дві додаткові графи, де повинен був вказуватися зріст чоловіків: у першій – аршини, у другій – вершки. Щоправда ці графи залишилися порожніми [27]. Чистовики опису Переяслава й Стародуба написані у формі одного документу – таблиці не перериваються іншими даними [20; 22]. Натомість у чистовиках опису Ніжина знаходимо інші документи, наприклад копії купчих на нерухоме майно [9, арк. 15–16].

Чернетки складаються з окремих відомостей, що подавалися ревізорам. У них відсутні рубрики і поділ на частини, але інформації більше, нею можна заповнити прогалини загальної таблиці. Відомості, по-можливості, подавали самі господарі дворів. Наприклад у книзі 280 читаємо запис, зроблений гарним, охайним почерком: „Ведомость в коммисию сочиненная в полку Переясловском генеральной ревизией о владениях в этом полку в городе Переяславле подкоморным повету золотоношского Яковом Искрою о имениях и ево людях. Сочиненна 1766 года” [24, арк. 180].

Враховуючи фіскальну мету перепису, можна припустити, що, наприклад, підкоморій Яків Іскра, намагаючись зменшити податковий тиск, міг подати неправильні відомості. Простіше було приховати розмір прибутків, кількість худоби, аніж недорахувати мешканців двору. Ймовірно, що це було можливо, адже російські офіцери, залучені до виконання цієї роботи, були перевантажені

своїми обов'язками й необізнані з місцевими умовами [221], а населення Гетьманщини боялося опису й чинило йому пасивний опір*, все це, безумовно, ускладнювало процес перепису.

Проведенням Генерального опису у досліджуваних нами полках керували: у Стародубському полку – підполковник Бенедикт Круглинов, у Ніжинському – прем'єр-майор Михайло Голенищев-Кутузов, у Переяславському – секунд-майор Олександр Якубович [114, с. 410]. На думку дослідників, останній офіцер найкраще виконав свої обов'язки, і тому у Переяславському полку опис був проведений найповніше [217, с. 132; 194, с. 101].

Коротко розглянемо процес реалізації останнього. Указом від 4 жовтня 1765 р. Малоросійська колегія оголосила про утворення „Комісії по проведенню Генерального опису в полку Переяславському” [217, с. 132]. Головою полкової комісії було призначено секунд-майора Ямбургського карабінерного полку Олександра Якубовича, який, прибувши до міста у жовтні 1765 р., звернувся по допомогу до полкової канцелярії, магістрату та вйта. Однак останнього у Переяславі не виявилось, бо його саме в той час позбавили посади за фінансові махінації. Магістрат і полкова канцелярія більше переймалися тоді боротьбою за владу в місті, а тому не бажали працювати разом [114, с. 410]. Лише під значним тиском з боку російського офіцера вони виділили людей для проведення перепису. Проте переписувачі працювали безкоштовно, а отже, не були зацікавлені в результатах своєї праці, що в свою чергу негативно позначилося на

Примітка.

*За твердженням Зенона Когута, до перепису без остраху могли ставитися лише міщани, усі інші його побоювалися: селяни боялися бути прив'язаними до свого місця проживання та збільшення податків; козаки не бажали виконувати військові та податкові повинності; землевласники ж були стурбовані тим, що їх маєткові права можуть опинитися під загрозою. У Переяславі більшість населення становили козаки, там же знаходилася полкова і сотенна старшина, серед якої були основні землевласники міста [221].

її якості. [217, с. 131–132]. Однак перепис міста було завершено достроково – у березні 1766 р. Таким чином, незважаючи на те, що Румянцевський опис є найповнішим джерелом, яке характеризує склад і структуру населення Переяслава, до його даних треба ставитися обережно.

Разом з тим джерело вигідно відрізняється від попередніх ревізій, що проводилися у XVIII ст. в Гетьманщині. Порівняння даних ревізії Стародуба 1764 р. з даними Румянцевського опису міста явно на користь останнього, хоча б тому, що ревізія не обліковувала жіноче населення, не вказувала стан здоров'я переписаних осіб, тощо [1].

На нашу думку, документ є надзвичайно цінним джерелом для вивчення різних аспектів функціонування населення міст Лівобережної України другої половини XVIII ст. Його дані містять інформацію, необхідну для вивчення демографічних характеристик міського соціуму, зокрема: статево-вікової структури, народжуваності, міграції, шлюбу й сім'ї, стану здоров'я, тощо. Обсяг, зміст і форма опису вигідно вирізняють його з-поміж інших статистичних документів цього періоду, і, зрештою, при всіх застереженнях, неточностях і недоліках ми не маємо кращого джерела.

Румянцевський опис є основним джерелом, на основі якого ми вивчаємо демографічні характеристики міського населення, проводимо всі передбачені методиками підрахунки і обчислення. Для повнішої інтерпретації отриманих результатів і визначених характеристик опрацьовані додаткові джерела. Їх поділ здійснений на основі класифікації українського історика С. Макарчука [252, с. 9–11].

Першу їх групу складають *законодавчі акти* і пам'ятки права діючі у містах Гетьманщини: Литовський статут, Магдебурзьке і Хелминське право, Саксонське зерцало. Вони опубліковані окремо, як Литовський статут [79] й Саксонське зерцало [97], або кодифіковані у збірнику „Собрание Малороссийских прав” [99], і містять інформацію про норми поведінки (в тому числі й демографічної). Також сюди включаємо законодавчі акти російських монархів опубліковані у багатотомнику «ПСЗРИ» [88–91].

Наступну групу джерел складають *матеріали судових та єпитимійних справ*. Частина з них опубліковані у збірниках „Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.” [72], „Гріхи розмаїті” [359] та на сторінках журналу Київська Старовина. Окремі справи знайдені у фондах Лубенського (Ф. 101) [40–43], Ніжинського (Ф. 77) [32–33], Переяславського (Ф. 88) [36–39] та Стародубського (Ф. 81) [34–35] гродських судів ЦДІАК України. Вони містять приклади девіантної демографічної поведінки, що мала місце у тогочасному соціумі: перелюби, двоєженства, убивства (в тому числі й дітовбивства).

До окремої групи відносимо діловодну документацію, що стосується організації і проведення Генерального опису. Це справи про надання відпусток від роботи в комісіях, виділення квартир для організаторів опису в полках, інструкції, тощо. Вони локалізуються у наступних фондах ЦДІАКУ: П Малоросійська колегія (Ф. 54) [2–8] та Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського (Ф. 703) [44–48].

Важливими джерелами вивчення ранньомодерного соціуму є *пам'ятки літератури* тогочасної доби, у першу чергу віршування автора другої половини XVII – поч. XVIII ст. Климентія Зіновіїва. Мандрівний чернець знав тогочасне життя в усіх його іпостасях і переніс свої спостереження у повчальні вірші, що дійшли до нашого часу. Климентій Зіновійв писав про народження і дитячу смертність, нерівні або ж треті чи четверті шлюби, відносини в сім'ї, старість, тощо. Автор не лише змальовував різні життєві ситуації, а й коментував їх, висловлював власну оцінку [76]. До цієї ж групи відноситься віршування колег Климентія Зіновіїва священиків Івана Некрашевича [83], Йоасафа Горленка [71] та мандрівного дяка Петра Поповича-Гученського [92].

Окрему групу складають *нарративні* джерела. За прикладом французьких істориків ментальності, які вивчали ставлення до дитячої смерті у середньовічну добу за приватними щоденниками [113, с. 13], ми використали щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка. Діаріуш охоплює 1727 – 1753 рр. і є цікавим для нас, бо упродовж багатьох років його автор робив записи практично щоденно. Нотатки стосуються господарських питань, сімейних подій, у них

згадуються рідні автора, у тому числі і його діти. Щоденник доступний для дослідників, оскільки публікувався на шпальтах журналу Київська Старовина у 1884 – 1886 рр. [74]. Цінними нарративними джерелами є відомі українським дослідникам щоденники Петра Апостола [75] та Якова Марковича [73]. Сюди ж відносимо автобіографію Іллі Турчиновського – священника і намісника березанського [63].

Окремою групою джерел є *фольклорно-етнографічні*. Це народні пісні, казки, традиції, звичаї, зафіксовані етнографами XIX – поч. XX ст. Вони почасти допомагають зрозуміти світогляд мешканців тогочасних міст, їх страхи і забобони, ставлення до дитинства і старості, життя та смерті, а, отже, й уможливають версії щодо ймовірних мотивів здійснення тих чи інших демографічних вчинків.

Таким чином, для написання роботи була залучена доволі об'ємна та різнобічна джерельна база, що є загалом достатньою для вирішення поставлених у роботі завдань і відповідає обраній нами методології дослідження. Комплексне дослідження включених до неї документів дозволило автору детально розглянути демографічні характеристики міського населення Лівобережної України, проаналізувати вікові категорії й соціальні групи мешканців міст.

1.3. Методологія та методика дослідження.

У сучасній історіографії усталася думка, що демографічні процеси у ранньомодерному суспільстві потрібно вивчати, враховуючи найбільш важливі тенденції в розвитку гуманітаристики: системність, антропологізацію та міждисциплінарний підхід, який передбачає залучення досягнень різних наук – соціології, психології, демографії, лінгвістики, тощо [159, с. 21]. Саме цими міркуваннями визначався вибір методів для реалізації мети й завдань

дослідження, а також їхня класифікація. Крім того, на вибір методів вплинули особливості джерела. Класифікація використаних у роботі методів здійснена за допомогою схеми І.Д. Ковальченка [219], згідно з якою методи наукового пошуку діляться на загальнонаукові, спеціально-наукові, конкретно-проблемні.

Отже, з загальнонаукових методів нами використано: метод *аналізу*, застосований при роботі з даними джерела для отримання й тлумачення необхідної нам інформації; метод *синтезу* використаний для поєднання результатів обчислень у цілісну „картину”, що відображає певне явище, тобто для переходу „кількості” інформації у якісно нове знання. Згідно з *системним* підходом соціум ранньомодерного українського міста являє собою систему – цілісну сукупність елементів, взаємодія яких обумовила виникнення у цій системі нових ознак, не притаманних окремим її елементам. Системний підхід застосовувався при вивченні структури міського соціуму, а особливості її функціонування розглядалися за допомогою *структурно-функціонального аналізу*. Задля інтерпретації даних джерела, відтворення ймовірних подій минулого залучено *логічний* метод. Для отримання необхідних нам числових коефіцієнтів, значень і демографічних характеристик, а також опису демографічної поведінки окремих індивідів або груп населення використано методи *виміру та опису*.

Спеціально-наукові методи, у першу чергу, представлені методами історії, етнографії, статистики, математики, біології, медицини. З групи *історичних* методів використовувався *історико-критичний* метод для внутрішньої критики джерел, зовнішня критика основного джерела ускладнена тим, що більшість його матеріалів були доступні нам у вигляді мікроплівок. Для якнайповнішого розуміння даних джерела епізодично залучалася „критика інтерпретації” та „критика понять” [409, с. 240].

Історико-системний метод застосовувався осмислення міського соціуму як структури, що функціонувала на основі взаємодії окремих її складових – мікрогруп. Для характеристик останніх застосовувався *просопографічний аналіз*, який, за влучним висловом Н. Яковенко, може бути компромісом між

крайнощами „індивідуалізованої” й „соціологізованої” історії [409, с. 248]. Можливі варіанти індивідуальної демографічної поведінки жителів міст вивчалися за допомогою *мікроаналізу*.

Міський соціум складався не лише з мікрогруп, а й з конкретних особистостей, індивідуальна поведінка яких, зрештою, формувала відповідні характеристики міського соціуму. Тобто, ми досліджуємо реальність, основними властивостями якої, за словами З. Кракауера, є „перервність і різнорідність” [164, с. 305]. Ці слова цитує К. Гінзбург, який, як варіант дослідження такої різнорідності, запропонував мікроаналіз. Звичайно, наша спроба мікроаналітичного підходу не така глибока, як праця „Сир і черви” [165], оскільки у такому ракурсі ми розглядаємо окремі, не пов’язані між собою варіанти індивідуальної демографічної поведінки. Говорячи про мікроаналіз, ми свідомо вживаємо термін підхід, а не метод, бо необхідна нам зміна масштабу, на думку Дж. Леві, досягається за допомогою, передусім, сукупності реальних конкретних прийомів роботи з джерелом [242, с. 122].

Послідовне розкриття особливих демографічних характеристик, подій, що відбувалися в міському соціумі, та причинно-наслідковий зв’язок між ними вивчалися на основі *історико-генетичного* методу. Прикладом його застосування у нашому дослідженні є вивчення коливання дитячої народжуваності/смертності та їхнього взаємозв’язку з посухами, голодом, іншими подіями. За допомогою *історико-порівняльного* методу ми намагалися розкрити сутність досліджуваних нами явищ за їхньою схожістю чи відмінністю, з аналогічними явищами, зафіксованими дослідниками в інших місцях (наприклад, у містах Європи, чи селах Гетьманщини). *Історико-типологічний* метод застосований для виділення якісних, загальних істотних ознак явищ і визначення їх типу за відповідними класифікаціями, наприклад, визначення типу шлюбності або типу відтворення населення ранньомодерного міста.

Методи *етнографії* застосовані для тлумачення даних етнографічних джерел. В основі нашого підходу лежить концепція „насиченого опису”

англійського антрополога Г. Райла, яка була доповнена іншим відомим дослідником К. Гірцом [166, с. 9–42]. Ця методика дозволила нам поглянути на звичаї й зафіксовані в джерелах ситуації з точки зору їхніх дійових осіб, що дало можливість зрозуміти результати окремих демографічних обчислень. Услід за британським науковцем, ми намагалися не підсумовувати дані різноманітних етнографічних джерел, а досягти певного рівня узагальнення в кожному окремому випадку [166, с. 37].

Статистичні методи використовувалися для обробки даних демографічних досліджень, побудови моделей, які змальовують найбільш істотні характеристики ранньомодерного міського соціуму.

Квантитативні* методи застосовувалися для вирішення завдань, пов'язаних з обчисленнями, роботою з формулами, побудовою пропорцій, співвідношень, графіків і діаграм. У даному випадку ми скористалися методичними розробками російських учених З. Степанова й Б. Миронова [270]. Для виміру якісних характеристик досліджуваних явищ і вираження їх у числовому матеріалі нами застосовано *підрахунок частоти* повторюваності історичних фактів (наприклад, народжуваності, шлюбності, тощо). Метод *статистичного виміру* використано для вивчення особливостей вікового поділу й усвідомлення віку конкретними індивідами. Метод *розчленування на елементи* допоміг при дослідженні демографічної поведінки, яку не можна зводити виключно до кількісних характеристик, тому ми розчленували його на окремі елементи: народжуваність, смертність, шлюбність, сімейний стан, тощо. Метод *регресивного аналізу* став у нагоді при аналізі кількісного співвідношення між причинами й наслідками певних типів демографічної поведінки.

Необхідність використання методів *біології* обумовлена тим, що історична демографія розглядає населення як соціальну організацію і біологічну

Примітка.

* Їх ще можуть називати кількісні методи [135], або ж окреслювати як „кліометрика” [128, с. 23].

популяцію, а його важливі демографічні характеристики, як то народжуваність, смертність, обумовлені дією біологічних законів. Ці ж аспекти, а також біологічна межа старості, хвороби, вивчалися з точки зору медицини.

Виходячи з характеру нашого дослідження, групу *конкретно-проблемних* методів складають методики, які ми поділяємо на історико-демографічні і демографічні.

Основою *історико-демографічних* методик є розробки французьких вчених Л. Анрі та Л. Блюма, які ґрунтуються на техніці дослідження, названій ними „метод відновлення історії сімей”. За допомогою відповідних методів ми обчислили коефіцієнти народжуваності, шлюбності, шлюбний вік, здійснили дослідження статево-вікової структури населення [110]. Вивчення окремих аспектів сімейної організації, зокрема її типології, здійснювалося на основі методики дослідження сім’ї розробленою англійським істориком П. Ласлеттом [241]. У ході дослідження статево-вікової структури ми розробили і апробували власний метод „визначення частки ювілярів”, який застосовувався, по-перше, для вивчення особливостей відчуття віку у ранньомодерному соціумі, і, по-друге, для верифікації джерела з приводу точності вказівок віку. Також ми запропонували і апробували власний метод визначення дитячої смертності „за прикладом близнюків”, який дозволяє оцінити розміри дитячої смертності за даними „одного переписного листа”, яким є Генеральний опис. Вважаємо, що названі методи історики можуть застосовувати й до інших джерел статистичного характеру.

Другу підгрупу складають методи *демографії*, які ми виділили в окрему підгрупу, а не зарахували до статистичних, бо, за влучним зауваженням відомого радянського демографа-теоретика І. Венецького, головним є сама наука демографія, а не статистичні методи, які вона використовує [151, с. 5]. До цієї підгрупи, у першу чергу, належить метод шведського демографа *Е. Россета*, який використовувався нами для визначення рівня демографічної старості населення, а також метод визначення типу відтворення населення польського демографа *А. Зундберга*. На основі розробленого ним „закону

народонаселення”, нами запропоновано метод оцінки відкритості мікрогрупи і визначення спрямованості міграції за допомогою визначення „частки батьків”. Для інтерпретації й типологізації коефіцієнтів народжуваності застосована шкала рівнів народжуваності, створена радянськими вченими *Б. Урланісом та В. Борисовим*.

Уважаємо, що обрані нами методи дозволяють адекватно оцінити зміст і форму джерел, досягти поставленої мети й вирішити основні завдання дослідження.

РОЗДІЛ II

МІСТА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В СЕРЕДИНІ XVIII СТ.

2.1 Полкове місто як осередок локальної адміністрації.

Історична наука заперечує універсальність дефініції міста для всіх періодів його існування, паралельно з цим відбувається пошук комплексного критерію для визначення ролі міста через розгляд відносин між ним і довкіллям. Сучасна українська дослідниця Т. Портнова виділяє два підставові погляди на проблему взаємодії міста і довкілля. Перший з них підкреслює паразитичний характер міських поселень, стверджуючи, що місто пригнічує село, поглинає його ресурси і підкреслює свій привілейований статус щодо нього, майже нічого не віддаючи натомість [305, с. 29]. Другий погляд стає дедалі популярніший і наголошує на наявності взаємних впливів (як їх називає Ф. Бродель – „безперервний діалог з селом” [137, с. 414]). За твердженнями прибічників цієї точки зору, місто виконує певні функції – економічні, військові, політичні, соціальні, які не може взяти на себе село, а за це користується певними привілеями. На думку Т. Портнової, така характеристика якраз і пасує містам Наддніпрянщини до промислового перевороту [305, с. 30].

Зауважимо, що однією з головних функцій до модерного міста дослідниця вважає – адміністративну. Отож, у розглядуваний нами період, діалог, або ж взаємодія між містом і певною територією здійснювалася через її адміністрування. Місто, як центр сотенної адміністрації, виконувало адміністративні функції на території полкових сотень, а як полкової – на території полку. З-поміж Лівобережних міст у цьому відношенні виділявся Глухів. Там знаходилася резиденція гетьмана та Генеральна Військова Канцелярія. Глухівська сотня не перебувала під юрисдикцією полкового

Ніжина, не підлягали владі полковника й козаки ще п'яти сотень, які охороняли гетьмана і виконували сторожову службу [318, с. 78].

Основною військовою і адміністративно-територіальною одиницею Гетьманщини в середині XVIII ст. вважався полк. Полковник був військовим командиром полку, головним адміністратором, суддею (за висловом Зенона Когута – „гетьманом у мініатюрі”) [221]. Відповідно й полкове місто було локальним осередком військової, адміністративної влади на території полку. Реалізацію влади полковника забезпечувала полкова старшина: полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий хорунжий. У XVIII ст. були утворені полкові канцелярії, що, на думку Зенона Когута, перетворило полкову адміністрацію на частину сталої бюрократії [221]. Полковник і старшина здійснювали військове командування, виконували функції виконавчої і судової влади.

Локалізація органів влади у полковому місті вирізняла його з-поміж решти поселень зі статусом міста або містечка. Полковники і старшина мали значну кількість козаків для різних послуг, а також „штатних” підлеглих, які проживали у місті. Наприклад, у штаті полкового обозного згадуються осавул полковий артилерійський, хорунжий полкової артилерії, отамани полкової артилерії, гармаші, пушкарі [194, с. 206–221]. У Стародубі вони займали окремий двір полкової артилерії з різними господарчими службами, мурованим льохом і соляним сараєм [366, с. 105]. У дворі переяславської полкової артилерії і „могазейна” в 1766 р. було 15 будівель, з них – 7 житлових, 5 комор і 2 сараї [22, арк. бзв.]. Чисельність штату різних полкових служб, що перебували у місті, часто була завеликою, це добре помітно на прикладі прилуцької полкової артилерії. В 1734 р. у її складі були лише 2 гармати і наступні штатні посадовці: осавул полковий, хорунжий полковий, два пушкарі, чотири гармаші, коваль, два пижовщики, чотири трубачі, литаврщик [237, с. 92].

Наступне місце за ранком після полковника і полкового обозного посідав полковий суддя, (при цьому вища судова влада все одно належала полковнику), функції помічника судді виконували писар і часто, ще підписки [194, с. 224].

Важливе місце серед полкової адміністрації посідав полковий писар. Він відав канцелярією, що вела діловодство полку, до її штату входили передусім канцеляристи [194, с. 227]. Число службовців полкових канцелярій не було сталим. За свідченнями О. Шафонського, їх могло бути 10–16 осіб [103, с. 120], а от штат полтавської полкової канцелярії у 1734 р. налічував 47 осіб. Частина з них проживала безпосередньо при канцелярії (це могли бути „осавульчики” – слуги для рознесення паперу, сторожі [194, с. 228]), оскільки сама її будівля складалася з п’яти житлових приміщень та одного для канцелярії [442, с. 122]. Ще більшим був штат стародубської полкової канцелярії: перелік „служителей и прочих” поданий у Генеральному описі вказує 59 чоловік, з них – 18 полкових канцеляристів [20, арк. 2–4]. У Прилуках, Чернігові, Стародубі полкова канцелярія знаходилася в одному приміщенні з гродським судом (зазвичай це – дерев’яна одноповерхова будівля). Винятком була лише мурована двоповерхова споруда Чернігівської полкової канцелярії [366]. У Переяславі в одному приміщенні з восьми покоїв знаходилися „канцелярия и щетная комиссия полковые” [22, арк. 45зв.].

Завданням канцелярій було ведення полкового діловодства, до відповідних книг вносилися записи про дарчі, „полюбовні”, боргові розписки, угоди купівлі-продажу, заповіти та інші акти нотаріального характеру, за їх складання бралася платня. За характером діловодства, полкові канцелярії могли поділятися на відділи – судовий, скарбунковий, рахунковий. Для обліку документів в канцеляріях велося кілька книг. Попередня реєстрація різних протестів і позовів велася в „Книзі протестів”; матеріали про карні злочини і судові рішення записувалися в „Чорній книзі”; була ще книга „Справ поточних”, велися „Протокольні” та прибутково-видаткові книги [194, с. 228].

Місто було центром діловодства на території полку, документи, що стосувалися судочинства, економіки, управління, проходили через його бюрократію і частково осідали в архіві. Полковий архів був важливою установою, однак міг регулярно потерпати під час пожеж, а тому, наприклад, у Лубнах він знаходився в єдиній у місті кам’яній споруді [366]. Вочевидь, що

обивателі полку, яким треба було отримати копії чи виписки з документів їздили до міста не з порожніми руками, а з численними „упоминками”. На думку В. Дядиченка, „дачки” прохачів і широко практиковане хабарництво взагалі були основним джерелом прибутків канцеляристів, хоча ще у 1732 р. універсалом гетьмана Данила Апостола була встановлена тверда оплата для цих службовців [194, с. 228].

Безпосереднім помічником полковника у військових справах був полковий осавул. Він відав козацькими списками, стройовою, бойовою підготовкою козаків, їхнім спорядженням, відрядженнями, тощо. Осавули наглядали за виконанням судових ухвал. Схожими були обов’язки полкового хорунжого [194, с. 223].

Підгрунтя триярусної адміністративно-територіальної структури Гетьманщини становила сотня. Кількість сотень у полку коливалася від 11 до 23. При цьому зазвичай 2–4 з них були полковими, а їхня сотенна адміністрація знаходилася у полковому місті. Сотник, виконував військові, адміністративні і судові функції. Разом з писарем, отаманом та осавулом він проводив початкові розслідування й арешти, підтримував порядок і розв’язував дрібні конфлікти. Спочатку сотники обиралися на радах сотень, а вже в середині XVIII ст. призначалися полковниками. Сотник мав вирішальний голос у судових справах, що розглядалися сотенним правлінням, йому належало право звільнення з посади старшинської адміністрації, підлягали низка слуг – „комнатники, упокоєвики, есаульчики”. Разом з сотником сотнею керувала старшина: хорунжий, писар, осавул [194, с. 269]. У XVIII ст. сотенні канцелярії координували діяльність місцевої адміністрації [221]. Сотенна канцелярія однієї з полтавських полкових сотень в 1760-х рр. мала чотири кімнати й знаходилася на форштадті поблизу фортеці й торгівельної площі. На тій же вулиці проживала майже вся сотенна адміністрація [442, с. 122].

Полкове місто було осередком здійснення судочинства на території полку, причому функції адміністрування і судочинства не були до кінця розрізнені. Правосуддя знаходилося в руках старшини, з якої рекрутувалися члени суду і

його головуєчий [194, с. 324–326]. Полковий суд підлягав Генеральному суду й звертався до нього за роз'ясненнями та інструкціями. Він був одночасно і міським, оскільки справи розглядалися спільно полковими і міськими урядовцями. До його складу від старшини входили: суддя, обозний, осавули, писар; від міського управління: отаман, городовий, вїйт, бурмистр. Як учасники засідань в актах судових справ згадуються „зацные персоны”, які, на думку В. Дядиченка, являли собою представників міського нобілітету [194, с. 340–341]. В. Горобець серед таких персон Полтавського суду знайшов городових та полкових урядників, які раніше вже виконували обов'язки судді [173, с. 191].

Засідання полкового суду частіше відбувалося в ратуші. Це пояснюється тим, що в складних справах треба було шукати вказівок у законах, та наводити довідки з різних документів, а юридичні кодекси і збірники знаходилися у приміщенні ратуші. Там розташовувався службовий апарат, ратушна тюрма (могла називатися колода, острог або секвестр) [194, с. 345]. Рідше суди засідали у будинку полковника, чи в будинках полкової старшини. Наприклад у Стародубі, в другій пол. XVIII ст., суд містився у приватному будинку генерального бунчужного Борозни [366]. Зрештою суди могли засідати у корчмі чи шинку, про що збереглися відомості першої половини XVIII ст. [194, с. 345–346].

Внаслідок реформування судочинства гетьманом Кирилом Розумовським після 1763 р. замість полкових були запроваджені суди звичні для старої Речі Посполитої: гродські – в десяти полкових містах для розгляду кримінальних справ; земські – в двадцяти повітах для справ різного характеру, підкоморські – вирішували суперечки навколо земельної власності. Гродське судочинство очолювали полковники, а земських суддів, підсудків, писарів, підкоморіїв повинен обирав „шляхетський” загаль відповідної округи [266, с. 63–64; 357, с. 512].

До полкового міста привозили підозрюваних у тяжких злочинах, тому місто потребувало в'язницю. Переяславський полковий острог, за даними Генерального опису, знаходився на території фортеці біля київської башти,

причому земля під ним належала переяславському кафедральному монастирю [22, арк. 44зв.].

Процедура покарання була публічною, її виконували поруч на майдані. Така практика була притаманна більшості міст Гетьманщини XVII–XVIII ст. Одним з його типів було стовпове покарання, так у Полтаві стовп традиційно стояв на місці торгів – на Соборному майдані перед собором, навпроти ратуші [442, с. 123–124]. Споглядання публічного покарання злочинців, вочевидь, було однією з розваг для населення ранньомодерного міста. Петро Апостол, перебуваючи в Петербурзі, неодноразово відвідує всілякі езекуції: „...отправился смотреть эзекуцию. Сначала наказывали кошками на эшафоте пятерых лиц, потом, парня и девку; по окончании этого повесили слугу и отрубили голову его господину...” [74, с. 125–139] Міста Лівобережжя були значно менші за Петербург, однак до полкових міст звозили злочинців з усього полку. Наприклад, в 1753 р. жителі Полтави могли розважитися стратою Євдокії Щербанівни, якій перед тим завдавали тортур на міському ринку [442].

Місцеві урядовці, затримавши підозрюваного, забивали його в колодки, потім супроводжували його до сотенного уряду, а звідти – до полкового. У свою чергу полковий суд організовував дізнання на місцях, розшуки винних, збирання речових доказів, для чого командувалися уповноважені особи [194, с. 348–362]. До міста запрошувалися й інші учасники судового процесу – свідки, позивачі, представники сторін, тощо [194, с. 370–384].

Полковий суд втручався в судочинство на території всього полку і особливо охоче вирішував численні справи з яких міг мати матеріальний зиск. Цьому сприяв узаконений механізм поборів зі злочинців, функціонування якого у вигляді „вини” на матеріалах кінця XVII – початку XVIII ст. ґрунтовно дослідив В. Горобець [173]. Суди у своєму арсеналі мали натуральні чи грошові штрафи „на всі випадки життя” – „головщину”, „пограбування”, „навязку”, „пересуди”, „заруки”, „змирщину”, а також приймали „поклони” і наклади” – узаконені хабарі [173, с. 176].

Останнє, на думку О. Сокирка, було зумовлене скромним утриманням судових урядників, тож на них і спрямовувалися фінансові ресурси позивачів. Обивателю, що надумав шукати правди у полковому чи Генеральному суді, довелося б понести значні подорожні витрати, винайняти житло, оплатити послуги писарів, кур'єрів, сторожів, судейських слуг, „розищиків”, межувальників, конвоїрів, тощо. Необхідно було задобрити канцеляристів, „потоваришувати” з суддями, заручитися підтримкою полкової старшини. Зрештою й дорога додому після тріумфально виграної справи знову пролягала через дворище полковника і місцевого сотника [352, с. 195–209].

У цьому ракурсі полкове місто виглядає як „паразит”, що поглинає ресурси, висмоктує їх з мешканців підлеглої території, однак адміністрування було не лише привілеєм, а й доволі обтяжливим обов'язком. Так для охорони колодників (що прибували з усього полку) та підтримання порядку у місті Прилуках потрібно було до тридцяти вартових. Місто заготовляло сіно для коней полкової артилерії, поштових і коней для „всяких персон”. Тих же персон та міські установи треба було забезпечити дровами, приміщеннями, тощо. Полкове діловодство потребувало паперу, смолки, воску, чорнил [237, с. 90–91].

Частково такі видатки компенсувалися зборами з цехів, прибутками з магістратських сіл та міських млинів, зокрема продажем запасів борошна. Коли Прилуцька полкова артилерія йшла „в войско”, то потребувала харчового запасу, возів, коліс, заліза, дьогтю. Все це купувалося за кошти виручені з продажу борошна. Звідси ж фінансувалися й поклони „знатным персонам великороссийским” без чого „обойтись весьма в полковом городе невозможно. Папир, воск, олива, сургуч и кгаляс до полковых дел, яко и на ратушные всякие расходы покупается, свечки для судовых дел и до ратуша покупаются ... и прочие меские чинятся расходы, продавши тогож борошна” [237, с. 191–192].

Важким тягарем на міста лягала постійна повинність, укази імператриці Анни Іоанівни дозволяли підселяти солдатів у покої до господарів. Визначалися норми розподілу житлової площі – приблизно по квадратному сажню на чоловіка, а на солдатських дітей молодших за 13 р. – по $\frac{1}{4}$ сажня. В указах

йшлося про можливість звільнення від повинності, однак там же говорилося, що при недостатці місць можна ставити на постій і в пільгових господарствах [88, с. 649–653]. Навіть вищі міські урядники (війти, бурмистри, ратмани) були звільнені від постою лише у 1785 р., а доти мали терпіти солдат у своїх дворах [91, с. 388–384]. Російський знавець військової історії В. Лапін відмітив, що постої, особливо в Литві, Фінляндії, Україні, завдавали страшених збитків, проблем і принижень населенню. Поширювалися епідемічні та венеричні захворювання, відбувалося насилля, випадки зґвалтувань. Особливо не щастило містам у яких розміщувалися штаби полків, командування та обслуга. Разом з тим, дослідник зауважив, що постої стимулювали міську торгівлю й ремесла, у першу чергу це стосувалося малолюдних поселень [239].

Міщани повинні були надавати квартири різним чиновникам, що проїжджали через полкові міста, або перебували там у справах. Ця повинність теж вважалася настільки обтяжливою, що використовувалася як засіб помсти чи особистого зведення рахунків. У 1756 р. переяславський полковий писар Каневський, скориставшись поїздкою війта Савонова в Глухів, поселив в його домі князя Щербатова, при цьому вигнавши з двору дружину війта і його малолітніх дітей. Після скарги потерпілого, полковому писарю було приписано так не чинити. Та під час наступної відсутності війта, до його дому поселили іншого російського офіцера, так само вигнавши дружину і дітей [109, с. 488–489].

Полкове місто було посередником між адміністрованою ним територією і центральною владою. Згідно указу Петра Румянцева від 31 травня 1765 р. було утверджено поштову службу. На території Гетьманщини відкривалися 9 поштових трактів загальною протяжністю 2358 верст, на яких знаходилися 72 станції. Швидкість роботи пошти чітко регламентувалася, так пошта з Глухова в Стародуб надходила через 24 години, а в Полтаву – через 39 годин. За відповідним табелем у кожному полковому місті мало бути кілька поштарів: у Миргороді – 2; у Гадячі, Києві, Переяславі, Стародубі – по 3; у Лубнах, Ніжині, Прилуках – по 4; в кожного поштаря мало бути по два коня. В найбільших

містах поштою завідували поштмейстери. Загалом на теренах Гетьманщини вводилися лише 15 таких посад – з них – 9 у полкових містах [310, с. 129–138].

Вочевидь, плани Петра Румянцева йшли в розріз з існуючою традицією монополізування службових посад представниками козацької старшини. В першому ж пункті указу про створення кінної пошти говорилося, що поштмейстерами повинні бути не військові чи значкові товариші „по выбору полковому”. Бо ця посада потребує вірності, скромності, ввічливої поведінки, чистого письма і правильної лічби [310, с. 131].

До обов'язків полкової влади належала боротьба з епідемічними захворюваннями на території полку. За казенний кошт утримувався полковий лікар, який виконував це завдання, причому не лише на території полку. Наприклад, коли восени 1766 р. пішли чутки про чуму на Січі, для їх перевірки були послані два полкових лікарі, показово, що один був зі Стародубського полку – територіально найвіддаленішого від Запоріжжя [30]. Скоріше за все, медичні функції частіше виконували цілюрники, які, наприклад, за уставом київського цеху займалися поміж іншого й лікуванням ран, сифілісу, фурункулів, тощо [86, с. 480–486]. В Переяславі полковим цілюрником був Григорій Ярославський „родимец нации немецкой города Вилны з евреев” [22, арк. 126]. У полковому місті могла знаходитися й аптека, наприклад, у Полтаві її власником був колишній полтавський полковий лікар у відставці [442, с. 126].

Отже, ми подали загальний огляд особливостей полкового міста, як осередку локального адміністрування, і згадали посадових осіб, що брали участь у такому адмініструванні. У світлі тези сучасних істориків про те, що тогочасне лівобережне місто було радше великим селом [323, с. 503], виконання адміністративної функції видається дуже важливою для еволюції міста. Зрештою, частина полкових міст і виділялася з-поміж не полкових лише перебуванням полкової адміністрації.

Показовим у цьому відношенні є географічний опис Малої Росії Герарда Міллера. Придворний історик в описі полків Гетьманщини згадує міста „примечания достойные”. Відповідно у Прилуцькому, Гадяцькому,

Полтавському полках згадки були достойні лише їхні полкові центри, причому саме через перебування там адміністрації¹ [266, с. 59]. Майже аналогічно і Миргород – „известен тем токмо, что звание полку от него заимствуется”. У Київському полку крім Києва згадуються два міста права магдебурзького – Остер і Козелець, останнє – як місце перебування полкових чинів. У Ніжинському полку закономірно згадується Ніжин, а далі – Глухів та Батурин, як колишні гетьманські столиці. На основі економічних міркувань виділені Кролевець (за непогані ярмарки), Борзна, Нові Млини й Конотоп (як кращі в цьому полку містечка). З поміж полків, описаних Герардом Міллером, певною мірою виділявся Стародубський, де достойними згадки виявилось одразу п'ять міст: Стародуб, Мглин, Погар, Новгород-Сіверський та Почеп [266, с. 58–59].

Виконання містом адміністративної функції впливало на його еволюцію, економічний і демографічний потенціал. Як писала з цього приводу О. Компан, чим вищий був уряд, тим більшим і багатшим було місто в якому він знаходився [223, с. 141]. На думку французьких дослідників, правосуддя і адміністрація у ранньомодерну добу були галуззю промисловості, яка не знає безробіття. При цьому наводиться приклад міст провінції Дофіне²: Валас мав університет, Гренобль – парламент, інтендантство, генерал-губернатора, В'єн – архієпископство та суд для бідних. Вони у великій кількості притягували до себе тих, хто судився, просив, навчався, а от їхній сусід – місто Роман докладало безрезультатних зусиль для розвитку своєї промисловості. Місто Нансі, після втрати бальяжу просто зубожіло, заможні городяни покинули його [139, с. 154–156].

Отож втрата управлінського статусу негативно позначалася на міському поселенні. Показовою у цьому відношенні є доля Полтави, яка ще у 1765 р. втратила 13 південних сотень, котрі увійшли до Новоросійської губернії. Також

Примітки:

¹ Полтава була примітна ще й перемогою над шведами [266, с. 59].

² Зараз міста департаментів Верхні Альпи, Дром та Ізер у Франції.

місто вже не було порубіжним форпостом, тому у 1774 р. академік Гільденштедт побачив Полтаву, як помираюче полкове місто, де вже не було ні артилерії, ні коменданта, ні гарнізону. Академік передбачив недалеко майбутнє, адже наступного року місто остаточно втратило свій полковий статус [98, с. 417–418]. 20 жовтня 1775 р. до Новоросії передали останні п'ять сотень Полтавського полку разом із Полтавою¹. У 1784–1796 рр. місто стало повітовим центром Катеринославського намісництва, а між 1796–1802 рр. – Малоросійської губернії [442, с. 46]. Однак Полтаві пощастило і відповідно до указу Олександра I від 27 лютого 1802 р. „Об учреждении губерний малороссийских: Черниговской и Полтавской” місто стало центром губернії, і Малоросійського генерал-губернаторства [442, с. 46–47].

У 1775 р. Катерина II підписала „Основний закон для адміністрації Російської Імперії”, який стандартизував розміри губерній та земств, а також створював відповідні органи управління. Впровадження цього указу на території Гетьманщини почалося 16 вересня 1781 р. з проголошенням утворення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, а реально реформа була введена в дію в січні 1782 р. З полкових міст Гетьманщини одне стало центром намісництва (не рахуючи Києва), інші – продовжили функціонувати, як повітові центри. На території новостворених намісництв утворювалося по 11 повітів, всі повітові центри автоматично ставали містами. Цим давні полкові центри Переяслав, Ніжин, Лубни були поставлені на рівень близько трьох десятків містечок (які тепер треба було „переименовать городами”) та сіл Засуха і Суражичі² [90, с. 246–247].

Примітки:

¹ Зміна статусу відбулася за Указом від 20 жовтня 1775 р., при цьому жителі приєднаних територій залишилися „на прежних малороссийских правах” [90, с. 244–245].

² За даним указом с. Засуха стало містом „Новое место” – центром Новоместського повіту Новгород-Сіверського намісництва; с. Суражичі стало

Скасування полкового устрою стосувалося, у першу чергу, адміністративно-територіального устрою. У військовій сфері відбувалося перетворення козацьких полків на регулярні карабінерні. При цьому такі колишні полкові міста, як Ніжин, Переяслав, Стародуб, Чернігів спочатку ще залишалися центрами новостворених формувань. Проте вже з 1785 р. у ході подальших реформувань територіальні особливості притаманні окремим полкам почали розчинятися і зрештою зникли [221].

Позбавлення полкового статусу негативно вплинуло на міста, вони втратили частину населення, прибутки пов'язані з виконанням адміністративної функції. Як бачимо з подальшої історії, «пощастило» лише Полтаві і Чернігову, останні перейняли управлінський статус і, навіть, збільшили територію свого впливу на рівні намісництва, губернії та генерал-губернаторства. А от Лубни, Миргород, Ніжин, Переяслав, Гадяч, Лубни, Стародуб залишилися незначними провінційними повітовими містечками.

Підсумовуючи зазначимо, що полкове місто, як осередок локальної адміністрації мало ряд переваг перед іншими міськими поселеннями. Виконання адміністративної функції потребувало значного числа урядників і службовців, котрі були доволі забезпеченими людьми. Вони розбудовували власні двори і господарства, мали численну прислугу, робітників, наймитів. Адміністративному центру потрібні були писарі, цілюрники, малярі, охоронці, слідчі, судді, кур'єри, поштарі, і, зрештою, кат. Полковому місту треба було збудувати та утримувати приміщення канцелярій, остроги, суди, «магазини», поштові станції, артилерійські двори, кузні, аптеки. Такі міста притягували з підлеглої території гроші, матеріальні і людські ресурси. У 1782 р. вони втратили полковий статус і перетворилися на повітові, це означало кардинальне скорочення меж адміністрованої території і обсягу адміністративних повноважень.

містом Сураж – центром Суразького повіту Новгород-сіверського намісництва, зараз районний центр Брянської області РФ.

Названі особливості не могли не відобразитися на статевій та віковій структурі населення міст. Так, до виконання обов'язків по адмініструванню могли рекрутуватися особи, що мігрували з сіл, це були переважно чоловіки. До полкових міст приїжджали у справах, з інспекціями, розташовували солдат на постої, тощо (це теж були чоловіки). Тобто у таких населених пунктах могла бути помітна частка прийшого населення, що проживало там тимчасово. Нажаль такі категорії населення слабо відображені у тогочасних статистичних джерелах.

2.2 Політичний та економічний аспекти розвитку міст.

Політико-правовий статус міст Гетьманщини, які були наділені магдебурзьким правом, визначали Березневі статті 1654 р., що підтвердили непорушність прав і привілеїв наданих містам польськими королями і Великими князями литовськими. Станом на середину XVIII ст. привілеї на магдебурзьке право були підтверджені для Києва, Переяслава, Ніжина, Канева, Чернігова, Почепа, Гадяча, Стародуба, Козельця й Остера [68, с. 568]. Крім того у 1752 р. гетьман Кирило Розумовський своїм універсалом надав магдебурзьке право Полтаві, а у 1758 р. – Новгород-Сіверському [215, с. 345]. Зауважимо, що питання надання магдебурії цьому місту залишається дискусійним, оскільки Г. Швидько стверджує, що останнім гетьманським універсалом міщанам був саме полтавський 1752 р. [407, с. 169]. Ці міста, за визначенням О. Шафонського, були привілейованими, тоді, як решта – ратушними [103, с. 36]. Такий поділ не був умовним, оскільки був зафіксований в „Правах за якими судиться малоросійський народ” [246, с. 204]. Таким чином, у другій половині

XVIII ст. із 137 міст та містечок Гетьманщини, майже абсолютна більшість були ратушними*.

На думку О. Компан, магдебурзьке право вже не задовольняло потреб часу, оскільки втратило свою головну функцію – захист міста від свавілля феодалів. І, зрештою, в умовах централізаторської політики російського уряду, воно було приречене на відмирання [223, с. 148]. А інша дослідниця – Г. Швидько, відзначала, що на цей час воно вже стало явним анахронізмом, оскільки не забезпечувалося реальними умовами міського життя та, власне, й соціально-політичним ладом Гетьманської України [394, с. 10].

З полкових міст Гетьманщини шість були привілейованими, на думку М. Кобилецького, рівень їхнього самоуправління був різним і залежав від економічного розвитку. Найвищий мали Ніжин, Стародуб, Чернігів та Переяслав. Міста очолювали виборні війти, бургомістри і радники, судові функції виконували лавники [215, с. 353]. Структурно магістрат формували дві колегії – адміністративна і колегія лавників під керівництвом війта, також при магістратському уряді мали бути так звані „міські слуги”. У Полтаві, за даними Д. Багалія, було 12 урядників, хоча на засіданнях обов'язково бували присутніми лише війт, бурмістр, двоє райців, двоє лавників і писар, або ж війт, бурмістр,

Примітка.

* Перелік міст з магдебурзьким правом в різних дослідників може відрізнятися. Так, М. Кобилецький перераховує 12, однак на тій же сторінці пише, що їх було 11. На думку Д. Багалія, привілейованими були ще й Погар та Млин. В. Романовський зазначав, що в другій половині XVII ст. магдебурзьке право на території Гетьманщини отримали понад 30 міст [215, с. 345–346]. Дискусійність привілейованого статусу окремих міст пояснюється паралельним вживанням термінів магістрат і ратуша у тогочасному діловодстві. А також тим, що ряд міст мали різний обсяг самоврядності. Докладніше природу таких дискусій на прикладі Полтави простежено у дисертації О. Коваленко [442, с. 119–121].

двоє райців, один лавник і писар. Окрім того, при урядові було троє „служеских”: „сторож арматний”, „воротний замковий”, „асаулець” [442, с. 120].

Вочевидь, утримання названих службовців було основною статтею видатків магістрату. У Генеральному описі Стародуба вказано, що прибутки, які магістрат отримує з двох млинів, дворів і важниці витрачаються на різні потреби, а „особливо на жалование магістратському писарю, подпискам и служителям”, а також на закупівлю сургуча, паперу, чорнил [20, арк. 9]. Магістратам, навіть значних міст, було складно знайти всі необхідні кошти. Після переяславської пожежі 1748 р., у якій згоріло більшість адміністративних приміщень, ще мінімум десять років магістрат розташовувався у найманій хаті. Частина коштів та міського майна могли використовуватися урядниками у власних інтересах, в тому ж Переяславі при недостатці міського майна посилалися на пожежу [109, с. 473].

Правління ратушних міст склалися з в'їта і трьох бурмистрів, серед полкових міст в другій половині XVIII ст. ратушними були Гадяч, Лубни, Миргород, Прилуки. Вочевидь обсяг самоврядних прав ратушних міст теж залежав від їх економічного, демографічного потенціалу, та статусу. Наприклад, за дослідженням О. Коваленко, Полтава XVII – першої половини XVIII ст. не мала юридичного права на магістратське управління. Проте фактично, після виходу міста з приватної власності та набуття ним статусу полкового, воно набуло ознак самоврядного магістратського [442, с. 121]. Аналогічно міське самоуправління чотирьох полкових ратушних міст повинно було відрізнитися від таких містечок, як, наприклад, Білики, Нові Санжари, Кобеляки*. В усіх трьох разом станом на 1760 р. нараховувалося лише 300 дворів і бездворих хат посполитих [223, с. 146].

Примітка.

* Сотенні містечка Полтавського полку. Зараз Кобеляки й Нові Санжари – районні центри Полтавської області, Білики – селище Новосанжарського району.

Повноваження керівників органів міського самоврядування були визначені у збірниках магдебурзького права, а також у главі 26 „Прав, за якими судиться малоросійський народ”. До компетенції вїйта належала адміністративна і судова влада. Йому, разом з іншими урядниками, належало вирішувати найважливіші міські проблеми: сварки, бїйки, регулювати ціни, наглядати за точністю мір і ваги, припиняти азартні ігри, арештовувати волоцюг, утримувати міські стїни, дороги, мости, запобїгати пожежам. Для останнього у містах формувалися пожежні обози, цехи повинні були заготувати бочки, відра, гаки, драбини, тощо [215, с. 355–256]. Тим не менше, дерев’яна забудова часто потерпала від пожеж, тому в містах для їх попередження була запроваджена „полицейская должность” [20, арк. 5].

У виконанні судових функцій брали участь усі службовці магістрату – вїйт, бургомїстр, лавники. Найважливіші кримінальні справи розглядав полковий суд за участю міських урядників. Юрисдикція магістратського суду поширювалася на всіх мешканців міста, підпорядкованих магістрату та селян, інші жителі міст підлягали козацьким і церковним судам. У Ніжині існував окремий суд для грецької громади. Апеляційна інстанція для магістратських судів визначалася ступенем привїлейованості магістрату: якщо він перебував під юрисдикцією полкової канцелярії, то апелювали до полкового суду. Після проведення судової реформи гетьмана Кирила Розумовського 1760–1763 рр. з апеляцією на рішення магістратського суду можна було звертатися до Генерального військового суду. Після утворення Другої Малоросійської колегії впродовж 1768–1771 рр. їй були підпорядковані маїстрати міст Лївобережжя. Поширення на українські землі 1785 р. „Учреждения о губерниях” сприяло впровадженню російської судової системи і в містах. Однак за правління Павла І відбулося часткове відродження міського самоврядування за магдебурзьким правом [215, с. 359–361].

Індивідуальні особливості функціонування самоврядування полкових міст визначали характер відносин маїстратів та ратуш з козацькою адміністрацією. Останньою, за зауваженням Н. Яковенко, міське самоуправління трактувалося

без належного респекту [409, с. 503]. У численних конфліктах зі старшиною міщани шукали захисту в гетьманів та царської адміністрації, однак таке протистояння велося з перемінним успіхом. Об'єкти протистояння були різні, наприклад це магістратські села та землі, які намагалася захопити старшина. Наприкінці XVII ст. у підпорядкуванні стародубського магістрату було 36 сіл, у 1730 р. – 18, а в 1750-х рр. – лише 7 сіл [215, с. 352]. Це явище було притаманне не лише Стародубу, рапорти 15 магістратів і ратуш до Генеральної Військової Канцелярії від 1751 р. засвідчили скорочення міського господарства внаслідок захоплення міських земель, сіножатей та інших маєтностей приватними особами [392].

У Переяславі, починаючи з 1740-х рр., тривав конфлікт між полковником Сулимою і магістратом за передмістя Замостянські підварки, які полковник використовував як рангові маєтності, а магістрат вважав своїми. У 1752 р. суперечка була вирішена на користь останнього спеціальним ордером Кирила Розумовського. Однак виконувати ордер Сулима не поспішав, спори про підварки тривали, як мінімум, до 1766 р. [109, с. 486–488].

Боротьба велася й за контроль над цехами, міською торгівлею та винокурінням. Обидві сторони намагалися упорядкувати переходи з міщанського стану у козацький і – навпаки. Кожне місто мало свої традиції відносин міщан з іншими (передусім козацьким) станами та сотенною чи полковою адміністрацією. Як зазначила Г. Швидько, південні міста Гетьманщини, крім Переяслава, в силу особливостей їх розвитку, фактично були під владою козацько-старшинської адміністрації [407, с. 171]. Ситуацію в інших ілюструють накази в Комісію по складанню нового Уложення 1767 р. Наприклад міщани Стародуба (найчисельніший стан у місті) просили підтвердження старих вольностей вигідних лише їм, у тому числі привілею Сигізмунда III, в силу якого у Стародубі дозволялося мати осілість лише особам міщанського стану. При цьому жителі скаржилися на свого вйта Петра Грозинського, який, будучи військовим товаришем, вйтував не „по вибору

гражданському и не з мещан приржонных”.

Вони просили влаштувати вибори вїйта з поміж себе і людини достойної на уряд [112, с. 14–66].

Жителі Чернігова мали привілеї про звільнення від всяких примусових робіт і натуральних повинностей, але в наказі скаржилися на постійні порушення прав. Їх набирали в погонщики, заставляли возити лід, поставляти військам різні матеріали й інструменти, забирали волів, вози провіант, фураж. Як порушення розглядалися переходи багатьох міщанських сімей до козацького стану. Такі переходи знижували економічний потенціал міста, оскільки вибулі з міщанського стану особи переставали платити податки і відбувати повинності. Ці повинності перерозподілялися між рештою міщан, однак при цьому „новоспечені” козаки продовжували займатися торгівлею і промислами, вже не сплачуючи податків, чим завдавали збитків. Тому всі міські накази містили вимогу повернути під юрисдикцію магістрату ті старовинні міщанські родини, які переписалися на козаків [112, с. 69–71].

Також міщани просили скасувати універсал гетьмана Розумовського від 1761 р., який забороняв їм винокуріння і шинкування. Цю заборону вважали чи не найбільшим порушенням магдебурзького права і давніх привілеїв. А також просили упорядкувати квартирну повинність, так як вона розорювала міське населення [112, с. 71–193].

У Прилуках шляхта і козацтво визнали для себе пониженням працювати над спільним наказом з міщанами, у Лубнах міщани взагалі були не допущені до складання наказу. А от в Гадячі у відповідь на розпорядження генерального обозного Кочубея скласти списки для вибори депутатів в комісію, відповіли, що в Гадячі ні ратуші, ні магістрату, ні міщан не має. А живуть там посполиті піддані Кирила Розумовського та військового звання люди [112, с. 25–26].

Накази реалізовані не були, реформування міського життя Гетьманщини відбулося пізніше – у 1780-х рр.. Станом на 1780 р. серед міських поселень 9-ти*

Примітка.

* Не рахуючи розформованого Полтавського полку.

полків Гетьманщини було: 10 магістратських міст, 27 коронних містечок, 17 архієрейських містечок, 67 власницьких [318, с. 54]. Один з перших указів, що змінював їх статус був виданий 26 жовтня 1781 р. Він скасував право міст на володіння майном поза своїми межами, всі іноземні колоністи втрачали свої спеціальні права [221]. Зрештою 15 квітня 1785 р. Катерина II пожалувала „Грамоту на права и выгоды городам Российской империи”. Вона уніфікувала статус міських поселень, містила статті спрямовані на захист міщанського стану, визначила коло осіб, що могли займатися міськими ремеслами, регламентувала торгівлю. Документ закріплював виборність міських урядників і визначав коло їх виборців, створювалися нові органи, як то сирітський суд, шестигласна дума. В цей час колишні полкові міста Лівобережжя, за винятком Чернігова, вже були повітовими.

Економічний потенціал міст Лівобережжя теж був різний. На специфіку окремих поселень побіжно вказує Герард Міллер. Так Полтава була відома „знатным торгом быками”, Погар – пенькою і конопляною олією, Ромни, Кролевець, Городище – своїми ярмарками, а от Мглин – навпаки невігідним положенням і „скудностью” жителів [266, с. 38]. На думку М. Кобилецького, ярмарки відігравали важливу роль у підвищенні соціально-економічного стану міст магдебурзького права. У Полтаві XVII–XVIII ст. вони відбувалися на центральному Соборному майдані міста чотири рази на рік: перший – у лютому, з 9 травня починався Миколаївський, з 20 липня – Іллінський, з 14 вересня — Воздвиженський [442, с. 152]. У Стародубі, за даними Генерального опису, було два ярмарки. На відміну від Полтави, термін їх проведення був прив’язаний до релігійних свят: перший ярмарок проводився на другому тижні Великого поста, а другий – „в десятую неделю после Воскресения Христового”. Тривали обидва ярмарки по два тижні [20, арк. 8]. У Ніжині, за даними 1756 р., проводилися три ярмарки на рік [392].

Такі ярмарки були осередками періодичної торгівлі і були спрямовані передусім на обмін із зовнішніми ринками. Дещо пізніше в міських лавках Ніжина академік Гільденштедт зустрів європейські, турецькі, кримські,

російські й сибірські товари, оскільки там знаходився перевалочний торговий пункт торгівлі між Росією – з одного боку, та Кримом, Молдавією, Валахією, Туреччиною, Данцигом, Лейпцигом – з іншого [98, с. 433–438].

На думку Ф. Броделя, місто існує лише накинувши довколишній оточує послуги свого ринку, користування крамницями, мірами довжини і ваги, своїх лихварів, тощо [137, с. 414–415]. У такій взаємодії утворюється „край” – територія зосереджена навколо міста, що являла собою певну економічну цілісність, а також культурну реальність [137, с. 289]. Так сучасний історик Д. Вирський, як край у XVII–XVIII ст., виділяє Кременчуччину – регіон, що локалізувався вздовж Дніпра, обмежений на Лівобережжі нижніми течіями Сули та Ворскли, а на Правобережжі – нижньою течією Тясмина і районом навпроти гирла Ворскли [152, с. 247–249]. Отже у розглядуваний нами період Кременчуччина включала у себе річпосполитські землі Правобережжя, частково Північ Новоросії, Південний захід Полтавського полку, Південь Миргородського і Лубенського полків.

У вітчизняній історіографії мало досліджень такого характеру, однак у світлі висновків Д. Вирського, можемо зробити припущення, що територія економічного і адміністративного впливу полкових міст не співпадала. Наприклад, Полтава, на думку О. Коваленко, відігравала роль економічного торговельного центру мікрорегіону, який дещо виходив за межі полкової території [442, с. 153]. Обмін з навколишньою територією проводився не лише через ярмарки, а й через міську торгівлю. У Ніжині в 1756 р. такі торги проводилися двічі на тиждень [392]. Для їх проведення міста мали відповідні споруди торговельного призначення: шинки, лавки, торгові ряди, ятки [442, с. 133]. Як зазначив В. Кулаковський, місту була необхідна і постійна торгівля, оскільки значна частина міських жителів не мали можливості придбати продукти на одразу на кілька днів і зберігати їх у літній період. Названий автор ґрунтовно дослідив різні аспекти стаціонарної торгівлі у містах Лівобережжя. Тому ми не будемо докладно зупинятися на цьому питанні, лише слід за ним констатуємо різноманітний асортимент товарів, значне число споруд для

стаціонарної торгівлі, які належали приватним власникам, магістратам, монастирям. Постійна торгівля стимулювала орендну приміщень та будівництво нових, товарообмін між окремими містами й містечками і їхньою округою, збільшувала число селян, що збували свою продукцію на ринку [233, с. 72].

Модель ідеальної економічної взаємодії ранньомодерного міста з округою на французькому матеріалі побудував Ф. Бродель. Вона являє собою кілька концентричних кіл – зони постачання і впливу: молочно-овочеву, зернову, виноградну, тваринницьку, лісову, зону далеких торгових зносин. В цих колах знаходилися проміжні ринки, і відповідно, проміжні міста. У такому разі навколо міста знаходиться ареал залежних від нього містечок, кожне з яких пов'язує місто з сільським мікрокосмосом. Разом з тим концентрична модель, на думку Е. Шреммера, передбачає також відносини «місто – місто» [139, с. 152–138]. Такий товарообмін був притаманний і полковим містам, однак різною мірою, залежно від економічного розвитку та спеціалізації. Так, якщо Ніжин Гільденштедт побачив значним торгівельним центром – посередником між північними і південними полками Гетьманщини, то у Лубнах він відмітив лише монастир, якому належали виноградники, фруктові сади та кілька лісів, дерево з яких продавалося в місті [98, с. 432–438]. Натомість у лавках Переяслава велася постійна торгівля «красним товаром» з Ніжина, Києва й Полтави [318, с. 59–62].

Полкові міста були й осередками промислового виробництва, однак, воно переважно обмежувалося діяльністю цехів та позацехових ремісників і гуральництвом, зосереджуючись у цехових будинках, майстернях ремісників, горнах, цегельнях, кузнях, котлярнях, дзвонарнях, воскобійнях, скотобійнях, млинах, винокурнях, солодовнях і броварнях [442, с. 133]. Мануфактурне виробництво у містах було мало представлене, навіть в Ніжині у 1770-х рр. було лише дві мануфактури: «шляпочная», якою займалися німець-колоніст з дружиною, та ткацька (вироблялися бавовняно-паперові тканини). До того ж остання знаходилася в селі Філовка за дві версти від полкового міста [98, с. 433–438]. На думку західноєвропейських дослідників, у XVII–XVIII ст. в різних регіонах, в тому числі і в Росії, спостерігається вплив міських виробництв на

сільські околиці в пошуках дешевої робочої сили й за межі контролю цехів [137, с. 420]. Вочевидь схожі процеси відбувалися і в Гетьманщині, де селітроварні, суконні, єдина парусна мануфактура знаходилися в селах [98, с. 416–439]. Аналогічна ситуація простежується з папірними мануфактурами Чернігівщини, з 10, що достеменно функціонували до 1782 р., лише дві локалізувалися в містечках, а 8 – в селах і хуторах. При цьому такі мануфактури могли задіювати доволі значне число робочих, так на Пакульській* мануфактурі в 1782 р. працювало 63 особи [358, с. 52–55].

Отож основною формою виробництв полкових міст було ремесло, а не мануфактура. Для нього була характерна цехова організація, тобто об'єднання ремісників кількох професій в межах міста у цехи. Кількість цехів та майстрів всередині певного об'єднання відображала стан міського ремесла й залежала від рівня економічного розвитку міста та регіональних особливостей [442, с. 133]. Дослідниця О. Компан наводить перелік близько 300 спеціальностей, що існували в ремеслі і промислах та могли бути представлені в українських містах (також подає їх характеристику та описує цехову організацію) [223, с. 173–232]. Звичайно, що в кожному конкретному місті перелік ремісничих спеціальностей був набагато вужчим. У 1766 р. в Полтаві було 195 ремісників, найчисельнішим виявився шевський цех, що нараховував 53 майстра, на другому місці перебував ковальський – 38 майстрів, далі кравецький – 37 майстрів. Також у місті було 67 торговців. Полтавське цехове ремесло XVIII ст. носило дисперсний характер. Міські ремісники не мали спеціальних приміщень — цехових будинків, виробництво концентрувалося у домогосподарствах власників, де розміщувалися їхні майстерні та необхідні виробничі знаряддя [442, с. 135, 167, 172].

Примітка.

* На р. Пакуль за 2 км від села Пакуль Любецької сотні Чернігівського полку, зараз – с. Пакуль Чернігівського району Чернігівської обл.

Цехові ремісники потребували захисту від сваволі старшини, свідченням цього є, наприклад, значна група гетьманських універсалів, які забороняли залучати цехових майстрів до виконання робіт на полкову і сотенну старшину. Остання брала під свою протекцію ремісників, що виходили з цехів [407, с. 174]. Яблуком розбрату в містах також були млинарський і винокурний промисли. Окрім селян, всі стани доводили своє переважне чи виключне право займатися цими видами промислів. В питаннях володіння ними зіткнулися традиція (давнє станове право міщан), реальна влада (користуючись нею, козацька старшина привласнювала собі це право) і об'єктивна необхідність забезпечення себе засобами для існування (козаки, за різних обставин втрачаючи землю, займалися ремеслами, промислами і торгівлею) [392]. Вже у XVII – XVIII ст. цехи переживали ускладнення через діяльність партачів, які переманювали підмайстрів, а тому кілька збезлюднілих цехів об'єднувалися в один. Детально ці процеси досліджувалися О. Компан, тому ми не будемо на них зупинятися [223, с. 190–198].

Позацехове ремесло і несанкціонована торгівля втім збільшувала коло осіб, що заробляли собі на життя не сільським господарством. Наприклад у Ніжині в 1766 р., за підрахунками В. Кулаковського, було 480 ремісників (разом з членами сімей – 2045 осіб). Вони наймали 207 робітників та слуг і мали 105 учнів. Торгівлею займалося 285 чол. (разом з членами сімей – 794). Торговці наймали 360 робітників та слуг. На підставі підрахунків вчений зробив висновок, що з ремеслом і торгівлею у Ніжині було пов'язано 64,8 % населення [230, с. 95]. Однак не варто абсолютизувати ці дані, бо частина міського населення була одночасно пов'язана з ремеслом, торгівлею і сільським господарством. Наприклад, житель Стародуба священник Самсоніївської церкви Антоній займався кравецьким ремеслом і землеробством одночасно [20, арк. 132зв.–133].

На думку О. Компан, заняття землеробством було притаманне українським містам, однак і при цьому вони залишалися осередками ремесла й торгівлі по відношенню до сіл [223, с. 163]. У XVIII ст. великі

західноєвропейські міста теж зберігали в себе різні види сільськогосподарської діяльності. Як пише Ф. Бродель, ляскіт батога погонича було чути поряд з ратушею, а свині вільно бродили брудними вулицями. Тому, навіть, у Венеції в 1746 р. доводилося заборонити відгодівлю свиней у місті та в монастирях [137, с. 418–419]. В містах Лівобережжя таких заборон не було, ба, навіть пізніше, як свідчать гравюри Стадлера, на початку ХІХ ст. в самісінькому центрі губернської Полтави вільно розгулювала худоба.

Ремесло, торгівля, будівництво, ринок ранньомодерних міст притягували до себе мешканців сільської округи. Навіть бідне місто було багатшим навколишніх сіл, а тому давало можливість заробітку [139, с. 154–158]. Станом на 1766 р. у Переяславі серед прийшлих людей лише 12,3% становили вихідці з інших міст, а 87,7% – з сіл і містечок (абсолютна більшість – з Переяславського полку). Мігранти з села у першу чергу займалися найменш прибутковою роботою – 67% з них були наймитами. 16% займалися ремеслом (переважно кушнірським, шевським і ткацьким), 8% – торгівлею, і лише 2% – вирощуванням хліба [340].

Втім до полкових міст приходили не лише наймити. У Ніжині найбагатшими людьми були грецькі купці, як мінімум 15 з них мали від 10 до 100 тис. рублів капіталу [230, с. 93]. До цього та інших міст мігрували також купці з Росії, Волохії, Молдавії, турецьких та річпосполитських земель. Відставні російські офіцери та солдати гарнізонів, колишні гусари сербських полків ставали власниками міських дворів [9; 19; 20; 27]. За чотири роки до проведення Генерального опису в Ніжині поселився італійський кравець з сім'єю. Невідомо, що змусило уродженця Мілану перебраться в Гетьманщину з порівняно скромними статками в 100 рублів [27, арк. 95зв.]. Син чернігівського дяка Лук'ян Сташевський поселився в Стародубі і жив з платні яку отримував „от разных стародубовских жителей за обучение детей российской и иностранной грамоте” [20, арк. 64зв.–65]. Такі люди, як Лук'ян, йшли до міста бо там було більше потенційних клієнтів, а отже і вищі можливості для заробітку.

Отож можна зробити висновок, що міські поселення Лівобережжя в другій половині XVIII ст. мали різний юридичний статус. Дослідники виділяють серед них магістратські, ратушні, коронні, архієрейські, власницькі. Це, певним чином, умовний поділ, бо, і статус окремих поселень у межах певної групи був різним. Так магдебурзьке право у кожного з «привілейованих» міст визначалося конкретним набором привілеїв наданих польськими королями, російськими монархами та гетьманами. Ці ж нормативно-правові акти регулювали відносини міських органів влади з козацькою сотенною та полковою адміністрацією, розмежували сфери впливу їхніх повноважень. В цей час спостерігаються дві тенденції: з одного боку територія міста зростає за рахунок розширення його околиць, а з іншого – скорочується число магістратських чи ратушних сіл, які перебували під міською юрисдикцією. Джерела другої половини XVIII ст. показують місто ареною протистояння між козацьким і міщанським станами, причому останній поступався своїми економічними і політичними позиціями. Ситуація кардинально змінила «Жалувана грамота містам» 1785 р., яка уніфікувала політичний статус міст Російської Імперії загалом і Лівобережної України зокрема.

Досліджуючи економічний розвиток міст Гетьманщини другої половини XVIII ст., історики виділяють ряд спільних рис: дані міста були у першу чергу осередками торгівлі, а не виробництва. Основними формами періодичної торгівлі були ярмарки та торги, які можна вважати міськими привілеями. Періодична торгівля орієнтувалася на зв'язки з зовнішнім ринком і забезпечувала місто товарами іноземного виробництва, великими партіями збіжжя, тощо. Натомість постійна торгівля залучала жителів довколишніх сіл. Міське виробництво існувало у формі ремесла, нечисленні мануфактури не були прерогативою міста, а навпаки більше розміщувалися в селах – за межами контролю цехів. Економіка полкових міст мала аграрний характер, це загалом було притаманно містам ранньомодерної Європи. Вважаємо, що вказані особливості свідчать, що для еволюції міст Гетьманщини найважливішим фактором було виконання адміністративної функції. Вона сприяла залученню

економічних і людських ресурсів, які рекрутувалися здебільшого з жителів навколишніх сіл. У місті вони виконували функції наймитів, слуг, працювали у штаті полкових та міських служб. Серед мігрантів переважали неодружені чоловіки активного віку, що відповідно формувало особливості статево-вікової структури міського населення. Полкове місто приваблювало й помітний контингент тимчасових мешканців: осіб, що мали справи у полковій адміністрації, учасників судових процесів, торговців, заробітчанин, подорожніх, гультяїв, злодіїв, жебраків, тощо

Отож специфіка економічного і юридичного статусу полкових міст могла впливати на особливості демографічної поведінки міського населення. Такі особливості можна простежити у відповідних історико-демографічних характеристиках населення, які ми досліджуємо у наступних розділах.

РОЗДІЛ III

СТАТЕВО-ВІКОВА СТРУКТУРА МІСЬКОГО СОЦІУМУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У даному розділі розглянемо один з головних історико-демографічних аспектів – статево-вікову структуру населення Ніжина, Переяслава й Стародуба. Обчислимо співвідношення дітей, дорослих й осіб літнього віку в населенні міст й проаналізуємо демографічні характеристики цих вікових категорій. Дослідники традиційного суспільства вважають, що головними подіями в житті тогочасних людей були народження (хрещення), шлюб і смерть, які, загалом, відповідають дитинству, активному вікові й старості [125, с. 229]. Тому основну увагу звернемо на дослідження народжуваності, смертності, шлюбності й удівства. Спробуємо також розглянути ставлення до цих явищ у ранньомодерному суспільстві Гетьманщини. З метою розуміння демографічної поведінки мешканців міст, висловимо припущення, щодо стратегій окремих індивідів.

3.1. Загальна демографічна характеристика міських мешканців.

Отже, спираючись на дані Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр., спробуємо проаналізувати первинний (можливо – найважливіший) історико-демографічний аспект – статево-вікову структуру населення міст Переяслав, Ніжин та Стародуб.

За нашими підрахунками, у чистовому варіанті опису Переяслава міститься відносно повна інформація про 1708 жителів міста, з них – 834 чоловіки й 874 жінки. Ще про 91 особу дані не повні (здебільшого не вказаний

вік). Серед них 53 чоловіки: 30 солдатів гарнізону, 4 дякони, 9 наймитів, 13 інших осіб; із 38 жінок: 10 вдів, 8 найманих робітниць, 20 інших мешканок міста. На нашу думку, солдатів і дяконів (вказано лише ім'я та прізвище) до перепису внесли як господарів двору чи хати. Решта випадків (переважно вказано ім'я, походження, станову приналежність, але не записаний вік й стан здоров'я) – технічна помилка. Ще 36 осіб (16 чоловіків і 20 жінок віком від 1 до 80 років) записані у переліках дворів міста, проте ці дані дублюють інформацію, подану у чистовику [22, арк. 291–303].

У чистовиках опису Ніжина (книги 39 та 341) необхідні нам відомості знаходимо щодо 5086 жителів (2589 чоловіків та 2497 жінок). Крім них, згадується ще 131 особа без вказівки віку та інших демографічних й фінансових даних. З них у книзі 39 нараховуємо 48 чоловіків (переважно російські та грецькі купці) та 47 жінок [9]. У книзі 341 не записані демографічні дані щодо 19-ти чоловіків та 9-ти жінок (здебільшого учні та наймити), а також щодо сім'ї уродженця італійського міста Мілану Кантора (разом 4 особи) [27, арк. 95зв.].

Чистовики перепису Стародуба подають відомості про 4210 жителів міста (2015 чоловіків і 2195 жінок). Крім них записані ще 11 осіб без вказівки потрібних нам даних, з них – 8 чоловіків і 3 жінки [20].

Загалом дослідження охоплює 11004 жителів трьох міст Гетьманщини, поза його полем залишаються 253 жителі згадані в описах. Однак у зв'язку з відсутністю необхідних даних, при проведенні вищевказаного аналізу ці категорії мешканців ми до уваги не братимемо. На нашу думку, це суттєво не вплине на результати дослідження.

Слід зазначити, що в історичній демографії статевою структурою населення прийнято вважати розподіл населення на чоловіків і жінок [277, с. 62]. Зазвичай, аналізуючи статеву структуру, визначають три основні показники:

- 1) абсолютну чисельність чоловіків і жінок;
- 2) віковий поділ;

3) співвідношення статей, як у всьому населенні, так і в окремих вікових групах [277, с. 62].

За твердженням спеціалістів, іншою важливою демографічною характеристикою є вік. Інформація про вік окремих людей на момент створення переписних книг дозволяє проаналізувати вікову структуру населення, розподілити його за віковими групами й віковими контингентами.

Румянцевський опис подає інформацію про вік більшості мешканців міст, зібрану на основі їхнього усного опитування. У зв'язку з цим постає питання достовірності наведених даних, які могли спотворюватися як свідомо, так і через неточне знання власного віку. При роботі з матеріалами опису Ніжина та Стародуба впадає в око аномально велика кількість людей, яким на момент перепису виповнилася кругла дата. Ми умовно назвали їх „ювілярами”. Їхня частка серед населення, очевидно, не повинна перевищувати 9%*. Однак, за нашими підрахунками, відсоток „ювілярів” поміж мешканців Ніжина становив 27,8%, Стародуба – 30,9%, тобто в обох випадках він був втричі вищою за норму. Ймовірно, що упродовж життя частина людей забувала свій точний вік, округлюючи його. Щоб перевірити це припущення, визначимо частку „ювілярів” в окремих десятирічних вікових групах, результати підрахунків наносимо на графік (див. дод. Б.5).

Примітка.

* Наприклад на 70-річний віковий проміжок доводиться 7 „круглих” дат (10, 20, 30, 40, 50, 60, 70 років), тобто 10% від всіх можливих. За нормальних умов існування біологічної популяції з віком її чисельність поступово скорочується. Так, внаслідок природної смертності, чисельність осіб, яким виповнилося 10 років повинна бути меншою, ніж тим кому було 9 років, дев'ятирічних, у свою чергу, – менше ніж тих кому було 8 років, і так далі. Тому ми припускаємо „нормальну” частку „ювілярів” у межах 9%. Докладніші пояснення див. у нашому спеціальному дослідженні [346].

Серед наймолодших (віком до 10 років) частка десятирічних дітей практично відповідає нормі і становить 8,1% у Стародубі та 10,8% в Ніжині. У віковій групі 21–30 років частка тридцятирічних становила 34,5% у Ніжині та 42,4% в Стародубі. У наступній віковій категорії в обох містах частка „ювілярів” склала 47%. Тобто, зі ста мешканців вказаних міст віком 31–40 років майже половина були записані сорокарічними. Таку ж тенденцію спостерігаємо й серед осіб, старших сорока років. Криві відсотку „ювілярів” Ніжина і Стародуба схожі між собою й вказують на те, що після 30 років, як мінімум, сорок відсотків переписаних мешканців міст „округлили” свій вік.

Мешканці ранньомодерного міста могли не знати точну дату свого народження чи дату народження членів своєї родини. Вона могла прив'язуватися до пам'ятних чи істотних в житті міста подій (пожежа, смерть когось із старшини, неврожай, тощо). Уточнити вік особи можна було, звернувшись до метричних книг, однак така можливість була не завжди. До того ж сумнівно, щоб пересічні тогочасні міщани мали в цьому нагальну потребу. Ступінь точності визначення віку шляхом опитування населення часто залежав від пам'яті й загального розвитку опитуваних [291, с. 107]. Точність відомостей демографічних матеріалів другої половини XVIII століття на прикладі деканальних реєстрів добре проілюстрував А. Перковський. Від Ходорківського деканату Київської архидієцезії за підписом декана в 1782 р. була подана така інформація: „Матвій ... каже, що пам'ятає пана Александра Єльця і який помер в 1665 р., а Матвію було на той час, як він визнає, літ десять, таким чином з підрахунку випливає, що Матвій Лещенко живе літ 126” (підкреслення моє І.С.). Як наслідок усних опитувань в деканальних реєстрах дослідник зустрів осіб віком 130 і, навіть, 150 років [291, с. 107–108].

Сучасний історик О. Романова теж зауважила неточність вказівок про вік у сповідальних книгах цього періоду. Такі помилки траплялися доволі часто, незважаючи на те, що священик, який вів записи, міг досить легко звірити дані книг різних років. На думку дослідниці, це свідчить про доволі байдуже ставлення людей XVIII ст. як до свого, так і чужого віку. Така ж плутанина

простежується й у метричних книгах. Цікаво, що укази 1771 р. вимагали звіряти сповідальні розписи з даними Генерального опису, тобто неточності одного джерела запозичувалися іншим [323, с. 126–127].

Подана інформація, скоріше за все, залежала від індивідуальних особливостей відчуття віку й сприйняття перебігу часу. У зв'язку з цим постає питання: "Якщо особа „округлювала” свій вік, то при цьому вона його зменшувала чи збільшувала?" Сучасний російський психолог Г. Горбунов вважає, що до 30 років люди схильні перебільшувати свій вік, а після 30-ти зменшувати. Крім того, старшими відчувають себе ті, хто одружився і має дітей, тоді як холості й незаміжні – молодшими [311].

На сприйняття часу впливав також доступ (чи його відсутність) до календаря та годинника. Середньовічна людина жила „церковним” часом, що визначався циклами релігійних свят і церковним дзвоном. У європейських містах „сучасний” час почався в кінці Середньовіччя з появою годинників на баштах ратуш [312]. Настільки були поширені календарі й годинники у містах Гетьманщини другої половини XVIII ст.? Ймовірно, що ніжинські міщани мали доступ до календаря здебільшого лише через посередництво церковнослужителів. У наказі до Законодавчої комісії 1767 р. міщани Стародуба лише просили ратушний годинник [112], отже на той час такого годинника у місті ще не було, однак потребу в ньому міщани вже відчували*.

Достовірність вікових даних опису залежала також і від ретельності роботи членів комісії. Ймовірно, що саме цим можемо пояснити те, що, на відміну від Ніжина і Стародуба, у Переяславі відсоток „ювілярів” знаходиться у межах норми (*див. дод. Б.5*), за винятком вікової групи 61–70 років. Це може підтвердити думку дослідників про найретельніше проведення опису саме у

Примітка.

* Годинники могли бути у приватному володінні, так серед переліку речей вкрадених у протопопа м. Старий Млин в 1777 р. значиться годинник з портретом імператриці [49].

перяславському полку. [217, с. 132]. Отже, з аналізованих нами міст, найточніше записаний вік жителів Переяслава.

У Генеральному описі відображена усна традиція сприйняття віку мешканцями ранньомодерних міст Лівобережжя, для якої характерні: лічба круглими числами, неточне знання власного віку й байдуже ставлення до нього [323, с. 126–127]. Достовірність даних, що записувалися зі слів населення, залежала від якості роботи комісії в окремих полках і, навіть, в населених пунктах. Тому у Ніжині й Стародубі позначення віку не такі точні, як у Переяславі.

Вищеназвані „округлення” потрібно враховувати при поділі населення на п’ятирічні вікові групи, оскільки у такому випадку дещо збільшується чисельність тих вікових груп, які містять роки кратні десяти.

Вивчення статево-вікового складу населення міст розпочнемо з розподілу всіх мешканців на великі вікові групи. Для цього використаємо методу, розроблену французькими вченими Л. Анрі та А. Блюмом. Вони пропонують два підходи до такого поділу. Перший передбачає розподіл на молодих (0–19 років), дорослих (20–59 років) та літніх (60 і старші). Другий – поділ на дітей (0–14 років), осіб активного віку (15–64 роки) та літніх (65 років і старші) [110, с. 23].

Розподіл на великі вікові групи необхідний для того, щоб визначити частку активного, працездатного населення. За даними Генерального опису, основна частина молоді починала активну й постійну працю у 14–16 років. Такого ж віку була й значна частина найманих робітників, вихідців із сіл і містечок Переяславського та інших полків. Вказівки на вік 13–14 років, як на межу між дитинством і активним віком знаходимо й у тогочасному законодавстві*. Особами літнього віку вважалися ті, кому виповнилося 60 років і

Примітка.

* У містах Гетьманщини діяв Литовський статут 1588 р., магдебурзьке право і Саксонське зерцало. Згідно з Литовським статутом (розд. 6.; арт. 1) повноліття

старші. Абсолютна більшість із них супроводжувалася такими коментарями, як: „престарелый”, „дрякл”, „по старости слаб”. На думку Ю. Волошина, особливостям джерела і тогочасним уявленням про дитинство і старість найбільше відповідає наступний поділ: діти (0–14 років), активне населення (15–59 років), літні (60 і старші) [157, с. 112]. Отже, розподілимо населення аналізованих міст у відповідності з цими критеріями, а результати занесемо до таблиці (*див. дод. А.14*).

За допомогою результатів цього поділу ми маємо можливість з'ясувати рівень демографічної старості населення міст. Для цього застосуємо методику польського дослідника Е. Росета, що передбачає підрахунок частки осіб віком 60 років і старших. За шкалою вченого, демографічно молодим вважається населення, в якому частка літніх людей не перевищує 8% [277, с. 72]. За нашими підрахунками з трьох вибраних до аналізу міст найближче до межі демографічної старості з часткою літніх людей 7% наблизилася населення Стародуба, тоді як у Переяславі вона дорівнювала 5,1%, а в Ніжині – 4,9 %. (*див. дод. Б.4*).

Таким чином, основну масу мешканців в усіх трьох містах становило активне населення, його частка перевищувала 61% (*див. дод. Б.4*) Цей відносно високий (у порівняння з селами) відсоток пояснюється, очевидно, високим

хлопців наступало з вісімнадцяти, дівчат – з тринадцяти років. Однак з точки зору демографії нас більше цікавить не формальна межа повноліття, а межа між дитинством і активним віком. Тому більш прийнятним підходом до вікової періодизації виглядають норми саксонського права: „Возраст есть четвероякий: первый отрочество ... по саксонському в двенадцати летах, второй, когда кто в лета разсуждения приходит, то есть имеет 14 лет, и потому может учинить тестамент (духівниця, розпорядження майном на випадок смерті – І.С.), третий в 18 лет, и таковой может собственностию своею располагать по своей воле, и слугу невольнаго отпустить...; четвертый в 21 год...” [99, с. 21].

рівнем „трудової” міграції до міста (про це див. нижче), на основі чого й сформувалася відповідна вікова структура населення.

Дитяча вікова група (0–14 років) була найменшою у Стародубі (становила 31,3%), тоді як частка літніх людей там найвища. Отже, населення цього міста було демографічно старшим порівняно з населенням Переяслава і Ніжина, де частка дітей становила 31,6% та 34,1% відповідно.

Населення Ніжина було не лише „наймолодшим”, але й відзначалося порівняно збалансованим статевим складом (див. дод. А.15). За даними Румянцевського опису у місті проживало 50,4% чоловіків і 49,6% жінок. Основна різниця припадала на дитячу вікову групу, де хлопчиків було на 3,8% більше ніж дівчаток.

Відносно збалансовано виглядає й статевий склад мешканців Переяслава. Незначна перевага дівчаток (52,5%) над хлопчиками (47,5%) у дитячій групі змінюється фактично рівним числом чоловіків і жінок у активній. Це, очевидно, можна пояснити впливом трудової міграції, зокрема тим, що серед таких мігрантів (осіб віком 15–59 років) було більше чоловіків*. Перевага представниць жіночої статі знову відновлюється у групі осіб літнього віку (58,8%), що зумовлено традиційно вищим рівнем смертності серед чоловіків [108, с. 28]. У Стародубі спостерігаємо перевагу жінок, яка стає особливо помітною у двох старших вікових групах.

Однак таблиці 2.1 і 2.2 подають лише загальні характеристики статеві-вікового складу міського населення, наведені дані є відносними, оскільки характеризують населення на доволі великих вікових проміжках. А тому більш докладні можна отримати з таблиці „необроблених даних” [110, с. 16–17] (див.

Примітка.

* За нашими підрахунками, у книзі 278 записано 255 найманих робітників, що походили не з Переяслава (140 чоловіків і 115 жінок). З них 122 і 98 відповідно – особи активного віку. Перевага дівчат у дитячій групі (на 27 осіб), в дорослих нівелюється більшою чисельністю чоловіків-мігрантів (на 24 особи) [22].

дод. А.1-А.3). У ній міські жителі розподілені за віком, статтю й сімейним станом. Як основа вікового поділу взяті п'ятирічні* вікові групи. Такі дані дозволяють простежити статевий розподіл жителів міста як загалом, так і в окремих вікових групах, а тому відображають статево-вікову структуру населення більш точно.

Спочатку з'ясуємо чоловічий коефіцієнт й співвідношення статей. Перший – визначається шляхом поділу числа чоловіків на загальну чисельність населення, для Переяслава він дорівнює 0,488 (834/1708), що свідчить про перевагу жінок. Статевий коефіцієнт Стародуба – 0,479 теж означає таку перевагу, тоді як у селах Стародубського полку він становить 0,526 і означає помітну перевагу чоловіків [157, с. 115]. Для населення Ніжина даний коефіцієнт дорівнює 0,509.

Співвідношення статей обчислюють, поділивши число чоловіків на число жінок і помноживши одержаний результат на 100. Для Переяслава матимемо:

$$\text{Співвідношення статей} = 100 \times 834 / 874 = 95,4.$$

Для Ніжина:

$$\text{Співвідношення статей} = 100 \times 2589 / 2497 = 103,7.$$

Для Стародуба:

$$\text{Співвідношення статей} = 100 \times 2015 / 2195 = 91,8.$$

Цей показник розподілу за статтю використовується значно частіше, ніж чоловічий коефіцієнт. У випадку Переяслава і, особливо, Стародуба є доволі низьким. Для прикладу – високим вважається показник 111, який був притаманний селам Стародубського полку [157, с. 116]. У випадку помітної переваги чоловіків, дослідники говорять про можливість недообліку жінок

Примітка.

* В історичній демографії прийнято поділяти населення на п'ятирічні і десятирічні вікові групи, ми за основу беремо п'ятирічні групи, оскільки такий поділ частіше вживається, подає докладнішу інформацію і відповідає варіанту розподілу населення на великі вікові групи, обраному нами [110, с. 16–17].

(особливо маленьких дівчаток і вдів), бо останні не сплачували податку й часто залишалися поза увагою переписувачів [157, с. 116]. Ситуація у Стародубі вказує на протилежне: якщо й був недооблік, то недорахували чоловіків, адже співвідношення в цьому місті дорівнювало 91,8. Отже, мала місце недореєстрація. На нашу думку, однією з причин могло бути те, що значну частину відомостей подавали самі власники дворів, які могли записати неправильні дані [23–24]. Нажаль ми не маємо даних по українських містах окрім наших підрахунків, а тому звернемось до зарубіжних досліджень. Наприклад, у населенні Варшави кінця XVIII ст. більшість населення становили чоловіки – 55,6%. Статеву диспропорцію польські дослідники пояснювали міграцією населення до міста, зокрема приходом шляхтичів, робітників, торговців, лікарів, ворожбитів, шарлатанів, гіпнотизерів, артистів, тощо [431, с. 272–273].

Докладнішу картину статевого співвідношення можна отримати, розглянувши ситуацію в різних вікових категоріях. Для цього застосуємо наведену вище формулу для кожної вікової групи окремо (*див. дод. А.20*). Для порівняння, крім аналогічних показників по селах, візьмемо дані типової таблиці ООН для закритого населення, наведену у роботі Л. Анрі та Л. Блюма [110, с. 28].

Отримані результати ілюструємо за допомогою графіка (*див. дод. Б.2*), де вік позначений на абсцисі, а статеве співвідношення – на ординаті. Таблиця та графік ілюструють відповідність статевого співвідношення населення міст класичній динаміці та динаміці, характерній для сільського населення. Вони показують, що, в цілому, збалансований статевий склад населення Ніжина та Переяслава відзначається різким дисбалансом в окремих вікових групах. У Переяславі графік показує аномально велику чисельність чоловіків 15–19, 40–54 років та жінок віком 30–34 років, у Ніжині чоловіків віком 45–59 та 65–69 років. При цьому крива статевого співвідношення населення Стародуба виглядає найбільш плавною і найбільше відповідає моделі, притаманній для традиційного суспільства.

Щоб докладніше пояснити процес формування статево-вікової структури населення міст, звернемось до побудови статево-вікових пірамід. Цей метод є одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів, оскільки відображає статево-вікову структуру соціуму у певний момент, тобто фіксує її стан у ході безперервного процесу відтворення населення [278, с. 52–55]. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Назва походить від трикутної форми, яку гістограми набувають для населення з високим рівнем народжуваності. Вік позначається на вертикальній осі, а чисельність – на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи. Остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п'ятирічним, її чисельність необхідно розділити на п'ять [110, с. 23–26]. (*див. дод. Б.1*).

З трьох побудованих нами пірамід „перечаславська” показує найбільш плавне звуження знизу до вершини, тоді як піраміди Ніжина і Стародуба демонструють різкі коливання чисельності обох статей. Сама ж форма пірамід загалом характерна для традиційного, молодого населення з високим рівнем народжуваності і смертності.

Важливим аспектом використання статево-вікових пірамід є аналіз взаємозв'язку вікової структури і відтворення населення. Шведський демограф А. Зундберг увів у науковий обіг поняття прогресивного, стаціонарного і регресивного типів вікової структури. При прогресивній віковій структурі населення кількісно збільшується, при стаціонарній – не змінює своєї чисельності, а при регресивній – зменшується. Відрізняються вони між собою частками дітей у віці 0–14 років й осіб віком 50 років та старших. На основі цього поділу, вчений відкрив загальний закон народонаселення, згідно якого чисельність групи „батьків”(особи віком 15–49 років) завжди постійна і становить 50% [277, с. 68]. Подальші емпіричні підрахунки підтвердили дію

цього закону і можливість коливання частки „батьків” у межах 45–55% [355, с. 51].

Відсоток дітей, серед жителів Переяслава, становить 31,5%, осіб віком 50 років і старших – 9,9%. За кількістю дітей, по класифікації шведського вченого, населення міста відноситься до стаціонарного, а за чисельністю літніх осіб – до прогресивного типу вікової структури [277, с. 68]. Населення Ніжина і Стародуба відноситься до стаціонарного типу за обома показниками (*див. дод. А. 15*), тоді як сіл Стародубського полку за часткою дітей – до прогресивного типу, літніх осіб – до стаціонарного.

Частка „батьків” у всіх трьох містах була вища за 55% (*див. дод. А.15*), тобто тут закон А. Зундберга „не спрацював”, збільшення чисельності цієї категорії населення можемо пояснити відкритістю міського суспільства і трудовою міграцією працездатного населення, яка могла зростати під час неврожаю, голоду, тощо.

Отже, Румянцевський опис відображає усну традицію сприймання віку в ранньомодерному українському суспільстві. З одного боку, це є недоліком джерела, оскільки документ подає нам не біологічний, а психологічний вік частини мешканців міст. А з іншої сторони, уможливорює вивчення особливостей відчуття власного віку людьми тієї епохи. Для дослідження одного з аспектів цієї проблеми нами запропоновано методику „визначення частки ювілярів”, яка одночасно може бути застосована й для верифікації джерел статистичного характеру, відносно точності позначення віку осіб, переписаних у них. У цьому контексті результати наших підрахунків підтверджують думку попередніх дослідників, що найкраще Румянцевський опис був проведений у Переяславі, оскільки там округлення віку простежується найменше.

Результати вивчення відсотку „ювілярів” у населенні міст свідчать, що дослідники, які вивчають статево-вікову структуру певного соціуму, повинні враховувати можливість округлення віку особами, що його вказували. Якщо таке округлення мало місце, то структура населення відображена статево-

віковою пірамідою, може бути спотворена за рахунок концентрації населення у вікових групах, які містять „круглі дати”.

Розподіл населення на великі вікові групи (діти, особи активного віку, літні особи) засвідчив, що за своєю віковою структурою населення міст Лівобережної Гетьманщини істотно відрізнялося від сільського. У містах було менше дітей й більше осіб активного віку, що пояснюється міграцією населення цієї вікової категорії. Підрахунки засвідчили, що демографічно наймолодшим було населення Ніжина, оскільки там джерело зафіксувало найбільше дітей, демографічно старшим було населення Стародуба. Вивчення вікової структури за методикою А. Зундберга визначає тип відтворення міського населення як стаціонарний. На нашу думку, законом шведського демографа можна користуватися під час вивчення міграцій. При цьому частка „батьків” виступає індикатором відкритості соціуму до міграції і вказує на її спрямованість.

Унікальним за своєю статевою структурою виявилось місто Ніжин, бо серед його мешканців у цілому й у кожній з трьох великих вікових груп переважали чоловіки. Найбільш збалансованою статевою структурою населення з трьох досліджуваних міст відрізнявся Стародуб.

За окремими показниками помітні і регіональні відмінності у демографічних характеристиках населення міст. Тут доречно порівняти Переяслав, який, за дослідженнями Е. Острася, був центром одного з основних землеробських полків, і Стародуб, як центр неземлеробського полку*. Ці два міста представляли території з різними ґрунтами, кліматичними умовами, рослинністю, а отже, і різними заняттями мешканців [97, с. 24–37]. Демографічні показники свідчать про істотний притік населення до Переяслава, там було більше людей активного віку, при цьому в населенні Переяслава було більше чоловіків, порівняно зі Стародубом. Вочевидь ремесла, промисли і ринок

Примітка.

* На характеристики населення Ніжина впливали не стільки регіональні особливості, як наявність чисельної грецької общини.

робочої сили на території полку були зосереджені здебільшого у Переяславі, і люди йшли туди.

У Стародубському полку, як не аграрному, промисли і ремесла були більше розповсюджені, альтернативою полковому центру були Новгородка, Мглин, Погар, Почеп, а також численні розкольніцькі слободи¹. Ймовірно, що відхожими промислами займалися і чоловіки-жителі Стародуба, а тому там нараховуємо менший відсоток чоловіків порівняно з Переяславом. У Стародубі зафіксовано і дещо вищий рівень народжуваності, це закономірно, адже там було більше жінок дітородного віку².

У наступних параграфах ми докладніше розглянемо статеву-вікову структуру населення міст, та процес її формування окремо у дітей, осіб активного та літнього віку.

Примітки:

¹ Щодо розкольників у військово-статистичному описі середини XIX ст. йшлося: „Раскольники живущие, в уездах Стародубском, Новозыбковском, Суражском и Городненском, занимаясь фабриками, заводами и ремеслами, дают много способов окресным жителям, зарабатывать у них нужное пропитание.” [67, с. 77].

² Це явище було тривалим й спостерігалось навіть у кінці XIX ст. Наприклад у містах Харківської губернії спостерігалася перевага чоловіків, бо там був присутній значний прийшлий елемент. Натомість з Чернігівської губернії щорічно на заробітки ходила маса чоловіків, тому у містах там було більше жінок [95, с. 94].

3.2. Діти.

Дитяча вікова група (0–14 років) складає підніжжя статево-вікових пірамід (див. дод. Б.1). Класичною вона виглядає на прикладі Ніжина, оскільки серед населення міста обох статей найбільш чисельною є вікова група 0–4 роки, у двох наступних вікових групах (5–9 та 10–14 років) графік демонструє поступове зменшення чисельності дітей внаслідок природної смертності. Відмітимо, що й відсоток дітей у міському населенні найвищий саме в Ніжині. У Стародубі й Переяславі підніжжя піраміди вказує на меншу, ніж передбачено моделлю традиційного суспільства, чисельність дітей. Це можна пояснити недообліком малих (передусім новонароджених) дітей або ж коливаннями народжуваності й смертності.

Щоб з'ясувати це, докладніше проаналізуємо формування статево-вікової структури дитячого населення міст та вивчимо його демографічні характеристики на прикладі Стародуба. При цьому основні демографічні показники обчислимо для всіх трьох міст. Ми обрали Стародуб об'єктом аналізу, бо у ньому ці показники більшою мірою визначалися дією природних чинників, тоді як у інших двох містах повніше простежується вплив механічних. Крім того, в чистовику опису Стародуба обліковуються немовлята віком до одного року (що для нас дуже важливо), тоді як у описі Переяслава вони всі зараховуються до однорічних. Також, взявши за приклад Стародуб, ми зможемо порівняти характеристики міського населення з населенням сіл цього ж регіону (дослідження Ю. Волошина [157]).

Аналіз дитячої вікової групи розпочнемо з вивчення її статево-вікової структури. Загалом серед дітей у описі Стародуба ми нарахували 647 хлопчиків і 672 дівчинки. Тобто хлопці складали 49%, а дівчата – 51%. Звичайно, що це узагальнені дані, й співвідношення між статями могло істотно змінюватися серед дітей різного віку, тому далі проаналізуємо його докладніше.

Спочатку обчислимо показник статевого співвідношення. Для дитячого населення Стародуба він дорівнює: $100 \times 647 / 672 = 92,7$. Показник свідчить про помітну перевагу дівчат і є доволі низьким, однак перевага жіночої статі є характерною для всього населення Стародуба. Так, для осіб активного віку показник статевого співвідношення дорівнює 83,4, для людей літнього віку – 64,2, для населення міста загалом – 86,4. Тобто, на фоні решти населення статеве співвідношення дитячої вікової групи виглядає доволі збалансовано. Однак потрібно враховувати те, що ми маємо справу з дітьми. Для Переяслава цей показник дорівнює 90,4, для Ніжина – 107,9.

У демографічній науці існує поняття – „вторинне співвідношення статей”, яке є біологічною константою і дорівнює 105–106 народжень хлопчиків на 100 народжень дівчат [277, с. 62; 119, с. 75–79], що дає відповідний статевий показник 105. Менший показник співвідношення статей у дітей. Дослідники схильні пояснювати у першу чергу вищим рівнем смертності серед хлопчиків [157, с. 28–29]. Щоб докладніше проаналізувати статеве співвідношення визначимо його показник серед дітей різного віку, значення показника наносимо на графік (*див. дод. Б.3*). Для порівняння на графіку пунктиром позначимо статеве співвідношення, характерне для традиційного суспільства, за даними типової таблиці ООН [157, с. 28].

Серед немовлят, віком менших за 1 рік, показник найбільше відрізняється від норми й демонструє аномально високу чисельність хлопчиків: 162,5 при нормі для новонароджених 105. Однак, за дослідженнями сучасних чеських медиків, константа статевого співвідношення новонароджених може змінюватися під впливом хвороби батьків. Так, у матерів, інфікованих паразитом *Toxoplasma gondii*, ймовірність народження хлопчиків зростає удвічі, статевий показник може досягати 200 [143, с. 97–98]. Іншою можливою причиною може бути недооблік дівчаток, характерний, на думку дослідників, для облікової документації XVIII ст. [272, с. 158]. Проте вже серед дітей віком 1 рік ми спостерігаємо аномально велику чисельність дівчаток, загалом крива графіка демонструє перевагу останніх поміж дітей віком 3–10 років.

Перевага хлопців відновлюється у вікових групах 11–14 років, причому її пік припадає на 11 років, де показник статевого співвідношення сягає значення 140. На перший погляд, відсоток хлопців серед дітей цього віку міг зрости здебільшого за рахунок міграції, адже серед них були вихідці з сіл і містечок, які у Стародубі йшли в учні чи наймити. Однак це припущення не підтверджується, бо мігрантів віком 11 років у описі зафіксовано лише двоє і, до того ж, це були хлопець і дівчина. Міграція є причиною іншого піку, який випав на 13 років. За нашими підрахунками з 39 хлопців цього віку 7 були не місцевими.

На нашу думку, статеве співвідношення дітей віком 0–12 років визначалося природними чинниками. Константа вторинного співвідношення статей встановлюється значною кількістю народжень протягом певного проміжку часу. Ймовірно, що крива графіку демонструє механізми формування цієї константи, коли сплеск народжень хлопчиків компенсувався аналогічним сплеском народження дівчаток, перевага дівчат 7–9 років, компенсувалася такою ж перевагою хлопців 11–12 років. Криві Переяслава і Стародуба демонструють абсолютно різні, часом зовсім протилежні показники, однак в цілому показники статевого співвідношення дитячого населення цих міст майже однакові – 90,4 і 92,7 відповідно. Більша чисельність хлопчиків серед дітей Ніжина (з високим показником 107,9) зумовлена їхньою суттєвою перевагою у віці 3–5 років.

У контексті вивчення статевого співвідношення дітей потрібно, на нашу думку, торкнутися ще двох моментів. Перший – це отримані результати й верифікація джерела. Вище ми відмічали, що характерним недоліком облікової документації XVIII ст.* дослідники називають недооблік дівчаток. Однак у Генеральному описі Стародуба якщо й був недооблік, то, головним чином, не дівчаток, а немовлят незалежно від статі. Другий момент – це ставлення батьків до дітей різної статі. Можна зустріти твердження про більшу „цінність”

Примітка.

* Маємо на увазі ті джерела, які передбачали облік осіб жіночої статі

хлопчиків у ранньомодерному суспільстві й пов'язані з цим недогляд чи навіть убивства дівчаток [361, с. 29–30]. Французький вчений П. Лаплас, який вивчав статистичні дані 1745–1784 рр. по Парижу, визначив, що підкидьками до міського притулку були здебільшого дівчата, що дає підстави говорити про їх меншу цінність в тогочасному соціумі [150, с. 75].

У нашому випадку чисельність дівчат вища, що не підтверджує їхній недогляд як поширене явище. Однак „цінність” хлопчиків могла зростати внаслідок їх „дефіциту”, а це, на нашу думку, визначалося у кожному конкретному випадку.

Звернемо увагу на сім'ю козака Стародубської першої полкової сотні Марка Труханова [20, арк. 590зв.]. У Марка та його дружини Ганни (обом по 40 років) на момент перепису було 9 дітей. Їхній первісток – син Андрій, народився, коли батькам виповнився 21 рік, через чотири роки народився другий син – Федір*. Далі з інтервалом в рік народилося шість дівчаток: Марія, Віра, Ксенія, Пелагія, Мотрона, Ірина. Усі вони вижили і записані здоровими (підкреслення моє – І.С.), отже, мали необхідний догляд, навіть якщо при кожних наступних пологах батьки чекали сина. Відмітимо, що вони його дочекалися через тринадцять років після народження Федора – на час проведення опису наймолодшому сину Марка та Ганни Іллі було 3 місяці.

Якщо Марко таки діждав сина, то житель Ніжина Петро Олійник і його дружина мали 6 дочок віком 2–17 років. З огляду на вік подружжя Олійників (50 і 48 років відповідно), вони могли так і не дочекатися хлопця [9, арк. 398зв.].

Щоб детально простежити віковий склад дітей, підраховуємо їхню чисельність у однорічних вікових групах, результати наносимо на графік. Враховуючи те, що чистовики перепису населення міст датуються 1766 р., на осі

Примітка.

* Інші діти могли народитися й померти, але ми враховуємо живих на момент опису.

Х позначаємо рік народження дітей та їх вік (в дужках), а на осі У – чисельність окремих вікових груп. (див. дод. Б.7).

Криві всіх трьох міст не відповідають класичній демографічній моделі суспільства з високим рівнем народжуваності й високим рівнем дитячої смертності*. На нашу думку, причин такої невідповідності може бути кілька: недооблік, коливання народжуваності та смертності, міграції (для дітей старшого віку). Розглянемо ці аспекти докладніше.

Крива Стародуба демонструє різкий спад чисельності дітей віком 0, 1, 9, 11, 13 років, відмітимо, що на ці ж роки доводяться найбільші відхилення від норми показника статевого співвідношення, отже, ці явища взаємопов'язані. Недооблік дітей віком 9–13 років є малоімовірним, скоріше за все він стосується немовлят (див. дод. Б.7).

Однак немовлят у описі зафіксовано навіть більше ніж однорічних дітей. З них 41 дитина (65%) записана, як „піврічна”, їх вік вказаний здебільшого за допомогою дроби – „1/2”, у чотирьох випадках записаний словом: „полгода”. Дітей віком 1–4 місяці (включно) нараховуємо 30% (19 дітей), їх вік вказаний у місяцях „3 м[еся]ца” [9, арк. 278зв.] або тижнях „10 недель” [9, арк. 430зв.]. Зрештою, у описі знаходимо три дитини віком два тижні – два хлопчики [9, арк. 65зв., 277зв.] й одну дівчинку [9, арк. 262зв.], які є наймолодшими мешканцями міста, зафіксованими у джерелі. Отже, при переписі Стародуба не зафіксовані лише новонароджені – діти, що з'явилися на світ напередодні перепису, якщо такі були. Фіксації новонароджених могли заважати й народні вірування пов'язані, з дитиною. Навіть на початку ХХ ст. етнографи фіксували велику кількість різних забобон, пов'язаних з новонародженими чи нехрещеними

Примітка.

* При такій моделі у структурі населення найбільше дітей до одного року, далі їх чисельність різко знижується через пік дитячої смертності, що доводиться на перші роки життя, у наступних вікових групах крива плавно рухається до низу.

дітьми [126], матері могли приховати таких немовлят через побоювання зурочити немовля, тощо [268, с. 379–386].

На нашу думку, недооблік якщо й був, то не настільки значний, щоб істотно спотворити статево-віковий склад дитячого населення міста, він визначався у першу чергу рівнем народжуваності й смертності.

Криві коливань чисельності дітей Ніжина і Стародуба схожі між собою. Переяславська крива виглядає більш плавною, у першу чергу за рахунок значно меншої чисельності дітей у місті*. Привертає увагу стрибок чисельності дітей віком 2 роки у всіх трьох містах. Тобто 1763 р. був сприятливий для їхнього зачаття, а 1764 – для народження й виживання. Такими ж ймовірно були ще й 1754 та 1756 рр., коли народилися діти віком 12 та 10 років. Навпаки, несприятливими могли бути 1766, 1765, 1757, 1755 рр. оскільки дітей, народжених у ці роки, надзвичайно мало (*див. дод. Б.7*).

Загалом співпадіння коливань чисельності дітей різного віку дозволяє висловити припущення про вплив об'єктивних факторів, як то недорід, голод, спалахи віспи, які могли відбуватися паралельно у Ніжині, Переяславі й Стародубі. Наприклад, на трьох кривих ми спостерігаємо значний стрибок чисельності дітей віком 10 років, народжених у 1756 р. (*див. дод. Б.7*). Ймовірно, що він пов'язаний з великим врожаєм 1755 р., який усунув недоїдання [282, с. 46–58], і міг сприяти нормальному перебігу вагітності у жінок. Осінь цього року могла бути сприятливою для шлюбів, зачаття, а наступний рік сприятливим для народжень. Натомість у 1764–65 рр. на території Гетьманщини зафіксовано значні нальоти сарани, а у 1766 р. відбулася посуха [282, с. 46–58], що

Примітка.

* У Переяславі нараховуємо 539 дітей, у Стародубі – 1329, у Ніжині – 1735. При цьому коливання чисельності дітей у Переяславі менш помітні ніж в інших двох містах. На графіку з максимальним значенням 40 по осі „Y” коливання виглядають більш значними.

спричинило нестачу продуктів харчування, недоїдання й зрештою призвели до падіння рівня народження дітей в 1765–66 рр. в усіх трьох містах.

Аналізоване нами джерело й відповідні демографічні методики дозволяють визначити загальний коефіцієнт народжуваності* для дітей віком 0–9 років. Для обчислення коефіцієнту застосовують наступну формулу:

$$n = \frac{N}{P} \times 1000 \quad (2.1)$$

де: n – загальний коефіцієнт народжуваності;

N – чисельність народжень за даний період;

P – чисельність населення на середину періоду.

Коефіцієнт визначається у проміле й означає кількість подій на тисячу чоловік. Генеральний опис обліковує дітей, які вижили, тому для обчислення кількості народжень (N) з'ясуємо показники смертності немовлят. За даними Б. Миронова, у XVIII ст. рівень смертності немовлят для регіонів Європейської Росії становив 300 на 1000. У відповідності з цим вирахуємо число народжень для населення віком 0–4 та 5–9 років. Скористаємось даними, отриманими Л. Анрі та А. Блюмом на основі типових таблиць смертності Коула й Демені, та оберемо середній коефіцієнт для рівня смертності 300 на 1000 [110, с. 41]. Для дітей віком 0–4 роки він становить 1,61, віком 5–9 років – 2,1.

Діти вікової групи 0–4 роки народилися у 1762 – 1766 рр., їхнє загальне число становить 444 особи. З урахуванням дитячої смертності число народжень в цей період становило:

$$N_{(0-4)} = 1,61 \times 444 = 715.$$

Аналогічно для групи 5-9 років:

$$N_{(5-9)} = 2,1 \times 451 = 947.$$

Разом на 1757 – 1766 рр. припадає 1662 народження, в середньому 166 народжень на рік. Для підрахунку коефіцієнта народжуваності нам потрібно встановити середню чисельність населення у 1757 – 1766 рр. У чистовику опису

Примітка.

* Найбільш поширений для визначення рівня народжуваності [167, с. 127].

зафіксовано 4275 осіб. Прийнято вважати, що приріст населення у ту епоху був досить значним [272, с. 179] – не менше 1% на рік [157, с. 128]. Тому середня чисельність населення могла становити $0,95 \times 4210 = 4000$ осіб.

З отриманих показників обчислюємо загальний коефіцієнт народжуваності для 1757 – 1766 рр.:

$$n = \frac{166}{4061} \times 1000 = 41,5\%.$$

За такою ж методикою обчислюємо коефіцієнт народжуваності для Переяслава (40,7%) та Ніжина (45,9%). Отримані показники відповідають надвисокому рівню народжуваності¹, однак значно менші за коефіцієнт обчислений Ю. Волошиним для сільського населення Стародубщини 1758 – 1767 рр. – 60% [157, с. 129]. Такому ж значенню дорівнює загальний коефіцієнт встановлений Б. Мироновим для міст Європейської Росії XVIII ст. – 60% [272, с. 159]. Згідно з обрахунками Я. Кіся, народжуваність у Львові становила 46%, однак його обчислення приблизні й ґрунтуються на ряді припущень [213, с. 365–366]. Для міст Європи цього періоду був характерний набагато нижчий рівень народжуваності². За дослідженнями К. Гурни коефіцієнт народжуваності в Торуні³ у 1760-х рр. сягав 35,7%. Польський історик дійшов висновку, що показник залежить від числа людності в місті. Наприклад, для маленького містечка Далєшице⁴ з населенням 1109 мешканців він становив 47,9%, тоді як

Примітки:

¹ Відповідно до шкали оцінки народжуваності запропонованої Б. Урланісом та В. Борисовим загальні коефіцієнти менші 16% вважаються низькими, з 16% до 24% – середніми, з 25% до 29% – вище середніх, з 30% до 39% високими, а 40% і більше – надвисокими [188, с. 209–210].

² Для Західної Європи у 1750–1775 рр. середній коефіцієнт народжуваності дорівнював 39% [375, с. 231].

³ До 1793 року вільне місто під управлінням польської корони, зараз адміністративний центр Куявсько-Поморського воєводства Польщі

⁴ Місто у Келецькому повіті Свентокшиського воєводства Польщі.

для Варшави, Кракова, Познані коливався на рівні 35–38%. На думку дослідника, в більших містах був більший відсоток бідного населення, для яких укладання шлюбу було проблематичним і це відбивалося на загальному рівні народжуваності [420, s. 80]. Серед людності великого міста, істотну частку складали трудові мігранти, які приходили туди в пошуках заробітку, а не народжувати дітей. Ймовірно, що серед цієї категорії населення було більш свідоме ставлення до народження дитини. На думку Б. Миронова, коефіцієнт народжуваності 50% свідчить про появу контролю над нею [272, с. 187]. Постає питання: чи існував контроль у досліджуваних нами містах, де коефіцієнт народжуваності становив 40–46%¹.

Згідно з твердженнями французьких демографів, у XVIII ст. в Англії й Франції засоби контрацепції були досить поширеними. Наприклад, у Мелані, маленькому містечку за 47 кілометрів від Парижу, з 1765 по 1789 рр. до неї вдавалася четверта частина подружніх пар [140, с. 170–175]. В Україні у ранньомодерну добу теж були відомі способи запобігання вагітності (наприклад продовження періоду лактації) чи її переривання. Щоб втратити плід, підіймали важкі речі, вживали якісь зілля чи вдавалися до магії. Характерні приклади магичної практики, спрямованої на переривання вагітності, наводить К. Диса. Для цього носили на шиї амулет та пили магичний трунок. Відьма Оришка Личманиха варила його із загадкового „пилип-зілля”, яке росте „аж на Україні”² [190, с. 239–240]. Однак до чарів зверталися не лише для переривання

Примітки:

¹ У цьому контексті демографи порівнюють народжуваність з так званим „фізіологічним максимумом” – 76 %, за який приймається шлюбна народжуваність гуттеритів – членів американської релігійної секти, які відзначаються гарним здоров’ям і повною відсутністю внутрішньосімейного регулювання. [272, с. 187]

² Оришка Личманиха була з Правобережжя і про своє „відьмакування” свідчила у Кременецькому суді в 1754 р. Див докл.: [190, с. 239–240].

вагітності, а навпаки, – в інших випадках ними намагалися лікувати безпліддя [190, с. 157, 239–240]. Магічні практики не завжди впливали на народжуваність (як відомо Оришчине зілля не спрацювало), але вони свідчать про те, що демографічна поведінка була суб'єктивною і визначалася індивідуальними потребами.

Число зачатъ зменшували голод, неврожаї, епідемії, вони ж і підвищували рівень дитячої смертності. Небезпека чекала на дитину вже під час пологів, єдину допомогу могла надати „баба”*, так у той час називали жінку, яка хоч раз приймала пологи. Дії баби, що ґрунтувалися переважно на власному досвіді та забобонах, могли як допомогти, так і зашкодити. Так, наприклад, у Лондоні XVIII ст. баби-повитухи мали отримати на свою практику спеціальну ліцензію. За твердженням М. Воллер, їхня некомпетентність часто ставала причиною смерті породіль або немовлят [376, с. 58–69]. Ймовірно, що в Україні бабу так само могли звинуватити у смерті дитини, наприклад, за народними віруваннями, повитусі-покійниці в домовину клали пучок різок, щоб вона відганялася від тих діток, яких не врятувала, коли бабувала [197, с. 20–22].

На нашу думку, сам факт фіксації й застосування терміну в обліковій документації свідчить про певний суспільний статус баби. Очевидно, що особа, яка подавала відомості переписувачам (господар двору чи сама повитуха) вважали за необхідне вказати, що та чи інша жінка є бабою. Схоже, що й писарі вважали цю інформацію досить важливою, щоб внести до чистовика перепису.

Терміном „баба” у Румянцевському описі Стародуба позначено вісім жінок різного віку [20]. За нашими підрахунками, в той час у місті відбувалося

Примітка.

* „Баба” – „...жінка, що приймала дітей під час пологів...” [197, с. 20–21]. За словником Даля один з варіантів тлумачення терміну „баба” – „повитуха, повивальня бабка” [184, с. 32]. В різних регіонах України повитух могли називати по-різному. У північних районах говорили „баба”, „бабка”, в Середньому Подніпров'ї – „пупорізка”, „породільна” [162, с. 67].

мінімум 166 пологів на рік, тобто в середньому по 20 на одну „акушерку”. Очевидно, що ці жінки користувалися різним попитом і мали різний авторитет. Наймолодшою з них була „баба Прасковья Миронова”, якій на час перепису виповнилося 23 роки. Вона жила без дітей, була здоровою, наймалася по півроку за один карбованець, харчі й одяг [20, арк. 547зв.]. Можливо, вона не мала великого досвіду чи взагалі прийняла пологи випадково. Малоймовірно, щоб її кликали жінки 30–40 років.

Наступною, за віком, була наймичка військового товариша тридцятирічна „баба Мотрона Иванова” [20, арк. 218зв.]. Щодо іншої жінки привертає увагу формулювання „баба для обучения детей грамоте Ирина Иванова”. Характерно, що дітей у цьому дворі не записано взагалі. Самій же Ірині виповнилося тоді 45 років [20, арк. 226зв.]. Наймичкою була й „баба Ховроня”, якій на час перепису було 50 років [20, арк. 330зв.]. Решта „бабів” були літнього віку: у міщанської вдови Домни „живёт на пропитании баба Прасковья Иванова дочь” – 60 років „дряхла” [20, арк. 200зв.]. Шістдесятирічна баба Устина – „слепа и глуха” [20, арк. 571зв.] Дряхлими були вісімдесятирічні баби – Мотря [20, арк. 448зв.] та Настя Денисиха [20, арк. 420зв.].

З огляду на вік і стан здоров'я бабів, малоймовірно, щоб старі й слабкі Мотрона та Анастасія приймали пологи. Устина ж, хоч і була молодшою, однак сліпою та глухою, а Параска Иванова була дряхлою. Отже, цілком імовірно, що на час перепису приймати пологи фізично могли лише чотири жінки, з яких одній виповнилося лише 23 роки і яка не мала достатнього досвіду. Очевидно, що „практикуюча” баба у м. Стародубі могла приймати 55 і більше пологів в рік. Слід також зазначити, що роль баби в житті новонародженого не обмежувалася лише прийняттям пологів, вона була важливим компонентом обрядовості, вірувань та забобонів, пов'язаних із дитиною.

Отже, породіллям і новонародженим Стародуба доводилося мати справу з бабами, які навряд чи якимось контролювалися полковим лікарем. Їхня діяльність скоріше залежала від міських пліткарки, які могли розповсюджувати відомості про невдалі пологи, та повитух-невдах. Таку бабу з часом могли перестати

кликати. У цьому відношенні жінкам і дітям європейських міст щастило більше. Наприклад, з бюджету м. Торуня, починаючи з XV ст., виділялися певні кошти на утримання лікарів і повитух. У 1761 р. на утриманні міста знаходилася вже ціла медична служба: головний міський лікар, три лікарі, хірург, наглядач міських лазень, три повитухи* [420, s. 84–85].

Якщо пологи пройшли успішно, дитина народилася живою й здоровою це ще не означало, що вона досягне дорослого віку через високий рівень дитячої смертності. За даними церков Києво-Печерської лаври, у 1763 р. померло 52% новонароджених дітей, у 1764 – 81%, у 1765 – 92,3% [282, с. 62]. За дослідженнями Б. Миронова 25 – 30% новонароджених не доживали до 1 року, а 57–58% – до 5 років [271, с. 56]. Така смертність була притаманна й класичному місту, за дослідженнями Д. Моравицької, у Львові XVIII ст. показник смертності дітей до 5 років подекуди сягав 60% [209, с. 275]. У Торуні в 1769 р. з 213 померлих католиків 114 були дітьми до 14 років. А дитяча смертність загалом на теренах міста сягнула 64%, хоча в інші роки вона була нижчою [429, s. 88]. У 1775 – 1789 рр. серед всіх померлих протестантів Торуні 20,8% були дітьми до 1 року або ж 35,2% дітьми п'яти років і молодші [420, s. 87]. У французькій провінції Прованс з 4844 дітей, що потрапили до притулку Сен-Жан з 1722 по 1767 рр. вижили 2224 (46%) [140, с. 170].

Румянцевський опис не дозволяє нам обчислити коефіцієнти смертності дитячого населення Стародуба, бо містить дані за один рік, однак ми можемо оцінити її на прикладі близнюків. Згідно зі статистикою одна двійня народжується на кожні 80 пологів [188, с. 40]. Їх у 1757 – 1766 рр. у місті відбулося мінімум 1662, отже, близнюків мало народитися близько 20 пар. Ті пари, де на момент перепису залишилися живими обидві дитини, повинні бути зафіксовані в описі серед дітей віком 0–9 років. Вони є, однак лише дві з

Примітка.

* Наприклад у бюджетах Києва середини XVIII ст. видатків на лікарів і повитух не зафіксовано [275].

двадцяти можливих. Одна двійня, семирічні Володимир та Євгенія, народилися у 1759 рр. в сім'ї міщанина Григорія Мацієвича та його дружини Тетяни. Крім них, у подружжя була трирічна донька Анастасія та син Прокіп віком 1 рік. [20, арк. 313зв.]. Другу двійню, дев'ятирічних Івана та Анастасію (народилися у 1757 р.), знаходимо у сім'ї пушкаря полкової стародубської артилерії Василя Яковлева та його дружини Ксенії. Крім двійні у них були: дочки Уляна – 11 років, Катерина – 5 років, Марфа – 2 роки та чотирьохмісячний син Степан. [20, арк. 413зв.] Тобто, у сім'ї Яковлевих було 6 дітей, при цьому самому Василю на час перепису виповнилося 26, а його дружині Марфі 28 років.

В обох випадках привертає увагу перерва в народженні наступних після двійні дітей. Як Тетяна, так і Ксенія свою наступну дитину народили через три роки на четвертий, ймовірно, що народження двійні ослабило здоров'я жінок, однак у описі вони обидві записані як „здоровы”. Відмітимо, що обидві сім'ї, де вижили близнюки були заможними. Григорій Мацієвич перепродував „гаряче вино” чарками і „питейный мед”, торгував рибою, сплачував за найманий церковний двір 16 карбованців в рік і „собственного капитала имеет до ста рублей” [20, арк. 314]. Василь Яковлев мав землю в околицях міста, займався ремеслом котлярським і ковальським (належав до ковальського цеху), здавав в оренду будинок. Розмір його прибутків не вказано, однак Василь міг дозволити собі наймати чотирьох робітників, яким сплачував загалом 16 карбованців в рік [20, арк. 414].

Отже, близнята вижили лише в багатих сім'ях, де їх, як і інших дітей могли нормально доглянути, а матері менше працювали, вдаючись до послуг наймичок. Тобто, рівень дитячої смертності в окремих сім'ях був різним, більше того, у деяких її взагалі могло не бути. Суб'єктивні фактори, як то матеріальне становище родини, ставлення конкретних батьків до дітей, могли бути

сильнішими від обставин. Близнята Яковлєвих народилися у несприятливий для немовлят 1757 р.¹ і вижили обоє.

Таким чином, розглянуті нами випадки були не буденними, адже обоє дітей вижили лише в двох із двадцяти пар близнюків, які мали б народитися за десять років². Цю тенденцію помітили ще сучасники. Ось як її зобразив український поет середини XVII – поч. XVIII ст. – Климентій Зіновійв:

„Удивительно треба и в том деле мети
же многии жены по двое родят дети.
И что бы то такая была за причина:
же у иной не една не родится дытина
И чему наиболш того на свете бывает
же едно умирает едно оставляет.
А часом и обоє також помирают:
и мало где близнюки на свете возрастают.” [76, с. 110].

У тогочасному суспільстві смерть немовляти була звичним явищем і розцінювалася інакше, ніж смерть дитини старшого віку чи дорослого. Певне фаталістичне ставлення до новонародженого простежується у ворожіннях (житиме дитина чи помре). Для цього, наприклад, пускали волосся з воском у купіль, якщо потоне, то дитина умре. Дитина помре, якщо жінка хоче солоної риби, або у неї виходить молоко з грудей. Недовго жити „тихим” дітям, тим, що після народження поводили очима або вродилися лицем униз, з волоссям, без розрізу коло перенісся, тощо [178, с. 48–49].

Маленька дитина не вмiла розмовляти, була безпорадною і незрозумілою. Як влучно зауважив Ф. Ар'є „ребёнок был маленькой забавной вещицей” [113,

¹ Наші підрахунки демонструють аномально малу чисельність дітей, народжених у 1757 р., що свідчить про падіння рівня народжуваності та зростання дитячої смертності (див. дод. Б.7).

² Ймовірно, що близнюки помирали частіше ніж інші діти, оскільки вони були слабшими при народженні.

с. 9]. До демографічної революції в Європі померлих немовлят ховали де доведеться¹ і скоро забували про їхню смерть. На думку французького вченого, таке ставлення було наслідком існуючої демографічної ситуації, при якій мала дитина мало що означала, бо була пов'язана з життям занадто тонкими нитками [113, 49–50]. Немовля ще не повністю належало цьому світові, тому, за народними уявленнями, його могли вкрати чорти чи підмінити на свого підкидька [267, с. 380–381]. Новонароджений занадто близько перебував до світу духів і тому, як вірили багато народів, останні могли переслідувати дитину [178, с. 70–71]. Щоб вберегтися від нечисті, в кімнаті з немовлям вночі тримали запалену свічку. Показово, що такий звичай був характерним не лише для Гетьманщини, а й для країн Західної Європи [362, с. 80–81].

Те, що дітей переслідували духи, вважалося нормальним явищем у суспільстві, де навіть хвороби дорослих, пояснювали втручанням злих, темних сил [386, с. 46; 361, с. 300–303]. Визначити дитячі хвороби було в ті часи набагато важче. Так у описі Стародуба, де вказано стан здоров'я кожної дитини, зустрічається лише констатація фізичних вад, таких, як сліпота [20, арк. 41бзв.], більмо [20, арк. 29зв.], кульгавість [20, арк. 46бзв.], до того ж це стосується дітей віком від трьох років. Цілком імовірно, що хвороби, які спричиняли раптову смерть немовлят могли, бути не помічені батьками, а якщо й діагностувалися, то пояснювалися дією нечистої сили. Окремі епідемічні хвороби, наприклад, віспа, у першу чергу вражали малих дітей², як це було у Торуні в 1760 – 1761 рр. [420,

Примітки:

¹ З приводу поховання показовим є указ Сенату від 18 квітня 1765 р., який визначав норми оплати за послуги священиків, в тому числі й „за погребение возраст имеющих десять, а за погребение младенцев три копейки” [89, с. 117].

² У підрахунках числа померлих від чуми в Києві 1770–1771 рр. не йшлося про смертність дітей, хоча останніх мало б померти найбільше. Можливо, вони були включені до загального числа померлих (3631 особа), або ж не враховані взагалі [64, с. 160].

s. 78]. Крім хвороб, одними з основних факторів дитячої смертності були недогляд, голод та дітовбивство¹.

Останнє знайшло своє відображення у судових справах Гетьманщини XVIII ст.², фольклорі та тодішньому іконопису. Так, на одній з ікон, що зображує страшний суд, поряд з іншими персонажами намальована жінка з надписом „та, що діти тратила”, поряд з нею демон тримає вбиту дитину [361, с. 680]. Про вбивство дитини йдеться у народній пісні:

„Чого в дівки а презаплакани глаза.
 Мабуть дівка мале дитя зродила,
 А зродивши на Дунай-ріку однесла...
 ...Бодай дитя тай розпроклятоє було,
 як ти ж мені та погуляти не дало” [70, с. 63].

Привертає увагу, що в даній пісні мати не шкодує за дітям, а, навпаки, проклинає його. На сьогодні відомо чотири такі пісні, записані П. Гнедичем та П. Чубинським у другій половині XIX – на поч. XX ст. В усіх цих варіантах мати топить небажану дитину в річці чи криниці:

„...Вона собі сина породила
 В глибокім колодязі потопила...” [100, с. 363].

В піснях і судових справах дитину вбивають, щоб приховати сам факт її народження, а отже, і факт несанкціонованих суспільною мораллю статевих відносин (наприклад, дошлюбних). Суспільство реагувало на такі злочини суворою карою* чи намагалося попередити їх. На думку М. Сумцова, обряд

Примітки:

¹ На сьогоднішній день дітовбивство на теренах Гетьманщини і Слобожанщини другої половини XVIII ст. детально вивчається лише у розвідках В. Маслійчука [256–257].

² Наприклад, 4 справи про дітовбивство знаходимо у збірнику „Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.” [72].

„покривання” хусткою вагітної незаміжньої дівчини мав на меті оголосити про вагітність покритки, і „эта огласка беременности устраняла детоубийство” [361, с. 291]. С. Нос з цього приводу писав, що для покритки дітовбивство не має сенсу [279, с. 428]. Очевидно, що такий гріх був добре відомий церкві. Наприклад, починаючи з XVI – XVII ст. в російських покайних требниках, з-поміж питань, які треба було задати жінці на сповіді, були й такі: „Отроча не удавила ли? Или зелие пив, извергла его? Или дитя некрещеное уморила?” [328].

Ф. Ар'є зазначає, що у ранньомодерну добу існував ще й інший варіант дітовбивства, значно поширений ніж перший і абсолютно безпечний: діти часто помирили від задухи, бо ж спали в одному ліжку з батьками. Тут важко провести межу між умислом і недоглядом, французький вчений наголошує на „яростных” вимогах духовенства, не класти дітей на ніч разом з батьками. Вчений припускає, що існувала таємна практика, коли дитині принаймні не заважали померти [113, с. 16]. Це явище, помічене Ар'є у Франції, в українських землях на межі XVII – XVIII ст. спостерігав той же Климентій Зіновійв:

„...I тые в розных странах пригоды бывають:

же своих малых детей жены присыпляют.

А то пьяным мтрем тая скорбь лучает:

або з неосторожностей их тое ставаает.

А часом и без пьянства пригода много може:

тылько и от такого греха ратуи их бже.

Прето ж нехаи осторожност жены себе мают:

И пуд боком малых детей не покладают...” [76, с. 100].

Приспання власної дитини матір'ю у тогочасному суспільстві не вважалося злочином, а було скоріше гріхом. Поет і священник другої половини

Примітка.

* Литовський статут 1588 р. (розд. 11, арт. 60) передбачав страту матері, що вбила дитину [79].

XVIII ст. Іван Некрашевич у сатиричному вірші описав ситуацію, коли прихожани писали донос на попа, де йшлося і таке:

„Солоха Федьківна дитину приспала

Говіла цілий піст і в куні стояла” [83, с. 724–731].

Привертає увагу, що за смерть дитини була звинувачена Солоха, тобто автор не написав, що померла Солохина дитина, а чітко вказав винуватця. М’яким видається і покарання: обмеження у їжі, що і так припало на піст, та перебування у куні. При цьому покарання, накладене на Солоху, у доносі фігурує як приклад жорстокості попа.

Якщо історики-демографи визнали існуюче у ранньомодерну добу байдуже ставлення до маленьких дітей, то французькі історики ментальності відмітили рідкість згадок про них і їх смерть у сімейних щоденниках [113, с. 13]. Спробуємо перевірити цю тезу на українському матеріалі й звернемось до щоденника генерального хорунжого Миколи Ханенка, який, за словами О. Лазаревського, був одним з найосвіченіших людей свого часу [74, с. III]. Щоденник охоплює 1727–1753 рр. і є цікавим для нас, бо упродовж ряду років його автор робив записи практично кожен день. Запис від 23 листопада 1731 р. говорить: „Дал Алексею 1 р. 50 к., а прежде забрал он же на слидующий службы его рок 50 к., и того стало 2 р. сполна, а рок начался от 8. Чубе даны 5 к. За чинбу лисиц . На молебствие у Вознесения 40 к., на молоко для детей 3 к. Сего числа в 3-м часу пополудни даровал мне Бог сына, котрому дано имя Петр по числу сего месяца 25-му. Священнику за молитву 30 к., паламарю 3 к.” [74, с. 30].

Наступний запис про Петра датований 28 листопада цього ж року: „Одправлено крещение сыну нашему Петру, котрому восприемником был господин полковник стародуб. Аленсандр Иванович Дуров и ея м. панея Андриева Миклашевская” [74, с. 30]. Слідуючий – 3 грудня 1731 року: „Сего числа умовили мамку до Петруся на рок, а давать ей грошми пять коп...”. Наступна згадка про Петруся датована 10 березня 1732 року і теж пов’язана з його нянькою: „Мамце Петрусевой сего числа дано 30 к.” [74, с. 40]. Остання

відмітка про Петра у щоденнику Миколи Ханенка зроблена у зв'язку з смертю сина. 4 лютого 1733 року він записав: „ В Эсмани службы Божой выслушав и пообедав (где розышлось на розницу 12 к.), прибыл до Глухова в 1-м часу по полудни и тут зараз пошел до двора ясневельможного, где застал еще при концу обеда, тут же застал их милостей: ... (перераховує кого застав, хто чий родич, що зробив за обідом – І.С.) ... Тут же получил я ведомость, что сын мой Петр представился в Стародубе прошлого генваря 18, болезнию на болячку под горлом.” [74, с. 97].

Отже, безпосередньо Петру у щоденнику присвячено три записи (ще двічі згадується його нянька), які констатують народження, хрещення й смерть сина. Усі ці події описані одним реченням після переліку інших подій, що трапилися за день. Зміст записів свідчить, що Микола Ханенко писав свій щоденник увечері, чи на наступний день, тобто тоді, коли все, що могло трапитися за день відбулося. У день, коли дізнався про смерть сина, він записав, що витратив 12 копійок, зустрів за обідом „пана Павла Апостола, полковника миргородского (который недавно оженившись в Смоленску на дочери тамошнего шляхтича Никола Юрьевича Анделярта)....” [74, с. 90], а вже потім скупко й лаконічно згадав про сина*.

Однак, на нашу думку, це не означає, що Микола Ханенко не любив своїх дітей. У його щоденнику зустрічаємо дітей, старших за Петруся. Починаючи з 1742 року, часто згадується його син Василько [74, с. 164, 173–174, 191–192, 200, 219, 251, 254, 257, 262], який їздив з батьком у справах, допомагав йому, однак менші діти ігноруються. При цьому батько, наприклад, детально описував дитячий костюмчик Василька чи відмічав його повернення додому з якої-небудь поїздки. Показовим у цьому відношенні є запис від 3 квітня 1743 р.: „В сей

Примітка.

* У схожих конотаціях смерть малолітніх дітей згадується в щоденниках Петра Апостола та Якова Марковича [73; 75].

Светлаго Воскресения Господня праздник сын мой Василь и другие малые дети причащались в церкви городецкой” [74, с. 200].

Микола Ханенко згадує на ім'я лише старшого сина, а малі діти названі „другие”. Це ми можемо побачити і в народній творчості, жартівлива пісня про сімейку Омелька у такому ж дусі перераховує дочок:

„...Та дві Насці в запасці
Та дві Христі в намисті
Та дві ляльки в колисці...” [70, с. 102].

Таке ставлення до дітей різного віку, очевидно, вважалося нормою й відповідає тогочасним моральним настановам. Вже відомий нам Климентій Зіновіїв повчав матерів, що плакали за своїми померлими дітьми:

„...Бо так чинити верным не годится
по малом плакать котрое вмертвиться
Абы здоровье а отроча будет:
як продолжится век и преизбудет.
Плачте по таких що хлеб подают
дармо: а в младых летах умирают...
...А малая дытына власне не бувала:
бо еще до утраты вас не привожала...” [76, с. 102].

Отже, Климентій Зіновіїв радив переживати за тих дітей, що вже старші й їдять хліб, висловлюючи прагматичні міркування. На них особливо наголошує Б. Миронов, вказуючи на дитину, як на потенційного робітника. Цю тезу частково підтверджує огляд Генерального опису, у якому зустрічається значна кількість дітей, записаних поза власною родиною. Наприклад у переписній книзі м. Стародуба ми знайшли 160 дітей віком 5–14 років, які перебували в чужих сім'ях, що становить 18,3% від чисельності дітей цього віку у населенні міста [20].

Число дітей поза сім'єю зростало з віком, так їх частка серед дітей віком 5–7 років не перевищувала 10%, а у віці 13–14 років практично кожна друга міська дитина жила поза власною сім'єю. Велика кількість дітей, що жили й

заробляли самостійно, була, вочевидь, притаманна не лише Стародубу, а населенню ранньомодерного міста взагалі. Так, російський історик О. Кошелева довела це на прикладі Петербурга часів Петра I, де 27% жителів, віком до 16 років, записані як особи без сім'ї. Це були: сироти, байстрюки, підкидьки, діти бідняків. Старші з них працювали, а малолітні бралися в доми міських жителів як слуги [225, с. 174–175].

Такими слугами або робітниками у Румянцевському описі Стародуба записано 48 дітей (14 хлопчиків і 34 дівчинки). Наймолодшою з них була „служанка” Ганна, якій на час перепису виповнилося 5 років. Малоймовірно, щоб дівчинка могла виконувати якусь серйозну роботу, скоріше за все вона була взята на „виріст”. В тодішньому соціумі побутував навіть відповідний термін – „виросток”, яким позначали прийомних дітей, або слуг, що виростили у домі господаря [243, с. 183]. Зокрема, серед робітників возного Івана Сороки записана й 8-річна Фотинія „взята с малолетства на пропитание” [20, арк. 309зв.]. Однак, такі випадки у Стародубі поодинокі, більшість наймитів були віком 10-14 років. Ці діти позначені у джерелі терміном „работник ево” або „работница ево” разом з вказівкою часу на який вони наймаються [20].

Ні форма запису, ні його зміст не відрізняються від того, як записували дорослих наймитів. Основна відмінність полягала в оплаті праці, адже більше половини дітей її взагалі не отримували, а працювали лише за харчі та одяг. Претендувати на платню могли діти віком 10–14 років, вони отримували 1–1,5 карбованці на рік (дорослі наймити – 3–4,5 крб.): „Работница родимка стародубовская мещанского звания Устинья нанимается в год за 1 р 20 к на одежи и харче хозяйском” [20, арк. 297зв.]. Найбільшу платню серед дівчат (2,5 крб.) отримувала 12-річна Феодосія „евреева дочь” [20, арк. 158зв.–159], а серед хлопців – 14-річний „работник слободы Климов житель Тимофей Петров нанимается в год по четыре рубля на одежде и харчах хозяйских” [20, арк. 457зв.].

Останній був російським старовіром-розкольником, таких як він дітей-наймитів у переписі міста зафіксовано ще п'ять. Характерно, що всі вони були

хлопцями й мали порівняно вищий заробіток, ніж їхні інші однолітки-православні, при цьому наймаючись виключно до своїх одновірців. [20, арк. 188зв., 457зв.]. Жодного з них не було серед дітей, які офіційно не вважалися чийось робітниками, й жили у дворах своїх господарів „без найму з-за пропитання”. Таких дітей ми нарахували 34, із них – 17 хлопців і 17 дівчат. Вони були різного віку, належали до різних станів, могли бути як уродженцями Стародуба, так й інших місцевостей. Наприклад, п’ятирічна Домініка „Карпова дочь ... родимица Стародубовская звания мещанского” [20, арк. 89зв.], або ж у міщанина Степана Ведмедя „на пропитании Демьян Максимов сын” дванадцяти років [20, арк. 277зв.]. В окремих випадках джерело повідомляє, що дитину взяли в сім’ю як вихованця „взята на воспитание” [20, арк. 185зв.], чи „взята с малолетства на пропитание”.

Можна лише здогадуватися для чого ці діти бралися у такі сім’ї: як дешева робоча сила чи як вихованці, з подальшим усиновленням (удочерінням). Щодо останнього у описі є лише одна така вказівка: „взятая в место дочери девка Мария”. Марія була єдиною дитиною в сім’ї 35-річного міщанина Івана Цирульника та його 30-річної дружини. Враховуючи вік подружжя, можемо припустити, що власних дітей вони не мали, ймовірно через безпліддя одного з партнерів, а тому удочерили Марію. Їй на момент перепису виповнилося лише чотири роки, отже дівчинку взяли зовсім малою, можливо немовлям [20, арк. 28зв.].

Вочевидь становище дітей-наймитів було різним. Розкольники, що наймалися до своїх одновірців, на думку сучасних дослідників, могли перебувати на правах молодшого члена родини [155, арк. 118]. Іншим дітям, ймовірно, щастило менше: у 1770 р. в Лубенському острозі було ув’язнено Івана Ковенка, який забив „находящегося у него в услугах” хлопця Олексія Архипенка (у назві справи Архінянка – І.С.). На допиті Ковенко зізнався, що хлопець провинився, бо не прибрав соломи на току й не відкидав гною біля хати, за це хазяїн „единственно толко три раза небольшою лыковою паличкою по плечах ударил” [43, арк. 2–3].

Загальновідомо, що побиття палицею в той час були найпоширенішим способом покарання. Інколи все закінчувалося трагічно. Так, у серпні 1765 р., житель містечка Глинська Лубенського полку Андрій Кухар, повернувшись додому напідпитку, вступив у суперечку зі своїм малолітнім робітником Федором (бо наймит мовляв не вичистив коня), під час якої його вбив. На допиті Кухар говорив, що бив Федора по плечах, і лише один раз попав по голові, від чого, мовляв, у того лопнула якась застаріла болячка, що й спричинило смерть*. Однак, огляд тіла загиблого виявив не застарілу болячку, а проломлений череп. Як з'ясувалося Кухар виховував робітника вилами [42, арк. 2–4].

Частина дітей, 10 хлопчиків і 12 дівчаток, жили у сім'ях родичів (братів, сестер, тіток, тощо). Привертає увагу випадок, коли в одному дворі жили б братів. Найстарший – 30-річний Йосип разом із дружиною й дітьми проживали в одній хаті, а в іншій його 5 братів, трьом з яких було 7, 11 та 13 років [20, арк. 524зв.]. З 80-річною міщанкою вдовою Мотроною жили „внуки еє”: хлопці віком 6, 9, 13 років та 10-річна дівчина [20, арк. 243зв.]. Джерело може давати опосередковану інформацію про долю матері таких дітей: „сестры его умершой дети” [20, арк. 458зв.]. За словами О. Кошелевої, діти (як, до речі й літні люди), які не мали родини, знаходилися під опікою общини, або далеких родичів [225, с. 174]. Ймовірно, що при цьому кожна зі сторін щось отримувала: діти – притулок й опіку, а родичі, крім виконання родинного обов'язку – додаткові робочі руки. У цьому контексті показовою є вказівка стосовно дівчини Агафії, яка проживала у родині свого брата „без заплаты, на харчах и одежи хозяйских” [20, арк. 146].

Примітка.

* „Виховання” палицею поширювалося і на родинні стосунки, низка судових справ, що дійшли до нашого часу розповідають про чоловіків і жінок, які „захопившись” вбили свою другу половину. При цьому підсудні говорили, що хотіли лише провчити, або покарати вбитого. Див напр.: [34; 35; 40; 41].

Діти, що мешкали з родичами, сиротами не записані. Такими, взагалі, позначені лише семеро дітей, а щодо п'яти застосована формула – „родства непомнящий” [20, арк. 153зв.]. Більшість із них були наймитами й працювали за харчі та одяг, як, наприклад, 12-річні Дмитро „осиротелой” і Ганна „за сиротством родства своего не помнящая”, котрі були вихідцями з полкових сіл [20, арк. 31зв., 316зв.]. Ці сироти, очевидно, прийшли до міста, щоб прохарчуватися, а тому наймитування було для них практично єдиним виходом. Ось як про це співається у народній пісні:

„Ой як я змалку сиротою стала,

Пішла в найми горенька достала...” [70, с. 9].

Двоє сиріт знайшли притулок у школі при церкві Святителя Миколи. У джерелі записані лише їх імена та вік (8 і 14 років), однак, ймовірно, що вони були „нищіє”, які тоді зустрічалися практично при кожній школі*. Цю думку підтверджує й вказівка на джерело прибутків мешканців цієї школи: диякон і псаломщики „пропитание имеют з доходов церковных”, а решта (тобто сироти) – з „испрошения милостыне” [20, арк. 35зв.]. Загалом, разом із двома сиротами, у школах Стародуба записані 9 дітей:, це хлопці віком 8 – 14 років, вісім із яких жили зі збирання милостині, і 13-річний Павло – син священика одного з сіл Стародубського полку навчався грамоти разом зі своїм 16-річним братом [20, арк. 35зв.]. Можливо, що батько-священик направив їх навчатися виконуючи вимогу церковних властей. [101, с. 111–112]

Перепис Стародуба фіксує ще одну категорію дітей, які перебували поза власною сім'єю – учнів ремісників. В описі міста їх нараховуємо 50 осіб (всі хлопці). Михайлу Федорову, наймолодшому з них, виповнилося 6 років, він разом зі своїм 12-річним братом Іваном прийшов із села навчатися ткацькому ремеслу [20, арк. 586зв.]. Однак, за даними джерела, такі малолітні учні, як

Примітка.

* Сироти, каліки та переростки взагалі були традиційними мешканцями шкіл [243, с. 441; 156, с. 151–152].

Михайло, траплялися вкрай рідко. В описі ми нарахували лише трьох учнів молодших 10 років. Більшість із них (82%) були віком 12–14 років.

Щоб навчатися ремеслу діти могли приходити не лише з навколишніх сіл, а й з інших міст. Так, міщанський син Іван Руденков прийшов навчатися золотарського ремесла до стародубського козака Михайла Злотника з містечка Погара. За тогочасною традицією Іван не лише вчився ремеслу, а й працював на полях свого майстра. За твердженням сучасного етнолога В. Балушка учні в ранньомодерній Україні використовувалися своїми майстрами для виконання різних господарських робіт – від ремесла до сільського господарства [122, с. 19]. Працюючи, вони відробляли майстрові науку й утримання: „находяться на харчах и одежи хозяйских беззаплатно” [20, арк. 543зв.]. Наприклад, 13-річний Гаврило був учнем у священника Самсоніївської церкви Антонія, та вже на наступному аркуші опису хлопець записаний як робітник, „который живёт в оного священника беззаплатно для обучения себя мастерства кравецкого которым оной священник бавится”. Крім ремесла священник „бавився” ще й землеробством, тож імовірно, що Гаврило теж працював на його землі [20, арк. 132зв.–133].

Учні ставали незамінними помічниками тих ремісників, які мали проблеми зі здоров'ям. Так, Стародубський міщанин Іван Кантипалов займався „шклярським” ремеслом, однак, незважаючи на свій відносно молодий вік (30 років), на лівій руці у нього звело пальці*. Сина в Івана не було й тому він міг сподіватися лише на допомогу свого десятирічного учня [20, арк. 329зв.–330]. Слід зазначити, що учнівство прив'язувало дітей до господарів на довший термін, ніж найми. Наприклад, термін навчання у кравця (за даними джерела) міг складати п'ять років [13, арк. 19зв.], тоді як наймалися здебільшого на півроку – рік.

Примітка.

* Можливо це був параліч.

Порушена нами проблема дає підстави говорити про мобільність дітей, особливо старшого віку: серед стародубських дітей, які мешкали поза власною сім'єю, близько половини були вихідцями з сіл полку, решта – місцевими жителями. Останні могли мати у місті батьків, але жити нарізно і найматися до різних людей. 12-річний Самійло Федоров жив „с пропитания” без батьків, бо „отец его своего двора не имеет, а живе нанимается в разного звания людей” [20, арк. 318зв.]. 40-річна вдова Тетяна жила разом з матір'ю і братом, а її два сини були учнями у різних стародубських ремісників [20, арк. 99зв.].

Діти, які жили у чужих родинах ймовірно, могли виконувати не лише економічні функції. На думку англійських істориків Г. Беррі (H. Berry) й Е. Фоістер (E. Foister) у ранньомодерну добу молоді слуги й підмайстри відігравали важливу роль у житті бездітних чоловіків. Діти були доказом чоловічої сексуальної спроможності та здатності до репродукції, уможлилювали виконання соціальної ролі патріарха, властивої чоловікам цього періоду. Уникнути насмішок й виконати цю роль можна було у якості хрещених батьків, опікунів, господарів, майстрів тощо [415, р. 182–183].

За даними Генерального опису Стародуба більшість родин, у яких жили чужі діти, мали й власних, однак було 13 сімей, де власних дітей не записано. Серед них і родина Івана Цилюрника, якому на час перепису виповнилося 35 років. Крім нього у описі зустрічаються бездітні особи значно старшого віку, у яких були ще менші шанси на народження власної дитини. Як приклад можна навести 45 річного міщанина Івана Цибуліна? (прізвище нерозбірливо – І.С.) та його 40-річну дружину Агафію, з якими жили двоє хлопців-учнів [20, арк. 59зв.].

Г. Беррі й Е. Фоістер згадуючи потребу батьківської ролі для бездітних, наголошували на її важливості для чоловіків, які були визнані винуватцями відсутності дітей [415, р. 158–159]. У ранньомодерну добу статева неспроможність чоловіка могла бути приводом для розлучення й ставала відома громаді. Так, у травні 1776 р. Марія Гноєва звернулася до Пирятинського духовного правління з проханням дати дозвіл на розірвання шлюбу зі своїм

чоловіком. Марія заявила, що прожила з ним сім років, однак не мала статевих стосунків зі своїм чоловіком по причині його неспроможності, а тому просить розірвати шлюб, бо ще молода й „чтобы в случаи не впасть в развратность”. Марія була неграмотна й замість неї до листа „руку приклав” Дмитро Семенов [59, арк. 1], тому вже від самого початку розгляду справи про імпотенцію її чоловіка знала як мінімум одна стороння особа.

Генеральний опис не подає безпосередніх відомостей про розлучених чоловіків, однак з огляду на значну чисельність населення міста можемо припустити, що вони були. У джерелі зустрічаємо 35-річного міщанина Лавріна Чернявського. З ним не записано дружини й дітей, але й відсутня вказівка „холост”, яка застосовувалася для неодружених чоловіків. Лаврін був корінним мешканцем міста, а не заробітчанином, мав власний двір і ремесло, тому його дружина мусила б проживати разом із ним. Можливо Чернявський був розлучений, або ж його дружина втекла, однак це лише припущення, з певністю ми можемо констатувати лише те, що з Лавріном жили не його дружина й рідні діти, а 14-річний племінник Герасим [20, арк. 590зв].

Таким чином аналіз даних Генерального опису Стародуба засвідчив, що дітей серед населення міст було менше, ніж в селах Стародубського полку, при значно більшій чисельності людей дітородного віку. Ймовірно, що частина міських жителів свідомо ставилася до регулювання народжуваності. За коефіцієнтами народжуваності міста Лівобережжя ближче до європейських міст, аніж до навколишніх сіл чи російських міст.

Статевий та віковий склад дитячого населення формувалися у першу чергу за рахунок подвійної дії біологічних компенсаційних механізмів. Коливання чисельності дітей могли бути викликані об’єктивними, спільними для всіх трьох міст обставинами, як то гарний врожай або ж, навпаки, голод, засуха чи недорід. У аналізованій нами період джерела не фіксують масштабних епідемій на зразок епідемії чуми 1770–71 рр., тому ми не знаємо, як вони впливали на формування дитячої вікової групи.

Дані Генерального опису не дозволяють визначити точні показники дитячої смертності, однак приклад із близнюками засвідчив її значні розміри. У місті, де на кожному третьому похороні ховали дитину до п'яти років, до дитячої смерті повинні були звикнути. Діти помирали вже під час пологів, і причиною цього доволі часто ставали дії самої матері або ж баби-повитухи. Народна медицина була практично безсила проти віспи чи інших епідемічних хвороб. Надвисока дитяча смертність, „незрозумілість” немовляти створили фаталістичне (за сучасними мірками навіть цинічне) ставлення до малолітньої дитини, що, у свою чергу, могло спричиняти недогляд, уможлиблювало переривання вагітності та дітовбивство. Ці явища простежуються й в інших регіонах Європи.

Традиційні уявлення про немовля і ставлення до його народження і смерті знайшли своє відображення у народних звичаях, повір'ях, фольклорі, поезії, приватних щоденниках. Намагання церкви вплинути на ситуацію виявилися недостатніми. Кардинальні світоглядні зміни відбулися лише в результаті демографічної революції, яка, на нашу думку, на українських землях розпочалася значно пізніше ніж в країнах Західної Європи.

Джерело відображає окремі сторони життя дітей старшого віку. Отримані дані свідчать, що вже у 10–14 років діти активно працювали, фігурували як робітники у офіційній документації й могли отримувати досить пристойну на той час платню. Це були наймити, в той час, як більша частина їхніх однолітків так само працювала у господарстві своїх батьків.

Кожна четверта міська дитина віком 10–14 років жила в чужій сім'ї. Серед таких дітей 72% були місцевими й 28% мігрантами. Це, на нашу думку, дає підстави говорити про мобільність дітей старшого віку, з яких народжені у селах мігрували до міста у пошуках засобів до існування, а міські жителі переміщувалися у його межах. Відповідно до цього приходимо до висновків, що статево-вікова структура й чисельність дітей віком 0–9 років визначалася здебільшого природними чинниками, тоді, як дітей віком 10–14 років – певною мірою і міграцією.

Діти, що перебували поза власною родиною, могли бути сиротами, підкидьками, дітьми незаможних батьків і наймалися на роботу для того, щоб прохарчуватися, мати одяг, утримання. Перед деякими з них, ймовірно, проблема харчів чи житла гостро не стояла, піти з власної родини їх спонукала необхідність навчання грамоті, ремеслу, заробіток грошей. Господарі родин, які приймали таких дітей, могли керуватися меркантильними міркуваннями, виробничими потребами, почуттям родинного обов'язку, необхідністю виконання патріархальних ролей. У такому ракурсі тогочасне дитинство здається коротким й доволі суворим. Це питання потребує більш докладного вивчення, зокрема таких аспектів, як ставлення самих дітей до наймитування, учнівства, проживання по родичах, а також бачення цього дорослими.

3.3. Населення активного віку.

Абсолютну більшість населення міст становили особи активного віку – 15-59 років. Їхня частка коливалася від 61% у Ніжині, до 63,3% у Переяславі й була більшою ніж у сільському населенні. Якщо у населенні Стародуба вона сягала 61,7% то у селах Стародубського полку – 52,4% (див. дод. Б.4). В активному населенні Стародуба переважали жінки (52%), у Переяславі представників обох статей було порівну, а у Ніжині з незначною перевагою лідирували чоловіки (50,4%) (див. дод. А.15).

У цій віковій категорії спостерігаємо найбільші коливання статево-вікової структури населення (див. дод. Б.1, Б.2). Перше значне відхилення в усіх трьох містах простежується вже у групі 15–19 років, у Стародубі та Переяславі вона є найбільш чисельною, у Ніжині поступається лише віковій групі 0–4 роки. У Переяславі зростання простежується найбільше, і причому, передусім, за рахунок збільшення чисельності чоловіків. Цей стрибок, на нашу думку, можна пояснити трудовою міграцією населення. За нашими підрахунками, у

Переяславі серед таких мігрантів-чоловіків було 29,2% осіб віком 15–19 років, серед жінок – 24,3%. Активізація міграції вплинула на статеве співвідношення населення Переяслава: у цій віковій групі ми спостерігаємо найвище значення коефіцієнту статевого співвідношення. У Ніжині й Стародубі коливання не таке різке, через що коефіцієнт статевого співвідношення там близький до норми (*див. дод. Б.2*).

У наступних вікових групах „жіноча частина” стативо-вікової піраміди міста Переяслава демонструє відносно плавне звуження, що є результатом природної смертності. У „чоловічій” піраміді ми спостерігаємо провал у віці 30–34 років (*див. дод. Б.1*). Саме ним викликане рекордне відхилення від норми показника стативого співвідношення (*див. дод. Б.2*), що означає майже двократну перевагу жінок. Стрибок смертності чоловіків даного віку повинен був би викликати різке зростання кількості вдів серед жінок двох попередніх вікових категорій. Їхній відсоток там доволі високий: 6% і 14% відповідно (обчислено за даними таблиці „необроблених даних” додатку А.1), проте у наступних групах він ще вищий, і загалом демонструє плавне зростання. Тому зменшення чисельності чоловіків даної групи могло бути викликане механічними причинами. Зокрема, у переписі ми знайшли лише двох „немісцевих” найманих робітників-чоловіків цього віку, тоді, як жінок – 16. Тобто однією з причин коливань стативого співвідношення й чисельності населення міста була різна мобільність чоловіків і жінок окремих вікових категорій. Також привертає увагу зростання чисельності чоловіків віком 40–44 роки (*див. дод. Б.1*). Оскільки тут же зростає кількість холостих чоловіків, а кількість одружених не змінилася (*див. дод. А.1*), цей невеликий сплеск також, очевидно, пов’язаний з міграцією.

Піраміди Ніжина й Стародуба демонструють істотніше коливання чисельності населення активного віку (*див. дод. Б.1*). В обох містах простежується значне зростання числа осіб віком 30–34, 40–44, 50–54 років, та провали у чисельності осіб віком 35–39, 45–49, 55–59 років. Виключно міграційними процесами пояснити ці коливання ми не можемо, бо стативо-

вікова піраміда населення сіл Стародубського полку у проміжку 30–59 років практично ідентична піраміді міста Стародуба (*див. дод. Б.1*). У випадку активації міграцій до міста, сільська піраміда навпаки повинна демонструвати провали там, де у місті спостерігається зростання. Чисельність населення могла змінюватися через коливання рівня народжуваності-смертності внаслідок голоду, неврожаю, посухи, епідемій.

Однак привертає увагу те, що зростання чисельності населення припадає на ті вікові групи, які містять „круглі числа” – 30, 40, 50 років, тоді як вище ми відмітили аномальну велику кількість „ювілярів” у Ніжині й Стародубі (*див. дод. Б.5*). Отже, провали в чисельності осіб віком 35–39, 45–49, 55–59 років пояснюються у першу чергу тим, що індивіди, які округлили свій вік, перемістилися до інших вікових груп. Статеві-вікова піраміда населення Переяслава не демонструє таких коливань чисельності населення різного віку, бо там число „ювілярів” загалом перебуває у межах норми.

Отже, піраміди Ніжина і Стародуба (*див. дод. Б.1*), поряд з коливанням чисельності населення, демонструють особливості „усного” сприйняття віку в ранньомодерному міському соціумі й дещо спотворюють структуру активної вікової групи.

Статеві-вікова структура та рівень народжуваності певною мірою залежать від сімейного стану населення. На думку польського дослідника К. Гурни, показник народжуваності залежить від рівня шлюбності, який у великому місті менший, ніж у дрібних містечках [420, s. 80]. Характер обраного нами джерела в цілому дозволяє дослідити сімейний стан населення. У Генеральному описі неодружені чоловіки позначені терміном „холост”. Такий запис робився переважно у графі „Чини та імена” і зрідка у графі „здоров’я”. Наймолодшими чоловіками, до яких він застосований, були 14-ти та 15-річні жителі Стародуба [20, арк. 11зв., 545зв.], однак у більшості випадків він застосовувався з 18 років. Незаміжні позначені терміном „девка” або „девица”, такі позначення ми зустрічаємо щодо осіб жіночої статі віком як 13, так і 50 років [20, арк. 127зв., 128зв.]. У описі Стародуба ми зустрічаємо єдиний для

трьох міст випадок, коли дівка мала дитину. У дворі козака Івана проживала 25-річна „нищя девка Прасковья” та „сын ей” 8-річний Дмитро [20, арк. 399зв.].

Коли переписувалося подружжя, то спочатку записувався чоловік, далі дружина, причому перед іменем давалася чітка уніфікована вказівка „ево жена” або „жена ево”. Якщо чоловік жив у місті, а його дружина в селі, то у описі читаємо: „жена ево живёт ... в деревне” [20, арк. 30зв.]. Заміжні жінки, що жили окремо від чоловіка, позначені термінами „женка”, або „женщина”. Переписувачі намагалися чітко розмежувати заміжніх і незаміжніх жінок, наприклад, при переписі найманих робітниць, що жили у одному з дворів Стародуба спочатку переписані „женки” Марія Васильєва (40 років) та Параскевія (20 років), а потім „девки”: Агафія (19 років), Мотрона (16 років), Агафія (25 років), Тетяна (15 років) [20].

Удови та вдівці у джерелі позначені термінами „удова” [22, арк. 2зв.] та „удов” [22, арк. 176зв.]. Відмітимо, що вдівство жінок позначалося в графі „Чини та імена”, тоді як чоловіків – ще і у графі „здоров’я”. Отже, джерело в цілому вказує сімейний стан населення міст, і ми можемо проаналізувати рівень шлюбності, визначити середній вік укладання шлюбу і розглянути демографічні аспекти вдівства. Однак у описі кожного з міст є особи, сімейний стан яких не вказано і неможливо визначити, що заважає провести точні розрахунки відповідних коефіцієнтів. Це стосується переважно найманих робітників-мігрантів. У описі Стародуба таких осіб нараховуємо 196 (116 чоловіків і 80 жінок), Ніжина – 244 особи (101 чоловік і 143 жінки), Переяслава – 30 осіб (13 чоловіків і 17 жінок). Тому дослідження сімейного стану активного населення ми проведемо на прикладі Переяслава, при цьому основні коефіцієнти обрахуємо й для населення Ніжина та Стародуба, однак зауважимо, що вони можуть бути не зовсім точними. Отож далі ми докладніше проаналізуємо демографічні характеристики безшлюбного населення, особливості шлюбності та вдівства.

На час перепису найбільшу частку активного населення Переяслава становили одружені – 48,8% у чоловіків і 51,3% у жінок . Однак це набагато

нижчі показники, ніж аналогічні у населення сіл Стародубщини – 70,3% у чоловіків і 80,7% у жінок [157, с. 115]. Відповідно у місті була удвічі більша чисельність холостих чоловіків – 48,4% та неодружених жінок – 30,6% (проти відповідно 27,4% і 12,8% сільського населення [157, с. 115]). Це, на думку К. Гурни, є ознакою міського населення і спричинює зменшення коефіцієнту народжуваності у містах, порівняно з містечками і селами. Дану тезу підтверджують і наші розрахунки. У Ніжині й Стародубі чисельність неодруженого населення була дещо нижчою, ніж у Переяславі, однак теж істотно переважала відповідні показники сіл Стародубського полку.

Абсолютна більшість холостих чоловіків Переяслава (83,6%) знаходилася у віковій категорії 15–24 роки, а отже, мала всі шанси одружитися, так само, як і незаміжні жінки, частка яких у цьому віці сягала 90%. У Ніжині таке співвідношення становить 77,8% у чоловіків і 94,5% у жінок, у Стародубі – 85,5% і 94,4% відповідно. Отож у містах частка безшлюбного населення була значно вища, ніж у селах, проте основну його масу становили парубки (77–85%) і дівчата (90–94%), які мали всі шанси взяти шлюб (розраховано за даними таблиць „необроблених даних” дод. А.1–А.3).

Однак шанси жінок були набагато вищі з огляду на те, що у Переяславі на 145 дівчат віком 15–24 роки доводилося 214 холостих хлопців цього віку. У Стародубі на 305 дівчат було 395 хлопців, у Ніжині на 307 дівчат – 467 хлопців (див. дод. А.1–А.3). Парубкам Ніжина й Переяслава було важче знайти собі пару, бо у цих містах на 100 неодружених хлопців доводилося 66–67 незаміжніх дівчат. У Стародубі таке співвідношення становило 100 / 77.

У світлі цих даних закономірно виглядає таке явище, як парубкування чи парубоцькі громади, функціонування яких ґрунтовно досліджене істориками та етнографами другої пол. XIX – поч. XX ст. В. Боржковським [134], М. Василенком, М. Сумцовим, В. Яструбовим [412].

В умовах обмеженого шлюбного ринку навіть неформальні громади можуть виступати джерелом його захисту від осіб зі сторони, чи регулювати поведінку холостих хлопців. Такими регуляторами може виступати віковий ценз

при вступі у парубоцьку громаду, який, за спостереження В. Ястребова, становив 16 – 18 років, за іншими даними 17 років [412, с. 119–120]. Наприклад, у Єлизаветградському повіті, якщо у сім'ї було кілька синів, молодшому заборонялося парубкувати, доки не одружиться старший брат. Від вступаючого до парубоцької громади могли вимагати могорич [412, с. 111–115], грошовий внесок [285, с. 19–20]. На Полтавщині ще на початку ХХ ст. хлопців 15–16 років, які не заплатили так звану „паруботщину” й почали з'являтися на вечорницях, просто били. „Боржників”, які не ходили на вечорниці, могли бити й щовечора, коли ті виходили з батьківського двору.

Парубоцька громада іноді мала зовнішню організацію: ієрархію, отамана, казну, або ж просто збиратися під час „вулиць”, „досвіток”, „вечорниць” [412, с. 119–123]. Етнографічні дослідження на території Київщини засвідчують, що у поселенні, незалежно від розмірів, існувала здебільшого одна громада, яка ревно оберігала „своїх” дівчат, часто за них відбувалися численні бійки між громадами [412, с. 122–128]. Парубки могли побити чужого хлопця за розмову зі „своєю” дівчиною [286, с. 156–158].

З іншого боку В. Ястребов наводить приклад, коли дівчата-козачки мучили дівку-мужичку за те, що та відбивала у них хлопців [412, с. 122–128]. А у містечку Маяк Херсонської губернії зафіксовано спогади про існування дівочих громад [285, с. 19–20].

Парубоцькі громади певною мірою регулювали поведінку молодих неодружених чоловіків в умовах певного дефіциту дівчат та стосунки між парубками й дівчатами. Вони могли виконувати функцію морального контролю за поведінкою молоді. Тут можемо згадати звичай, за яким дівчатам запідозреним у блуді, парубки вимазували ворота дьогтем [134, с. 775]. Водночас, іноді саме внаслідок спільних гулянь, вечорниць, часто поєднаних із пиятикою, дівчата втрачали цноту до шлюбу [412, с. 119–123]. Ймовірно, що лише для невеликої частини дівчат дошлюбні статеві зв'язки закінчувалися трагічно, більшість благополучно виходили заміж, часто вже вагітними. З точки зору демографії в українській історіографії цей аспект не вивчений, нам відомі

такі дослідження, що проводилися на польському матеріалі. Зокрема за підрахунками Дж. Спихаля (J. Spychala) в 1766–1770 рр. у парафії Стжельце Опольське (Strzelce Opolskie) 24,1% народжених дітей були зачаті до шлюбу [428, s. 10]. А в Любліні у 1630-х рр. 5–7% дітей були позашлюбними [427, s. 298].

Менш щасливі випадки, які у тогочасному суспільстві важко було приховати, використовувалися церквою, як привід для засудження діяльності парубоцьких громад, вечорниць, гулянь. Церковну позицію ілюструє указ київської духовної консисторії від 30 січня 1719 р. Указ вимагає припинити зборища „богомерзких молодых людей”, бійки навкулачки, „Богу и человеком ненавистные гуляния прозываемия вечерницы”, на яких багато молоді беззаконня творять і „воздух оскверняющая песней восклицания и козлогласования”. Там же творяться гріхи, блуд, беззаконно діти приживаються, а потім дітозгубство коїться. За це Бог наслав на Гетьманщину неврожаї, засуху, морову язву, падіж худоби тощо [82, с. 177–180].

В подібних указах виявляється прагнення церкви перебрати моральний контроль над поведінкою молоді, особливо у відносинах між статями. Однак церковні перестороги мали здебільшого декларативний характер* й суттєво не впливали на ситуацію, адже через парубоцтво й вечорниці проходила переважна більшість тих, хто потім брав шлюб.

Частині міських парубків ймовірно доводилося складно з пошуками дружин (з огляду на співвідношення холостих хлопців і неодружених дівчат). Вони могли знайти наречену поза містом або за межами власної вікової групи (одружитись з дівчиною молодшою за 15 років чи з значно старшою жінкою, скажімо, вдовою). Зупинимось на цих аспектах докладніше.

З сучасного погляду очевидними видаються пошуки дружини в навколишніх селах. Однак, якщо у Стародубі співвідношення холостих хлопців і

Примітка.

* Про вплив церкви на мораль парафіян Лівобережжя див. напр. роботи О. Романової [323; 439].

незаміжніх дівчат віком 15–24 років становило 100 / 77, то у селах Топальської сотні цього ж полку воно було взагалі 100 / 45*, тобто сільський шлюбний ринок проблему міг і не вирішити. Парубкування міських хлопців у навколишніх селах могло бути серйозно ускладнене місцевими парубоцькими громадами.

Звісно, що частина молодих людей у містах були трудовими мігрантами з сільської місцевості й могли, відпрацювавши кілька років у місті, повернутися додому й взяти шлюб там. У Переяславі з 1708-ми осіб, записаних у описі, – 524 народилися за межами міста. З них 251 особа були вихідцями з сіл Переяславського полку і ще близько 80 осіб із містечок цього ж полку. Мігранти істотно впливали на ситуацію на шлюбному ринку міста внаслідок різної статевої мобільності, оскільки у Переяславі серед них було 63% чоловіків і 37% жінок. Цьому співвідношенню, в цілому, відповідає структура шлюбів. У описі Переяслава ми знайшли 45 шлюбних пар, що склалися з чоловіка-мігранта з села й жінки-мешканки Переяслава. Шлюбних пар, у яких чоловік був жителем міста, а жінка походила з села нараховуємо 24. Співвідношення цих шлюбів (45/24) загалом відповідає статевій структурі міграції [340].

Іноді такий шлюб був матеріально вигідний одному з подружжя. Наприклад, одружившись з переяславською дівчиною, чоловік разом з дружиною, міг отримати двір і хату у місті [22, арк. 264–265]. Хоча частішими були випадки, коли обоє були найманими робітниками й, не маючи достатніх прибутків, жили у чужих дворах [22, арк. 245зв.].

Однак, повертаючись до ситуації на шлюбному ринку, що склалася у містах загалом і Переяславі зокрема, слід зауважити, що шлюби з сільськими дівчатами

Примітка.

* Обчислено нами за даними Ю. Волошина [157, с. 114–115].

не могли її збалансувати. Певним чином проблема вирішувалася за рахунок пошуків шлюбної пари в інших вікових групах*.

Історико-демографічні методики, розроблені французькими дослідниками Л. Анрі та Л. Блюмом, дозволяють нам визначити середній вік вступу в перший шлюб окремо для чоловіків і для жінок. Для цього спочатку необхідно з'ясувати показники безшлюбності. За концепцією французьких вчених, можливість взяти шлюб знижується відповідно до зростання віку і в 50 років стає мінімальною. Звідси вони виводять показник остаточної безшлюбності, який дорівнює співвідношенню осіб, що не вступили у шлюб до загального числа осіб даного віку [90, с. 48]. Для Переяслава він дорівнює:

для чоловіків: $C_{50 \text{ чол.}} = 8/84 = 0,095$; для жінок: $C_{50 \text{ жін.}} = 3/67 = 0,045$.

За розрахунками Ю. Волошина, показник остаточної безшлюбності населення сіл Стародубського полку становив: для чоловіків – 0,006, а для жінок – 0 [157, с. 190]. Отже, рівень остаточної безшлюбності у місті був набагато вищий порівняно з сільським населенням. Розрахуємо показник безшлюбності для окремих вікових груп. Результати заносимо в таблицю (див. дод. А.17). На основі отриманих значень ми можемо дізнатися середній вік вступу у шлюб, який обчислюється за формулою:

$$i = 10 + \frac{5x(C_{10-14} + \dots + C_{45-49}) - 40C_{50}}{1 - C_{50}} \quad (2.2) \text{ [110, с. 49].}$$

де i – середній вік вступу у шлюб;

C – показник безшлюбності окремих вікових груп.

Отже, середній вік вступу у перший шлюб для чоловічого населення Переяслава:

$$i = 10 + \frac{5x3,769 - 40x0,095}{1 - 0,095} = 25,7;$$

для жіночого населення:

* За рахунок 13–15-річних дівчат, зрештою, у XVIII ст. були відомі випадки, коли брала шлюб 11-річна дівчина, хоча це і суперечило нормам права. [84, с. 332–333].

$$i = 10 + \frac{5 \times 2,751 - 40 \times 0,045}{1 - 0,045} = 22,5.$$

Для сільського населення Стародубщини середній шлюбний вік становив для чоловіків 23,7 років, для жінок – 19,1 [157, с. 194]. За дослідженням Бориса Миронова, у кінці XVIII ст. в Центральній Росії середній вік наречених становив 15–16 років, женихів – 16–18 років. Російський вчений відмітив, що у містах брали шлюб на рік-два пізніше ніж в селах [272, с. 167]. Однак середній шлюбний вік населення Переяслава навіть з такою корекцією значно переважає останні показники й помітно відрізняється від аналогічних показників сільського населення.

У даному випадку населення Переяслава наближене до „європейського типу шлюбності”, концепція якого розроблена Дж. Хаджнлом. На думку відомого англійського вченого, він характеризується більш пізнім вступом у шлюб і більшою часткою осіб, що не перебували у шлюбі. Притаманним неєвропейському типу вважається шлюбний вік жінок менший ніж 21 рік, тоді як європейському – вище 23 років. Наприклад, у баварському містечку Дурлах* в 1751–1780 рр. середній шлюбний вік для чоловіків складав 27,6, а для жінок 25,6 років. За дослідженнями французького вченого Буржуа-Піше, в Парижі у XVIII ст. середній вік вступу в перший шлюб для жінок становив 24,7 років [431, с. 14–30]. Середній шлюбний вік населення Переяслава близький до показників Львова, де чоловіки найчастіше вступали у шлюб у віці 26–30 років (40%), а жінки – у віці 21–25 років (42%) [213, с. 366].

Частка осіб, що не перебували у шлюбі, у Переяславі значно вища ніж у селах, що теж є ознакою європейського типу шлюбності. Ускладнення з укладанням шлюбу могли мати особи з фізичними вадами, як, наприклад, сліпа на одне око дівка Марія – тридцятирічна наймичка [20, арк. 9зв.]. У описі Стародуба зафіксовано дві неодружені жінки (у джерелі „девка”) віком 50 років.

Примітка.

* Місто на території кюрфюршества Баварія, нині частина Карлсруе – міста в землі Баден Вюртемберг (Німеччина).

Одна з них була сліпа [20, арк. 127зв.], інша – жебрачка „хрома” на одну ногу [20, арк. 128зв.]. Таких осіб – калік, жебраків, бездомних, юродивих у місті, зазвичай, було більше ніж у селах.

Отож констатуємо, що у Переяславі частка осіб поза шлюбом була вищою, а одруження відбувалися у старшому віці порівняно із сільським населенням чи загальноросійськими показниками. На думку Б. Миронова, з 1740-х рр. шлюбність у містах знижувалася через специфічні умови міського життя. Цьому сприяли заняття несільськогосподарською працею, порушення статевої рівноваги на користь чоловіків, більша чисельність військових, відхідників, пауперів, і, зрештою, розвиток проституції [271, с. 54].

Від себе додамо, що останнє явище теж було зумовлене великою кількістю холостих чоловіків, оскільки попит породжує пропозицію. Про проституцію на початку XVIII ст. читаємо у вірші Климентія Зіновієва „О женах в корчемницах в градах, а наипаче где в полях в корчемных гостиницах блудно живущих”:

„В великои отважности тые жены бувають:
 которые в корчемних дворах где пробуют...
 ...Кгды ведают же корчмы без того не бывают:
 иные до корчмы болше за тым и прихожают.
 ...Не так для напитку як для тои то sprawy...
 ...Уже ж окаяницы перестанте того хлеба...” [76, с. 103–104].

Привертають увагу наступні моменти: повії живуть в корчмах у градах (тобто містах), їх заняття автор називає хлібом, тобто це був не просто блуд, а заробіток, те, що „иные” до корчми приходять не так пити, як для „тої справи”, й рідко яка корчма без цього буває. Можливо, Климентій Зіновієв і вдався до перебільшення, однак, як людина, що обійшла Україну, Литву і Польщу й таки мусила заходити до корчми¹, він писав про те, що бачив¹. Ймовірно, що

Примітки:

¹ У Климентія Зіновієва є вірш про корчми де теж йдеться про блуд і безчинства, які там відбувалися, поет мусив їх бачити, оскільки і сам любив випити. Його

проституція була обумовлена демографічною поведінкою міського населення і була необхідна у соціумі з високою часткою неодружених чоловіків, або заробітчани, які залишили дружин вдома, а самі тривалий час перебували у місті. Крім того, повії могли зменшувати напругу пов'язану, наприклад, з перебуванням у населеному пункті військових на постой².

З іншого боку – проституція, це те, чим могла займатися молода дівчина, потрапивши до міста. За дослідженнями польських істориків, це явище було серйозною проблемою Варшави часів Станіслава Августа. Проституція рекрутувала до міста сільських дівчат, які потрапляли до численних публічних будинків. Іноземці, гуляючи вулицями Варшави, зі здивуванням споглядали у вікнах будинків дівчат, які стояли й вабили жадібних на пригоди панів [431, s. 290].

Малоймовірно, щоб у Ніжині чи Стародубі були такі „квартали червоних ліхтарів”, однак структура міського населення, його специфічний спосіб життя більше сприяли вільній поведінці. Створюючи у вірші картину битви семи добродійностей зі смертними гріхами, автор XVIII ст. Йоасаф Горленко поміж таких гріхів, як блуд, заздрість, багатство помістив місто, як персоніфікацію

перу належить оригінальний вірш „Вірши похвалныя люблячим пиво пити...” На думку автора, тим, хто п’є, сам Бог на пиво дає, священник, який „промочив горло”, краще співає в церкві. І якщо любиш випити, то „того й держися, хоч штани застав, іди у корчму напийся, тільки же штанів навек не покидай, славно то одежа – скоріш викупляй...” [76, с. 196–197, 208–209].

Примітки:

¹ В Україні корчма взагалі вважалася кублом гріхів і розпуст [410, с. 116], при імператриці Анні Іоанівні навіть видавалися спеціальні укази, де вимагалось від трактирщиків не тримати дівок у трактирах [389, с. 310].

² Про перебування солдат у Києві чи Переяславі і пов’язані з цим конфлікти з міськими жителями див. напр.: [107; 127].

розгульного способу життя. При цьому сам Горленко був міським жителем і жив у Прилуках, Києві, Білгороді, відтак добре знав міське життя [71].

Повертаючись до середнього шлюбного віку, ми можемо вирахувати середню різницю у віці між подружжям, яка складала 3,2 роки. Зрозуміло, що це узагальнені дані, в конкретних випадках різниця була іншою, інколи навіть значною. Наприклад, у описі Стародуба зафіксована сімейна пара у якій чоловікові Степану Пашкевичу виповнився 71 рік, а його дружині Меланці – 40 років. У даному випадку різниця у віці становила 31 рік. Їхній найстаршій дитині, сину Іллі, було 20 років, тобто Пашкевичі одружилися, коли Степану було близько 50 років, а Меланці не більше 20 [20, арк. 68зв.]. Одруження у 50 років з молодою дівчиною було скоріше винятком, однак, як показує джерело, не одноразово траплялося в тогочасному суспільстві.

Степан не належав до старшини й не був багатієм. У 1715 р. (у віці 20 років) він прийшов до Стародуба з „полской области”, ймовірно, з Правобережної України. Спершу, можливо, наймитував, а потім одружився з дочкою міщанина Миколи Журавля. Степан не мав своєї хати, не отримав він її й за дружиною. Двір, у якому вони жили, був куплений Степаном у 1751 р., приблизно через п’ять років після одруження з Меланкою. На час перепису він торгував на ринку дьогтем і дерев’яним посудом, особливих прибутків не мав. Єдине, що відрізняло Степана від інших міщан такого ж віку, це те, що він у свій 71 рік записаний як „здоровий”, що було рідкістю на той час [20, арк. 69].

В описі міст зустрічаємо випадки, коли дружина значно старша за свого чоловіка. Прикладом такого подружжя були сорокарічний дяк стародубської церкви Різдва Богородиці Григорій Карпов і його шестидесятиріча дружина Євдокія [20, арк. 231зв.]. Однак шлюби з такою різницею на користь дружини були радше винятком.

Найбільша помічена нами різниця у віці між подружжям була зафіксована у Стародубі і складала 47 років [20, арк. 463]. На нашу думку, шлюби з істотною віковою різницею між подружжям певною мірою дозволяли збалансувати шлюбний ринок так само, як і шлюби з удівцями чи вдовами.

Цей аспект вивчався польськими демографами, так, за дослідженням К. Гурни в місті Торуні у парафії святого Якуба упродовж 1746 – 1793 рр. було зареєстровано 767 шлюбів. Із них 406 (53%) взяли хлопець і дівчина („kawaler i ranna”), 155 (20%) – хлопець і вдова, 120 (15,6%) – вдівець і дівчина, 86 (11,4%) – вдова і вдівець [420, s. 93]. Вдівство у ранньомодерному соціумі було звичним явищем внаслідок високої смертності населення [272, с. 172]. Дана праця вказує на значне поширення повторних шлюбів, а також на вагоме місце вдів і вдівців на шлюбному ринку Торуня.

Спробуємо розглянути наскільки це явище було поширеним у містах Гетьманщини. Частку вдівців і вдів у активному населенні міст внесемо в таблицю 2.6. Відсоток вдівців знаходився у межах 1,8–2,8%, вдів – коливався від 12,8% у Ніжині до 18,1% у Переяславі (*див. дод. А.21*). Зауважимо, що це були ті, хто не взяв другого чи третього шлюбу. У селах Стародубського полку частка вдівців у активному населенні становила 2,3%, вдів – 6,4% [157, с. 115]. Тоді як у місті Стародубі – відповідно 1,8% і 17,1%.

Відсоток вдівців у активному населенні досліджуваних нами міст і в селах практично однаковий. Ми обчислили його для різних вікових груп чоловічого населення, а результати підрахунку нанесли на графік (*див. дод. Б.8*).

Серед чоловічого населення досліджуваних міст у вікових групах 15–19 і 20–24 років вдівців не було, за винятком одного, наймолодшого вдівця, який мешкав у Стародубі. Ним був міщанин Григорій Винник, якому на час перепису виповнилося лише 23 роки. Він мав дворічного сина Михайла й проживав разом зі своїми батьками [20, арк. 129зв.]. Вдівство чоловіка у такому ранньому віці безумовно було винятковим явищем і пояснюється, очевидно, смертю дружини під час пологів.

У наступній віковій групі у населенні міст вдівців не знаходимо (*див. дод. Б.8*), що підтверджує унікальність випадку Григорія Винника. У народних піснях часто співається про нещасну долю молодої вдови з малими дітьми, однак такої ж пісні про молодого вдівця ми не зустрічали. Натомість у сільському населенні цього віку та віком 30–34 роки (тобто 25–34 років)

спостерігаємо перший помітний сплеск чисельності вдівців (*див. дод. Б.8*). На нашу думку, їхня поява, а отже, й смертність їхніх дружин, пояснюється у першу чергу невдалими пологами. За дослідженнями Ю. Волошина, основний репродуктивний вік у селах Стародубського полку становив 20–29 років [157, с. 132–133], оскільки в цих же селах середня різниця у віці між подружжям становила – 4,5 років [157, с. 194], то середній вік їхніх чоловіків мав бути у межах 25–34 років.

У містах середній шлюбний вік був приблизно на два роки вищий, тому крива частки вдівців починає плавно зростати з вікової групи 30–34 роки і серед чоловіків віком 40–44 років досягає показника 3–3,5% (майже однакового у всіх трьох містах). У віковій групі 45–49 років відсоток вдівців у Переяславі і Стародубі зменшується, тоді як у Ніжині навпаки зростає до показника 7,8%. Серед чоловіків віком 50–54 і 55–59 років крива плавно зростає до максимального показника. У Переяславі і Стародубі він практично однаковий – відповідно 6,3% і 6,5%, у Ніжині помітно вищий – 14,6%, у селах досягає 22,2% (*див. дод. Б.8*).

Якщо частка вдівців була практично однаковою у всіх аналізованих нами населених пунктах, то частка вдів коливалася від 11,8% у Ніжині до 17,6% у Переяславі (*див. дод. Б.8*). При цьому ми не виключаємо ймовірність недообліку осіб даної категорії. Навіть у описі Переяслава зустрічаємо близько двадцяти випадків, коли жінка жила без чоловіка, з дітьми, але не записана як вдова. Вони стосуються переважно осіб старших вікових груп, що не були власницями хати чи головою сім'ї, тоді як жінки, названі вдовами, при переписі родини, зазвичай, записані першими. Наприклад, у джерелі спочатку читаємо: „Удова мешанина”, далі записані інші члени сім'ї, рідство яких ведеться від вдови: „ее сын” [22, арк. 199зв.], „дочь ее” [22, арк. 200зв.]. На нашу думку, це пов'язано з тим, що у тогочасному суспільстві вдівство, окрім звичного сьогодні поняття, означало набуття певного соціального статусу.

Частина жінок, будучи вдовою де-факто, не стали ними де-юре, ймовірно через неспроможність довести смерть чоловіка, який міг пропасти безвісті¹. Прикладом може бути жителька Переяслава Феодосія Федорівна (Федорова?) 26-ти років, чоловік якої: „Грицько Вчорашний где родился и какого звания яко отлучился безвестно где 8 год зная неможно.” Феодосія залишилася сама з сином 8-ми років, тобто Грицько пішов у невідомому напрямку практично одночасно з народженням дитини [22, арк. 69зв.]. Тривала відсутність чоловіка залишала дружині мало надії на його повернення: фактично вона стала вдовою, однак формально такого статусу не мала.²

Наймолодшою вдовою, зафіксованою у описі, була 17-річна мешканка Стародуба Феодосія. Вона не мала дітей і мешкала в будинку свого батька козака Івана Брезкуна [20, арк. 348зв.]. Це єдина вдова серед жінок такого віку в досліджуваних містах (*див. дод. Б.8*).

Наступною за віком була двадцятирічна жителька Переяслава Одарка. Вона жила разом зі своєю матір'ю, вдовою Катериною Шаповалихою й незаміжньою старшою сестрою Марією [22, арк. 55зв.]. Ймовірно, що їхні чоловіки померли внаслідок нещасного випадку, хвороби тощо.

Як бачимо з графіка, відсоток удів починає плавно рухатися вгору з вікової групи 20–24 років до групи 35–39 років, де сягає 16,2% у Стародубі і 17,3% у Переяславі (*див. дод. Б.8*). У Ніжині, навпаки, спостерігаємо невеликий

Примітки:

¹ При високій мобільності населення духовній і світській владі важко було контролювати укладання шлюбів. Якщо жінка не бажала йти з чоловіком, він міг одружитися на новому місці вдруге. [195, с. 59].

² В той же час відомі випадки коли втікала жінка, наприклад кілька таких справ розглядалися Пирятинським духовним правлінням у 1770-х рр. Див.: [55–57; 60]. Втечі жінок могли бути викликані насильством, поширеним у тогочасних родин [259].

спад до 8,7%. Крива сільського населення на цьому проміжку вказує на значно менше зростання.

З вікової групи 40–44 роки „міські” криві зростають стрімкіше, демонструючи приблизно однаковий відсоток вдів у містах. Це є наслідком порівняно вищої смертності чоловіків, яка поєднувалася з віковою різницею на користь останніх [110, с. 23]. Серед активного населення Ніжина та Переяслава криві досягають свого максимуму у віковій групі 50–54 років – 40,7% і 48,5% відповідно, у Стародубі максимум припадає на жінок віком 55–59 років і сягає значення 81,9%. Це найвищий показник, однак при максимумі у Стародубі, криві Ніжина, Переяслава та сіл у віці 55–59 років демонструють певне зниження частки вдів (*див. дод. Б.8*).

Обчислення показують, що після 40 років кожна третя, а після 50 років практично кожна друга міська жінка була вдовою. Як стверджує Б. Миронов, навіть у ХІХ ст. якби не повторні шлюби, то частка вдів і вдівців у 45 років досягала б 44%, в 55 років – 65% від усього населення [272, с. 172]. Наші підрахунки демонструють не набагато менші показники для жінок, проте російський вчений має на увазі спільний відсоток вдів і вдівців у населенні. Однак відсоток останніх набагато менший. Можемо припустити, що більшість вдівців одружувалися вдруге*. У вірші Климентія Зіновіїва, як поширене явище описуються навіть треті й четверті шлюби: „Много меж хрестияны и того бывает: же иный муж в третии раз женитис дерзает. Также и жены в третии раз замуж ити смеют: и не по хрестиянский чинити то вмиют”. Однак повторні шлюби поет не засуджує: „Замуж иты два разы и женитис то законно...” [76, с. 118–119].

Вдови та вдівці, безумовно, також впливали на тогочасну ситуацію на шлюбному ринку. Вдова, особливо молода, могла бути серйозною конкуренткою незаміжнім дівчатам на шлюбному ринку чи загрозою для

Примітка.

* Зауважимо, що священикам повторні шлюби, або шлюби з вдовами заборонялися [326].

сімейного щастя заміжніх жінок. Тому в народному фольклорі вдова досить часто виступає в образі розлучниці, розпусниці: „Я до вдовушки ходив і вдовушку любив, носив жито і пшеницю, і горох, і чечевицю...” [70, с. 103], чи навіть убивці: „Прийшов Яким до вдовоньки: – Памагай Бі , серце! Вона йому одказує: забий жинку перше!..”, „...Я забила чоловіка, а ти забий жинку...” [284, с. 459–477].

Опис Стародуба дає нам дві прямі вказівки на повторні одруження чоловіків. Враховуючи рідкість розлучень у той час і перешкоджання їм церквою [272, с. 174–177], припускаємо, що вони були вдівцями. У джерелі записані бурмістр Іван Цалабан і „жена ево второбрачная” Параска [20, арк. 302зв.] та Микита Петрачонов і його „жена вторая” [20, арк. 462зв.]. Обидва колишні вдівці були набагато старшими своїх других дружин: Іван – на 25 років, а Микита – на 47 років. Родина Цалабанів була впливовою у місті: Іван був бурмістром, його 25-річний син – райцею, вони займалися торгівлею горілкою, медом й іншими товарами, мали до 500 руб. капіталу [20, арк. 302зв.–303], тобто Параску у вдівцеві могло привабити багатство. Микита Петрачонов пік хліб і належав до цеху, він, очевидно, теж не бідував [20, арк. 463].

У описі Ніжина не застосовано такої вказівки, як у Стародубі, тому там ми знаходимо лише один випадок ймовірного повторного одруження. У міщанина Михайла Кабанця (30 років) і його дружини Марії (20 років) був син Григорій віком 11 років [27, арк. 42зв.]. З огляду на вік Марії, малоімовірно що Григорій – її син, швидше за все Михайло одружився вдруге. У описі Переяслава ми не зустрічаємося з випадками повторного одруження чоловіків.

Щодо повторного заміжжя жінок, джерело подає опосередковані вказівки, які стосуються дітей. У Стародубі зафіксовано два таких випадки. Про родину купця грека Анастасія і його дружини Євдокії читаємо: „оной жены ево дети прижитые в замужестве за поповичем...”, далі вказані син і дочка Євдокії [20, арк. 23зв.]. Другий випадок стосується Трохима Грека і його дружини Федосії, у них була одна спільна дочка Федора, інша – семирічна Настасія „с первым мужем прижитая”. Федосії на момент опису було лише 22 роки (Трохиму – 25),

а вона вже встигла вдруге вийти заміж і народити у цьому шлюбі дитину [20, арк. 308зв.]. Однак нашу увагу привертають не лише колишні вдови, а і їхні „нові” чоловіки, які в обох випадках були, по-перше, греками, а по-друге, купцями.

Щодо Ніжина є дані про одне повторне заміжжя жінки з дітьми. Міщанин Данило Небаба, якому на час опису було 39 років, мав 25-річну дружину та трьох пасинків віком 2, 4 і 10 років. Небаба був кушніром, мав власний двір наймав трьох робітників, отже, був заможною людиною і міг утримувати жінку й трьох її дітей; він не мав власних дітей, а тому, можливо, одружувався вперше [9, арк. 812зв.–813]. Ці „плюси” Небаби могли сподобатися його дружині, яка, у свою чергу, вдруге виходила заміж ще в зовсім молодому віці.

В описі Переяслава натрапляємо лише на один подібний випадок: міщанина Якова Козоріза і його дружину Євдокію (обом по 30 років), які мали п'ять дітей віком від одного до дев'яти років. Дітей стосується наступний запис: „дети ее з умершим ее мужем ... Яремаю Кривошеем сплоченые” [22, арк. 205зв.]. Отже, залишившись після смерті чоловіка з п'ятьма дітьми, Євдокія змогла вдруге вийти заміж. Вона була молодою, здоровою і мала власний двір з хатою. В описі є вказівка, що двір купив її покійний чоловік Ярема 22 жовтня 1764 р., заплативши доволі значну на той час суму 25 рублів [22, арк. 206]. Співставивши це з часом проведення перепису Переяслава (кінець жовтня 1765 р. – березень 1766 р. [204, с. 135]), можемо припустити, що Євдокія вдруге взяла шлюб не пізніше ніж через півтора року після смерті свого першого чоловіка. Тобто, вона зачекала, коли пройде рік трауру по померлому, й лише тоді одружилася. Її другий чоловік Яків Козоріз займався шевським ремеслом, був приписаний до цеху й заробляв 9 рублів на рік, що давало сім'ї засоби до існування.

Діти могли стати серйозною перешкодою для повторного шлюбу. У пісні, записаній на початку ХХ ст. у Роменському повіті Полтавської губернії, йдеться про сватання вдівця до вдовиці. Жінка була гарна, волів, корів і овець мала, однак коли чоловік дізнався, що у неї багато дочок, то сказав: „Та прощай,

удово, прощай небого, бо ти мені не товариш, що багацько дітей маєш” [70, с. 170–171].

Героїня жартівливої пісні була вдовою шевця, яка зжила зі світу свого чоловіка. За дослідженнями В. Балушка, підмайстри чи інші особи, що одружувалися з вдовами колишніх членів цеху, могли користуватися пільгами при вступі до цеху, зокрема, не виготовляти „шедевр”, а лише сплатити вступне [122, с. 83]. Відмітимо, що Яків Козоріз був записаний шевцем і на момент проведення опису залишався винним шевському цеху 1 рубль за вступ, тобто, ймовірно, що він вступив до нього незадовго перед описом [20, арк. 205зв.–206]. Вірогідно, що чоловік одружився з вдовою, щоб отримати місце в цеху. Привертає увагу і прізвище Якова: Козоріз (підкреслення моє – І.С.), яке свідчить, що шевство, можливо, й не було його родинним заняттям. При цьому першого чоловіка Євдокії звали Ярема Кривошій, на нашу думку, його прізвище могло мати два варіанти походження: від „крива шия” або від „криво шити”. Отож Яків Козоріз міг мати вигоду від укладання шлюбу. Чи мала таку вигоду колишня вдова? За діючим тоді „Саксонським зерцалом”, вдови „всех мастеровых людей, которые питаются рукоделием имеют довольствоваться своею герадою¹ но к инструментам или к верстатам принадлежащих к художеству касаться не должны”. Виняток стосувався ткаць, суконниць і речей „которых муж не делал” [99, с. 47]. Ймовірно, що, успадкувавши місце в цеху, вдова не могла сама займатися шевським ремеслом², тоді як ним міг займатися Яків. Отже, такий шлюб був взаємовигідним.

Примітки:

¹ В „Саксонському зерцалі” „герада”: 1) часть наследственной массы, которая передавалась только по женской линии (в основном домашняя утварь и личные вещи); 2) инвентарь ремесленника, домашняя утварь вообще [99, с. 347].

² З іншого боку в цехах ранньомодерної Європи могли діяти правила спрямовані на захист сім’ї померлого майстра, які дозволяли жінкам бути членами цих

Євдокія стала єдиною вдовою з дітьми, яка у Переяславі (за даними опису) змогла вдруге вийти заміж, тоді як 28 таких жінок залишилися самі, тобто ймовірність такого шлюбу становила $1/28$, або 3,6%. З віком ймовірність повторного шлюбу зменшувалася, однак у Климентія Зіновієва є вірш „О старых дедах женящихся, и старых бабах замуж идучих” [76, с. 119–120], який свідчить, що такі шлюби могли укладатися.

Зрештою, у чистовиках опису трьох міст ми знайшли лише один випадок, коли шлюб взяли вдова і вдівець, кожен з яких мав своїх дітей¹. Посполитий Павло Паленко (50 років), який мав трьох дітей віком 5–12 років був одружений з Феодосією (40 років), яка мала трирічного сина й доньку віком 10 років [9, арк. 164зв.].

Таким чином, питання шлюбу у ранньомодерному суспільстві регулювалося традиціями, моральними нормами, правом, церквою, однак при цьому шлюбна поведінка була індивідуальною й часто йшла в обхід усталених норм. До нашого часу дійшла розповідь злодія-троєженця Левка Іванченка, записана Прилуцьким полковим урядом у 1723 р.². Левко залишив свою першу

корпорацій. Наприклад у реймських цехах чисельність жінок складала від 3 до 14,5% [211, с. 91].

¹ Зазначимо, що всі учасники повторних шлюбів, зафіксованих джерелом, мали нормальний рівень достатку, і тому їм не була перешкодою порівняно вища платня за повторні шлюби. Наприклад, за указом імператриці Анни від 1730 р. за „венечную память” при першому шлюбі сплачували 30 коп., при другому – 50 коп., при третьому – 60 коп. [298, с. 42]. У 1750-х рр. у Переяславі за вінчання першим шлюбом сплачували 24 коп., другим – 36–50 коп. [287, с. 6–8].

² Левко дійсно був троєженцем. А писаря Федора Морозенка, справа якого розглядалася Пирятинським духовним правлінням у 1768 р., називали троєженцем, хоча той мав другу законну дружину (ймовірно, що перша померла) і одну незаконну – тобто фактично двох [54]. Зауважимо, що в тому ж правлінні розглядалися і справи „двумужниц” [58].

дружину Олену з двома дітьми в селі Журавка¹ й пішов на службу в охотницький полк Галагана, де пробув чотири роки. Під час служби одружився вдруге, прожив з „новою” дружиною Ганною в Іркліїві² ще два роки, потім покинув її й пішов на Дон, де пробув п’ять років. Після цього Левко повернувся до Ганни, жив з нею, але потім знову покинув уже з двома дітьми і подався до Городища, де втретє одружився. Кілька тижнів він прожив у Городищі, потім знову повернувся до Ганни. Такий собі „український Мартін Герр” [189], Левко Іванченко при своїх шлюбних походженнях ще й крав худобу, навіть і в Журавці, де залишив свою першу дружину й дітей [106, с. 15–16]. Привертає увагу не лише поведінка головного героя, але і його дружин, зокрема Ганни, яка чекала повернення чоловіка з Дону п’ять років, а вдруге ще кілька тижнів від третьої дружини. Невідомо, чи до Ганни доходили плітки про подвиги Левка, однак, на нашу думку, її доля є випадком, коли саме „потерпіла сторона” була заручником моральних і правових норм. Чоловік міг просто втекти від них, тоді як жінка з дітьми не могла цього зробити.

Однак звичай того разу був не на боці Ганни, бо вона була другою дружиною Левка, а у випадку коли ставало відомо про двоєженство (як пише Климентій Зіновійв здебільшого таки ставало відомо: „адже все на світі в скорум часе обличитя”), чоловіка розлучали з другою дружиною й повертали до першої: „А що горш, же з жоною тою разлучають: и до первой жони знову привертають” [76, с. 112].

Зрідка натрапляємо на доволі курйозні приклади девіантної шлюбної поведінки. Наприклад, у 1778 році Переяславська духовна консисторія розглядала справу про шлюб двох жінок, одна з яких, Варвара, видавала себе за

Примітки:

¹ Село Варвинської сотні Прилуцького полку, нині село Варвинського району Чернігівської обл.

² Сотенне містечко Переяславського полку, нині село в Чернобаївському районі Черкаської обл.

чоловіка – Григорія Грекова. Шлюб укладений був „по порядку, то єсть, венчалась в церкві, при бытности своих господ и народа, тамошним священником Стефаном Ивановым и свадьбу отправляла по надлежащему.” Після весілля „Григорій” поїхав „у військо” з бунчуковим товаришем Дмитром Білухою, а, коли повернувся, почав жити з дружиною Марією. Тоді вона і дізналася про статтю „нареченого”, однак не заявила про це і жила з „ним” спокійно до того часу, доки не прижила дитину від котрогось з чоловіків, з якими „води́ла блуд” за порадою „Григорія”. Ймовірно, що Марія зізналася про все, коли хтось з односельців (вірогідно – ображені жінки) почали скаржитися на неї, як на розпусницю [411]. Громада, батько нареченої, сама наречена не розгледіли жінку у „Григорії”, остання, навіть після того як дізналася про все, продовжувала жити з Варварою як з чоловіком.

Підсумовуючи зазначимо, структура населення активного віку значною мірою визначалася міграційними процесами. У кожному місті вона мала свої особливості: у Ніжині – перевагу чоловіків у більшості вікових груп, у Переяславі – різкий сплеск чисельності чоловіків віком 15–19 років.

Містам був притаманний низький, порівняно з селами Стародубського полку, рівень шлюбності й відповідно більша кількість неодруженого населення активного віку. При цьому дівчата мали більше шансів на шлюб ніж хлопці. Така демографічна ситуація виправдовує парубкування як регулятор поведінки холостих хлопців й дошлюбних стосунків між статями. В умовах міста з високою концентрацією неодружених чоловіків, солдат на постої, чоловіків, які перебували у місті тимчасово без дружин, демографічно детермінованим було і таке явище, як проституція.

Середній шлюбний вік міського населення був вищий, ніж у сільського. За цими показниками шлюбність у досліджуваних нами містах була наближена до європейського типу.

Багато жінок активного віку були вдовами, їхня частка у містах була удвічі більшою ніж у селах, натомість частка вдівців було меншою. Поява досить молодих вдівців пов’язана з першим піком жіночої смертності при

пологах. Наймолодшій вдові, яку ми знайшли у описі міст, виповнилося лише 17 років. Після 40 років кожна третя, а після 50 років кожна друга міська жінка була вдовою. Насправді, число вдів і вдівців може бути ще вищим, оскільки частина з них брала повторний шлюб. Фіксація в джерелах повторних шлюбів дозволяє стверджувати, що вдівці й вдови були суттєвими учасниками шлюбного ринку в ранньомодерному українському місті. Вони ж були учасниками пізніх, а також третіх і четвертих шлюбів.

Шлюбна поведінка мешканців ранньомодерних міст могла бути меркантильною, йти в обхід усталених суспільних норм і звичаїв. У місті контроль громади був слабшим і його легше було ігнорувати, сам спосіб життя міського населення, вагома частка мігрантів у ньому значною мірою впливали на демографічну поведінку населення.

3.4. Літні люди.

Літні люди (60 років і старші) складали відносно невелику частку в населенні міст порівняно з дітьми чи особами активного віку. Найменше їх було серед мешканців Ніжина й Переяслава – 4,9% і 5,1% відповідно. У Стародубі їхня частка становила 7%, тоді як у селах Стародубського полку – 5,7% (див. дод. Б.4). Як бачимо, населення Стародуба було демографічно старшим ніж в інших містах і завдяки цьому ближчим до населення європейських міст.

У Переяславі й Стародубі серед літніх осіб чисельна перевага належала жінкам (див. дод. А.15), що було наслідком вищої чоловічої смертності, а отже, більшої тривалості життя жінок. Це явище було помічено ще у ранньомодерну добу, про що свідчить промовиста назва одного з віршів Климентія Зіновієва: „О множестве жен: сиреч яко болш на вселенной обретається пола женска: неже мужеска” [76, с. 97].

У Ніжині навпаки спостерігаємо незначну перевагу чоловіків – 50,9% проти 49,1% жінок (*див. дод. А.15*). Вона є доволі несподіваною, оскільки статеві-вікова структура населення старших вікових груп найбільше регулюється природними чинниками – у першу чергу природною смертністю.

На статево-вікових пірамідах літнє населення складає три вікові групи у верхівках пірамід (*див. дод. Б.1*). Верхівка „перейславської” піраміди найбільше відповідає структурі населення, притаманній традиційному суспільству. Ми спостерігаємо плавне скорочення чисельності населення з віком і збалансований статевий склад. Верхівка піраміди населення Стародуба на неї не схожа, вона демонструє аномально велику чисельність жінок віком 60–64 роки, яку ми не можемо пояснити виключно округленнями віку. Вплив такого округлення добре видно у верхівці „ніжинської” піраміди. У віковій групі 65–69 років вона демонструє помітну перевагу чоловіків, за рахунок якої і виникла перевага останніх у населенні літнього віку (*див. дод. Б.1*).

Абсолютна більшість таких жінок були вдовами. У віковій групі 60–64 роки у Ніжині їх частка становила 66,2%, у Стародубі – 68,7%, у Переяславі – 76,5%. У двох наступних вікових групах теж 6–7 жінок з десяти були вдовами (*див. дод. Б.8*).

Серед літніх чоловіків частка вдівців була набагато менша, зокрема у Переяславі вона коливалася у межах 10%, у Стародубі була дещо вищою, а у найстаршій віковій групі сягала показника 22%. Найбільше вдівців було у чоловічому населенні Ніжина, де їхня максимальна частка (26,3%) припадає на вікову групу 65–69 років (*див. дод. Б.8*).

У демографії традиційно вважається, що після 50 років особа практично не має шансів взяти шлюб, відповідно до цього розраховуються різні показники, як то коефіцієнт остаточної безшлюбності, однак це припущення діє для розрахунку узагальнюючих даних. Однак, незважаючи на перешкоди, якими були норми суспільної моралі, літні люди теж брали шлюб. Доволі поширеними в ранньомодерному суспільстві були союзи з великою віковою різницею, коли один із подружжя був літнього віку:

„...же берут молодых старые:

а за старых дедов идут жоны молодые” [76, с. 116].

Однак, вважалося, що у таких шлюбах не буде сімейного щастя й згоди, особливо, коли старший з подружжя стане немічним, а молодший буде його зраджувати або ж страждати:

„І блгословенство бжие отбегает:

а ненависть и вражда в дом той ся вселяет.

Зачим то негды в дому том добра не будет:

Гды меж собою житии где неровня будет...” [76, с. 116].

У описі Стародуба зустрічаємо семидесятирічного Миколу Петрачонова (або Петрагонова – шоста літера прізвища погано читається), на момент перепису він одружився вдруге, і його другій дружині було лише 23 роки. Різниця у віці між ними – 47 років. Враховуючи мінімальний шлюбний вік для дівчат, дозволений тогочасним законодавством – 13 років, бачимо, що Микола вдруге оженився не раніше ніж у 60 років, тоді як за загальними демографічними законами він не мав жодних шансів на одруження у такому віці. Згідно з суспільними уявленнями того часу, одруження чоловіків, старших 60 років, вважалося непристойним і протиприродним [272, с. 165]. У одній з веснянок, записаній в Київському повіті в кінці XIX ст., співалося:

„Ой як тяжко-важко каменю та котытыся,

А ще тяжче-важче старому та женытыся.” [207, с. 445].

Однак Микола одружився й понад те, у другому шлюбі мав двох дітей: чотирирічну доньку і дворічного сина, отже, сина він зачав у 67 років. Привертає увагу і те, що у такому, досить поважному на той час віці Микола записаний як здоровий. У його дружини це був перший шлюб і невідомо чим її принадив у три рази старший чоловік, адже Микола не був багатієм і не належав до старшини чи міської верхівки. Він не мав, навіть, власної хати і наймав її, а на життя заробляв випічкою хліба [20, арк. 462зв.–463].

Найстаршими мешканцями Переяслава, внесеними до перепису, були вдова Параска Іванівна (90 років) [22, арк. 81зв.] та мішанин Созон Давидов (90

років) [15, арк. 124зв.]. Люди такого віку вважалися довгожителами. Наприклад, у другій половині XVIII ст. в деканальних реєстрах Правобережжя осіб віком 89 років і старших вносили до графи „столітні люди”, парафіяльні священники вели окремі списки таких прихожан [291, с. 106–109]. Слід зазначити, що Созон не був вдівцем, його дружині Агафії було 85 років і вона, за даними опису, була здорова [22, арк. 124зв.]. Це єдина сімейна пара, де кожному з подружжя виповнилося більше ніж 80 років.

Двом найстарішим мешканцям Ніжина теж виповнилося 90 років, обидва вони були хворими: за даними опису, у 90-річного козака були більма на очах, а міщанин Дмитро Гноєвий був за старістю слабкий [27, арк. 12зв., 40зв.].

Найстаршими жителями Стародуба були Григорій Ушинець і його дружина Феодора. Григорію на час опису виповнилося 102 роки, Феодорі – 95 років. Вік чоловіка, мабуть, був настільки унікальний, що лише один раз укладачі опису (у всіх трьох містах), крім числового позначення віку дописали „лет ему от роду”. Цілком закономірно, що у такому віці Григорій був „за старістю слаб”, а його дружина „слаба”. Вони жили у хаті чоловіка їхньої онуки Єфросини [30, арк. 127зв.–128]. Григорій був взагалі найстаршою людиною зафіксованою в описі трьох міст. Цікаво, що довгожителем виявився чоловік, тоді як серед осіб літнього віку загалом було більше жінок.

З точки зору демографії, старість – це віковий період життя людини, його заключна фаза, характер настання якої обумовлений процесом фізіологічного старіння організму. Старість – це біопсихологічне, соціально-історичне явище, вікові рамки якого умовні і змінюються залежно від суспільних уявлень й індивідуальних особливостей конкретних людей [188, с. 445]. Як вище зазначалося, тогочасним уявленням про старість відповідає вікова межа 60 років, такий же віковий поділ був застосований укладачами Румянцевського опису [157, с. 112]. Однак, визначення 60-річного віку, як початку настання старості, не є нововведенням даного джерела. Укладачі ревізії населення Стародуба 1764 р. теж відносили до осіб літнього віку тих, кому виповнилося 60 років [1, арк. 34зв.].

Основним проявом фізіологічного старіння організму є вікові хвороби та „дряхлість”. Аналізоване нами джерело подає інформацію про стан здоров'я абсолютної більшості взятих на облік мешканців міст, однак хвороби записувалися зі слів людей, причому записувалися писарями, а не лікарями. Тобто, у джерелі відображена усна традиція відчуття та визначення хвороби у ранньомодерному суспільстві (як це було і зі сприйняттям віку). Однак, якщо точність вікових даних при цьому зменшується, то відображення „усного” відчуття хвороби є для нас перевагою, оскільки дозволяє простежити скільки людей певного віку вважали себе хворими, слабкими, немічними, а отже, й старими.

Ми підраховали частку таких осіб серед населення літнього віку, а результати обчислень зобразили графічно (*див. дод. Б.6*); щоби простежити динаміку розвитку хвороб із віком, відсоток хворих визначений і для двох вікових груп населення активного віку (50–54 і 55–59 років).

Таким чином, у двох старших вікових групах активного населення частка хворих коливається у межах 10–20%, а понад 80% осіб цього віку визнали себе здоровими. Однак у наступній віковій групі – 60–64 роки частка хворих осіб серед населення всіх трьох міст перевищила 50% рубіж (його ми позначили пунктиром). З віком відсоток хворих осіб зростає і серед населення Ніжина й Стародуба, де досягнув показника 80%, а в Переяславі взагалі набув максимального значення – 94,5% (*див. дод. Б.6*). Графік ілюструє, що, починаючи з 60-річного віку, більше половини жителів міст вважали себе хворими, це, на нашу думку, є фізіологічною й психологічною ознакою старості. При цьому серед осіб віком 55–59 років хворими себе назвали 10–15%, що підтверджує доцільність встановлення 60-річного рубежу, як межі між активним і літнім віком.

Крива захворюваності населення Переяслава відрізняється від кривих Ніжина й Стародуба, демонструючи вищий відсоток хворих серед осіб літнього віку. На нашу думку, це, як і в ситуації з віком, пояснюється більш ретельним проведенням перепису у Переяславі. У Ніжині й Стародубі частину відомостей

подавали власники дворів, які могли не знати про стан здоров'я людей, що у них проживали.

Оскільки дані перепису Переяслава вважаємо найточнішими, на прикладі цього міста порівнюємо структуру хвороб осіб активного (50–59) і літнього (60 років і старші) віку. Для цього всі випадки хвороб візьмемо за 100% і розподілимо їх відповідно до Міжнародної класифікації хвороб, травм і причин смерті (МКХ) [277, с. 101], адаптованої нами до особливостей визначення хвороб у джерелі. Результати поділу наносимо на графік, де на осі „Y” позначені групи хвороб, а на осі „X” – їх частка у % (див. дод. Б.б).

За нашими підрахунками, абсолютна більшість хвороб літніх мешканців Переяслава була пов'язана з віком (84%). У джерелі вони позначені як „по старости слаб” або ж „по старости слаба”. Тут ця формула застосовувалася виключно до людей віком 60 років і старших. У переписі Стародуба натрапляємо на три випадки, коли дана формула позначала здоров'я осіб молодших 60 років, зокрема одному з них було 50 [20, арк. 220зв.]. Якщо укладачі опису Переяслава зазвичай використовували уніфіковане формулювання – „по старости слаб”, то в описі Ніжина й Стародуба інколи застосовували її скорочений варіант – „слаб” або ж „дряхлый”.

Наступна за чисельністю група хвороб об'єднувала хвороби очей. У літніх осіб ці хвороби складали 5,5% а у осіб віком 50–59 років 50% зафіксованих випадків (див. дод. Б.б).

Далі за відсотком випадків фіксується „внутренняя болезнь”, яка, ймовірно, пов'язана з хворобами кишківника та шлунка. У літніх осіб віком 50–59 років вони складали 10%, а у людей похилого віку – 2,2% випадків. Таку ж частку у них складали хвороби опорно-рухової системи, тоді як у людей віком 50–59 років – 20%. Частина хвороб населення не могло діагностувати самотужки, і тому в осіб віком 50–59 років вони складають 20%. Сюди ми відносимо просту констатацію факту хвороби „болен” або ж „таинственнойою

болезню одержим¹. У осіб літнього віку джерело фіксує лише один такий випадок (1%), і, зрештою, у них же один випадок ми можемо віднести до травм або каліцтв: „носа нет”² [20, арк. 159зв.].

Загальна структура хвороб населення віком 50–59 років і осіб старших за 60 років абсолютно не схожа (див. дод. Б.6), однак мало ймовірно, щоб у дійсності вона так відрізнялася, адже ми порівнюємо не дітей і старих, а населення суміжних вікових груп. Розподіл ілюструє ставлення до власного здоров'я у зв'язку з віком. У літніх осіб є основна група хвороб, якої немає у осіб активного віку, – „слабкість за старістю”, у цю групу можна віднести всі хвороби, окрім явних каліцтв. Бачимо, якщо молодші особи розлади здоров'я пояснювали хворобою, то старші – приходом старості. Привертає увагу співвідношення невідомих хвороб – 20% у населення віком 50–59 років і 1,1% у старших за 60 років. Активне населення констатувало хворобу і, можливо, намагалося її діагностувати, а у людей старшого віку був очевидний діагноз – старість.

Звичайно, все залежало від конкретної людини, і тут ми можемо порівняти здорового семидесятирічного Миколу Петрачюнова і „за старістю слабку” п'ятдесятирічну Марію Йосипову [20, арк. 220зв.]. З огляду на їхній вік, Микола міг дожити до смерті не знаючи важких хвороб і при здоровому розумі, така смерть вважалася легкою й правильною, нею Бог винагороджував праведних людей:

„Но даждь добре всем верным, як слушного кончати:

И хрстянско с покаяньем вмырати.

І нехай при смерті все будут памятати:

Примітки:

¹ З іншого боку не виключено, що таке формулювання застосовано до позначення якоїсь венеричної хвороби і є варіантом формулювання „на тайном месте” – тобто на статевих органах.

² Не виключено, що це було наслідком сифілісу.

И до конца языком ясно глаголати...” [76, с. 43].

Але така смерть давалася не всім, і тоді людина могла просити Бога про неї. У одному з деканальних реєстрів Брацлавщини за 1786 р. А. Перковський знайшов наступний запис про стан здоров'я 127-літньої Феськи Кривошихи: „дуже виснажена, осліпла, смерті просить кожен день” [291, с. 107].

Старість, хвороби й смерть, очевидно, йшли поруч, сама за себе говорить приказка: „Люди мруть – дорогу нам на той світ труть; а ми сухарів насушим і собі за ними рушим” [125, с. 236]. Зафіксовані етнографами звичаї допомоги тяжко хворим старим були спрямовані скоріше на полегшення передсмертних мук, аніж на одужання. Легку смерть могло дати покладання на помираючого весільного рушника або вирубування дірки у стелі [146, с. 318].

Етнографам другої половини ХІХ ст. був відомий звичай „саджання старих на лубок”, який існував до початку ХІХ ст. в Україні. Старих, немічних і хворих людей могли вивезти взимку у яр чи залишити у покинутій, холодній хаті, щоб вони замерзали. Звичай демонструє відмінне від сучасного ставлення до старості й смерті, притаманне традиційному суспільству. На думку П. Литвинової, він є виявом не жорстокості, а любові близьких і дітей до старого, який просить Бога про смерть. При цьому замерзання є однією з найлегших смертей, а коли тіло слабке, виснажене старістю й хворобами, така смерть настає дуже швидко [247].

Отже, особи літнього віку склали відносно невелику частку населення міст. Їхня чисельність і структура визначалася природними процесами, у першу чергу смертністю. У цій категорії населення в Переяславі і Стародубі переважали жінки, що було зумовлено меншою тривалістю життя чоловіків. У Ніжині більшість осіб літнього віку становили чоловіки, що було наслідком дії якогось особливого механічного чинника.

Абсолютна більшість жінок літнього віку були вдовами, чоловіків-вдівців у окремих вікових групах було у 3–5 разів менше. У описі ми зустрічаємо приклади повторного одруження навіть у 60-річному віці, хоча, за нашими дослідженнями, на цей вік доводилася фізіологічна і психологічна межа старості

у ранньомодерному міському соціумі. Більше половини людей віком 60 років і старших під час опису визнали себе хворими, слабкими від старості чи дряхлими.

Люди старші за 89 років, які вважалися довгожителами („столітніми”), зустрічаються у описі міст рідко. Найстаршим мешканцям Ніжина і Переяслава на час опису виповнилося 90 років, і лише один житель Стародуба перейшов дійсно столітній рубіж.

РОЗДІЛ IV

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ ЛІВОБЕРЕЖНИХ МІСТ:

ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У цьому розділі розглянемо основні параметри окремих соціальних груп в досліджуваних містах. Вивчимо демографічну поведінку представників міських станів: міщан, козаків і купців. Окремо зупинимось на унікальній мікрогрупі мешканців м. Ніжина – громаді греків, яких об'єднувала етнічна приналежність. Враховуючи їхню частку в населенні міста, припускаємо, що вони істотно впливали на характеристики населення міста загалом і були однією з причин його відмінності від мешканців Переяслава й Стародуба. Осібно виділимо маргіналізовані групи: жебраки, убогі й старці, які представляють значний інтерес: з одного боку – як невід'ємна складова міського населення, а з іншого – як група, члени якої вирізнялися особливим способом життя й нормами поведінки. Генеральний опис не обліковує міське духовенство, однак у ньому є інформація щодо такої групи церковнослужителів, як пласломники, причетники, дячки, паламарі. Вважаємо, що їхній спосіб життя і зв'язок із Церквою є достатньою підставою для виділення їх в окрему мікрогрупу.

Натомість, поза увагою даного розділу залишилася частина міських жителів – особи, станова приналежність яких знаходилася поза межами міського соціуму: відставні гусари, різночинці, підсусідки, розкольники, посполиті, особи, статус яких визначений вказівкою на зразок „мужичий син” чи без вказівки статусу взагалі. Характер їхнього відображення у джерелі ускладнює їх виокремлення у мікрогрупи за правовим становищем, переважаючим родом занять чи способом життя. До того ж їхній вплив на демографічне обличчя міст врахований у попередньому розділі, де вивчаються характеристики міського населення загалом.

4.1. Основні соціальні групи міського населення.

Міщани. Чистовики Генерального опису надають нам демографічну інформацію щодо 2472 міщан Ніжина, 1569 міщан Стародуба , 337 міщан Переяслава.

Серед цієї категорії мешканців досліджуваних міст з незначним відривом переважали жінки. Так, у Ніжині чоловіків було 49,8%, жінок – 50,2%, а показник статевого співвідношення дорівнював 99,2. Серед переяславських міщан чоловіків було 49,3%, жінок – 50,7%, з показником статевого співвідношення 97,1. Істотною ця перевага була серед жителів Стародуба: жінок – 51,8% проти 48,2% чоловіків (показник статевого співвідношення 93). Статеве співвідношення міщан Стародуба й Переяслава наближене до „загальноміських” показників (91,8 і 96,5 відповідно). Збалансована структура міщанського стану була притаманна і європейським містам, за підрахунками польських дослідників, міщанство було найзбалансованішим станом Варшави, бо було найбільш сталою групою мешканців міста [431, s. 273].

Проаналізуємо статеву-вікову структуру міщан за вже апробованою схемою, розділивши їх на великі вікові групи (*див. дод. А.14*).

Дані таблиці вказують, на одну важливу деталь: в дитячій віковій групі міщан усіх трьох міст переважали хлопчики. Коефіцієнт статевого співвідношення міщанських дітей Переяслава дорівнював 129,6, Ніжина – 105,6, Стародуба – 104,6. У двох останніх містах показник практично дорівнює коефіцієнту „вторинного співвідношення статей”, тобто смертність дітей обох статей у міщан була однаковою. У зв’язку з цим можемо припустити, що недореєстрації дітей однієї зі статей не було. Потрібно зауважити, що свідчення про чисельність міщан у комісії по складанню Генерального опису подавали магістрати. Ймовірно, що вони були у цьому ретельнішими за власників міських дворів чи писарів сотенних канцелярій. З цього ряду випадає Переяслав,

вірогідно, не через неточні відомості чи істотно вищу смертність дівчаток, а через малу чисельність міщан у місті (порівняно з Ніжином чи Стародубом). Показник „вторинного співвідношення статей” є сталою величиною (біологічною константою), однак формується упродовж значної кількості народжень, очевидно, що у Переяславі їх було для цього не достатньо.

Дані таблиці вказують, на наступну деталь: у дитячій віковій групі міщан усіх трьох міст переважали хлопчики. Коефіцієнт статевого співвідношення міщанських дітей Переяслава дорівнював 129,6, Ніжина – 105,6, Стародуба – 104,6. У двох останніх містах показник практично дорівнює коефіцієнту „вторинного співвідношення статей”, тобто смертність дітей обох статей у міщан була однаковою. У зв’язку з цим можемо припустити, що недореєстрації дітей однієї зі статей не було. Потрібно зауважити, що свідчення про чисельність міщан у комісії по складанню Генерального опису, подавали магістрати. Ймовірно, що вони були у цьому ретельнішими за власників міських дворів чи писарів сотенних канцелярій. З цього ряду випадає Переяслав, але, думається, не через неточні відомості чи істотно вищу смертність дівчаток, а через малу чисельність міщан у місті (порівняно з Ніжином чи Стародубом). Показник „вторинного співвідношення статей” є сталою величиною (біологічною константою), однак формується упродовж значної кількості народжень, очевидно, що у Переяславі їх було для цього не достатньо.

Якщо у дитячій віковій групі лідирували хлопчики, то серед міщан активного віку в усіх трьох містах переважали жінки. Найбільшою ця перевага була у Переяславі, де коефіцієнт статевого співвідношення дорівнював 87,4. Активне населення Ніжина й Стародуба було більш збалансованим, там коефіцієнти статевого співвідношення дорівнювали 96 і 94 відповідно. У Ніжині був баланс між статями й серед міщан літнього віку (коефіцієнт статевого співвідношення – 92). У Переяславі та Стародубі серед осіб літнього віку жінок було майже вдвічі більше ніж чоловіків (*див. дод. А.14*), коефіцієнт статевого співвідношення опускається до значення 42,9 та 48,6 відповідно. Загалом

статева структура міщан Ніжина була найбільш збалансованою й відповідною класичній моделі, притаманній традиційному суспільству.

Тепер проаналізуємо вікову структуру (див. дод. Б.4). Як бачимо, в Ніжині й Переяславі вона була майже ідентичною, різниця у частці окремих великих вікових груп не перевищувала 0,2%. При цьому вікові показники міщан, як окремо взятої соціальної групи, істотно відрізняються від загальних показників усього населення цих міст. Наприклад, якщо частка дітей у населенні Переяслава становила 31,6% (див. дод. Б.1), то серед переяславських міщан вона дорівнювала 36,8% (див. дод. Б.4). Аналогічна різниця простежується й у категорії осіб активного віку: серед усіх мешканців Переяслава його частка складала 63,3%, а серед переяславських міщан – 57,3%. У Стародубі бачимо дещо відмінну ситуацію – частка міщанських дітей (порівняно з іншими двома містами) там була значно нижчою, на рівні 31,4%, при вищій частці осіб активного віку – 61,6% (див. дод. Б.4).

Отже, відсоток дітей серед міщан Ніжина та Переяслава істотно перевищував їхній відсоток у загальній структурі населення різних станів цих міст (визначений нами у попередньому розділі). Щоб перевірити наскільки він залежала від рівня народжуваності обчислимо загальний коефіцієнт народжуваності для міщан. Для цього скористаємося вже апробованою формулою 2.1 та даними таблиць „необроблених даних”, складених нами для міщан кожного з трьох міст (див. дод. А.4, А.5, А.6).

За нашими підрахунками загальний коефіцієнт народжуваності для міщан у 1757 – 1766 рр. дорівнював:

$$n \text{ Старод.} = \frac{(181 \times 1,61 + 168 \times 2,1) / 10}{1565 \times 0,95} \times 1000 = 43 \text{ ‰};$$

$$n \text{ Ніжина.} = \frac{(366 \times 1,61 + 290 \times 2,1) / 10}{2472 \times 0,95} \times 1000 = 46 \text{ ‰};$$

$$n \text{ Переясл.} = \frac{(29 \times 1,61 + 49 \times 2,1) / 10}{337 \times 0,95} \times 1000 = 42,2 \text{ ‰}.$$

Коефіцієнти народжуваності міщан досліджуваних нами міст різняться між собою, однак спільним для них є те, що вони вищі (на 1–2%) від загального

коефіцієнту народжуваності в цих містах. Оскільки частка міщанських дітей в Ніжині й Переяславі виявилася однаковою при різному рівні народжуваності, ймовірно, що коливання народжуваності у даних містах не збігалися.

З метою докладнішого вивчення статево-вікової структури цієї соціальної групи знову звернемось до побудови статево-вікових пірамід. Найбільш наближеною за своїм виглядом до класичної, притаманної закритому суспільству, виглядає піраміда ніжинських міщан (*див. дод. Б.1*). Її підніжжя демонструє плавне скорочення чисельності дітей внаслідок природної смертності. На цьому фоні чітко вирізняється лише збільшення чисельності хлопчиків віком 0–4 роки. Враховуючи значення вище згаданого показника статевого співвідношення серед міщанських дітей міста (*див. вище*), дозволимо собі припустити, що це збільшення викликане дією компенсаційних механізмів.

У категорії активного віку впадає в око істотне зростання чисельності жінок віком 25–29 років, яке не можна пояснити міграцією з навколишніх сіл, бо маємо справу з міщанами, відносно замкнутою для поповнення соціальною групою, до того ж представники якої практикували переходи до козацтва [221; 368]. Майже усі ці жінки (134 із 146) були заміжні (*див. дод. А.4*), а їхніх майбутніх чоловіків потрібно, очевидно, шукати у наступних вікових групах 30–34 і 35–39 років, де помітна перевага чоловіків. З огляду на це, ймовірно, що збільшення числа жінок у цій віковій групі було пов'язане з високим рівнем народжуваності дівчаток. Верхівка піраміди демонструє плавне скорочення чисельності міщан внаслідок природної смертності. Привертають увагу помітні спалахи чисельності осіб віком 30–34, 40–44, 50–54, 60–64 роки та провали між ними, що пояснюються округленням віку, які, на нашу думку, були притаманні й міщанам [316].

Статево-вікова піраміда міщан Стародуба (*див. дод. Б.1*) в цілому схожа на піраміду населення міста загалом (*див. дод. Б.1*). У підніжжі піраміди привертає увагу дисбаланс дитячих вікових груп, які в сумі складають загалом збалансований коефіцієнт статевого співвідношення (104,6), близький до біологічної константи „вторинного співвідношення статей”.

Серед стародубських міщан активного віку у першу чергу виділяється вікова група 15–19 років, де бачимо збільшення чисельності населення обох статей. У чоловіків ця група є найчисельнішою, а у жінок – другою за чисельністю після дівчаток віком 0–4 роки (*див. дод. Б.1*). Малоімовірно, щоб це збільшення було викликане природними причинами: коливаннями народжуваності чи смертності. На нашу думку, його можна пояснити трудовою міграцією міщан з Погара, яких ми зустрічаємо в описі Стародуба. Місто Погар, що знаходилося за 40 км. від Стародуба, у 1760-х рр. належало до „упривілейованих” міст, тобто керувалося магдебурзьким правом і мало власний магістрат [16, с. 60], однак було меншим від полкового міста. Ймовірно, що погарські міщани мігрували до полкового центру з метою заробітку, й серед таких мігрантів переважали особи віком 15–19 років. Біля Ніжина не було таких міст, а отже, й трудової міграції міщан, тому статево-вікові піраміди Ніжина не вказує на збільшення чисельності осіб цього віку (*див. дод. Б.1*).

У старших вікових групах міщан Стародуба, як, до речі, й у Ніжині, спостерігаємо прояви заокруглення віку і збільшення чисельності осіб тих вікових категорій, які містять „круглі” дати. Верхівка піраміди демонструє істотну перевагу жінок серед міщан літнього віку у всіх трьох вікових категоріях (*див. дод. Б.1*).

Статево-вікова піраміда міщан Переяслава (*див. дод. Б.1*) не схожа на класичну піраміду чи піраміду населення міста загалом. Нагадаємо, що міщан там була найменше й очевидно, що їхньої чисельності виявилось недостатньо для формування збалансованої за віком і статтю структури населення.

Біля підніжжя піраміди впадає в око значний дисбаланс між чисельністю дівчаток і хлопчиків віком 0–4 роки. Ймовірно, що при незначній загальній чисельності дітей компенсаційні механізми просто не спрацьовують, однак у двох наступних вікових групах статево співвідношення майже однакове. Серед населення активного віку помітний провал у чисельності чоловіків віком 20–39 років, який частково компенсується їхньою перевагою у вікових групах 40–44 і 45–49 років. Зазначимо, що статево-вікова піраміда міщан Переяслава не вказує

на округлення віку окремими індивідами, що чітко відображене на пірамідах Ніжина й Стародуба.

Вивчаючи статеву-вікову структуру міщанського населення, слід звернути увагу на тип його відтворення. З цією метою скористаємось типологією, запропонованою А. Зундбергом, крім того, на нашу думку, його закон народонаселення (*див. підрозділ 3.1*) дозволяє визначити ступінь закритості міщанського стану. Згідно з теорією шведського вченого чисельність осіб віком 15–49 років є стала й дорівнює 50%. Цю сталість можуть порушувати міграції, оскільки населення даного віку є найбільш мобільним. Якщо „батьки” залишають мікрогрупу, то їхня частка буде меншою 50%, якщо ж мігранти поповнюють її, то частка „батьків” буде вищою за 50%. Нашу гіпотезу ілюструє таблиця додатку А.15, з якої бачимо, що у селах Стародубського полку, які виступали „демографічними донорами”, частка батьків становить 46,7%, а у населенні Стародуба – 55,1%.

За типологією А. Зундберга, міщанам всіх трьох міст був притаманний стаціонарний тип відтворення населення. Для міщан Переяслава й Ніжина закон народонаселення спрацював. Частка осіб віком 15–49 років складала 51,8–51,9% (*див. дод. А.15*), це означає, що міщанський стан цих міст був стабільним.

Для міщан Стародуба закон А. Зундберга не спрацював, частка батьків 55,5% свідчить, що міщанський стан міста помітно поповнювався. Однак це, на нашу думку, було наслідком не міжстанових міграцій, а притоку погарських міщан.

Важливою демографічною характеристикою є сімейний стан населення. За даними таблиць „необроблених даних” (*див. дод. А.4-А.6*) з’ясуємо співвідношення холостих, одружених / заміжніх і вдівців / вдів у населенні активного віку, результати обчислень заносимо у таблицю додатку А.16

У Румянцевському описі вказано сімейний стан не всіх мешканців міст, у першу чергу це стосується наймитів. Відсоток таких осіб позначено у спеціальній графі (*див. дод. А.16*): найнижчий він у описі Ніжина, відтак там результати підрахунків є найточнішими: найвищий – у Стародубі, тому там дані

менш точні. Частка холостих чоловіків серед міщан коливалася від 32,4% (Ніжин) до 37,3% (Стародуб), незаміжніх жінок було менше – від 17,6% (Ніжин) до 28,2% (Переяслав). Цікаво, що при істотно різних відсотках міщан, що не перебували у шлюбі, в Ніжині і Переяславі частка дітей в них була майже однакова (*див. дод. Б.4*).

Найбільше одружених міщан виявилось у Ніжині, тоді як найменше жонатих чоловіків було у Стародубі (56,3%), а заміжніх жінок – у Переяславі (50,5%). Чисельність міщан-удівців була невеликою й не перевищувала 2,6% (Ніжин), частка вдів була в кілька разів більшою і сягала показника 22,7% (Стародуб). Відсоток удівців і вдів серед міщан усіх трьох міст перевищував аналогічні „загальноміські” показники (*див. дод. А.21 і А.16*).

Використовуючи вже апробовану методику (*підрозділ 3.3*), обчислимо коефіцієнти безшлюбності міщан різного віку, а результати обчислень заносимо до таблиці додатку А.17. Отримані результати свідчать, що коефіцієнт остаточної безшлюбності не завжди залежить від частки холостих осіб в загальній структурі населення. Так, у Переяславі частка незаміжніх жінок виявилася найвищою, однак усі вони були молодші за 25 років, а, отже, мали всі шанси вийти заміж. У описі цього міста не виявилось й холостих міщан старших за 24 роки. Натомість ніжинські чоловіки були єдиними, у кого коефіцієнт остаточної безшлюбності вищий за 0 (*див. дод. А.17*).

Скориставшись формулою 2.2 і даними додатку А.17, розрахуємо середній шлюбний вік міщан окремо для кожного міста. Щоб не переобтяжувати текст, не будемо подавати детальний перебіг обчислень, а вкажемо лише їхні результати, внівши їх до таблиці А.18. Отже, згідно з нашими підрахунками, середній шлюбний вік міщан-чоловіків становив 25–26 років, жінок – 20–22 роки. Ці показники значно вищі від розрахованих Б. Мироновим для населення міст Європейської Росії (18–20 і 16–18 років відповідно) [272, с. 167], але разом з тим на 1–2 роки нижчі за притаманні для європейського типу шлюбності [378, с. 26].

Козацтво. Значну частку населення міст Лівобережної України XVIII ст. становили козаки. У Генеральному описі Стародуба подана демографічна інформація щодо 1046 осіб, Переяслава – 822, Ніжина – 541 [9; 20; 22; 27].

У Стародубі й Переяславі серед представників цієї соціальної групи з незначним відривом переважали жінки. Загальне статеве співвідношення серед козаків у цих містах було майже однаковим: у Переяславі було 47,8% чоловіків і 52,2% жінок, у Стародубі – 47,9% і 51,1% відповідно. Коефіцієнти статевого співвідношення козацтва становлять: 91,6 (Переяслав) і 91,9 (Стародуб). У Ніжині серед осіб, записаних козаками, переважали чоловіки, які склали 51,9%, натомість жінок було менше – 48,1%, показник статевого співвідношення становив 108,1. Ймовірні причини розбіжностей у статевій структурі козацтва Переяслава і Стародуба з одного боку, та Ніжина з іншого, спробуємо докладніше проаналізувати, розглянувши статево-вікову структуру представників цього стану.

Спочатку розподілимо його на великі вікові групи, результати розподілу заносимо до таблиці додатку А.14. У дитячій віковій групі козаків Ніжина і Стародуба бачимо незначну перевагу хлопців. Коефіцієнт статевого співвідношення тут майже однаковий – 102 і 101,1 відповідно. Серед козацьких дітей Переяслава спостерігаємо значну перевагу дівчат (150 проти 107 хлопців) з коефіцієнтом статевого співвідношення 71,3. Характерно, що такі показники були особливістю саме козацького населення Переяслава, тоді як серед дітей міщан істотно переважали хлопчики з коефіцієнтом статевого співвідношення 129,6.

У активній віковій групі серед козаків Переяслава і Ніжина переважали чоловіки. Показники статевого співвідношення там дорівнювали 104 і 110,8 відповідно. Перевага чоловіків у цій віковій групі, ймовірно, була викликана трудовою міграцією з навколишніх сіл, про що йтиметься нижче. У Стародубі в даній віковій категорії переважали жінки (281 проти 323 чоловіків) з показником статевого співвідношення 87.

Серед осіб літнього віку у Переяславі й Стародубі простежується перевага жінок (*див. дод. А.14*), яка склалася внаслідок вищої природної смертності чоловіків. Коефіцієнти статевого співвідношення тут майже однакові й становлять 88,9 і 89,2 відповідно. У Ніжині серед козаків літнього віку переважали чоловіки з показником статевого співвідношення 125. Зауважимо, що в усіх трьох вікових групах козацтва цього міста переважали чоловіки. Загалом же ця соціальна група міського населення виглядає не збалансовано.

Тепер перейдемо до розгляду вікової структури (*див. дод. А.18*). Як бачимо, найменша частка козацьких дітей зафіксована у Переяславі – 31,1%. Вона майже збігається з відсотком дітей у загальній структурі населення (*див. дод. Б.4*). Це видається закономірним, бо у Переяславі козацтво було найчисельнішим станом, який і визначав демографічне „обличчя” міста. Однак частка дорослих (62,1%) і літніх осіб серед Переяславських козаків (6,6%) не співпадала з загальноміськими показниками (*див. дод. Б.4*) – осіб активного віку було менше, а літнього більше. Козаки ж Ніжина й Стародуба мали абсолютно однакову частку осіб активного віку (57,7%). Та, незважаючи на це, Ніжинське козацтво було демографічно молодшим за рахунок меншої частки осіб літнього віку й вищої частки дітей. Слід зазначити, що населення цього міста виглядає демографічно наймолодшим з аналізованих нами (*див. дод. Б.4*).

Ймовірно, що частка дітей у козаків Переяслава виглядає меншою за рахунок інтенсивної міграції холостого чи бездітного населення активного віку, яка і сформувала відповідне співвідношення дітей / дорослих. Натомість відсоток населення активного віку козаків Ніжина і Стародуба залишався сталим, а віковий склад населення відрізнявся за рахунок співвідношення діти / особи літнього віку, що могло бути зумовлено різним рівнем народжуваності. Спробуємо перевірити це припущення й обчислимо загальний коефіцієнт народжуваності (n) для козацького населення міст. Обчислення будемо проводити за формулою 2.2 на основі інформації таблиць „необроблених даних”, складених для козаків кожного міста окремо (*див. дод. А.7-А.9*).

За нашими підрахунками, загальний коефіцієнт народжуваності для козаків у 1757 – 1766 роках дорівнював:

$$n \text{ Старод.} = \frac{(133 \times 1,61 + 132 \times 2,1) / 10}{1046 \times 0,95} \times 1000 = 49,4 \text{ ‰};$$

$$n \text{ Ніжина.} = \frac{(75 \times 1,61 + 61 \times 2,1) / 10}{541 \times 0,95} \times 1000 = 48,4 \text{ ‰};$$

$$n \text{ Переясл.} = \frac{(82 \times 1,61 + 85 \times 2,1) / 10}{882 \times 0,95} \times 1000 = 37,1 \text{ ‰}.$$

Результати підрахунку виглядають доволі несподівано: привертає увагу низький рівень народжуваності притаманний, переяславським козакам, який істотно нижчий від загальноміського показника (40,7‰) і показника міщан (42,2‰). Зниження показників народжуваності могло бути викликане міграцією холостого населення активного віку. Крім того, на думку К. Гурни, зниженню народжуваності могли сприяти матеріальні чинники, зокрема те, що у місті була більша частка бідних осіб, для яких укладання шлюбу було проблематичним, а це, у свою чергу, відбивалося на народжуваності. Польський вчений ілюстрував свою думку прикладами таких великих міст, як Варшава, Краків, Познань, де у 1760-х рр. коефіцієнт народжуваності дорівнював 35–38‰ [420, s. 80]. Бачимо, що народжуваність переяславських козаків перебувала на рівні населення великих річпосполитських міст цього ж періоду.

Відмітимо, що коефіцієнт народжуваності ніжинських козаків був нижчий ніж у стародубських, при цьому дітей у Ніжині було більше, тобто на вікову структуру козацтва впливав не лише рівень народжуваності. Щоб докладніше розглянути структуру козацького населення міст, звернімося до побудови статеві-вікових пірамід.

Статеві-вікова піраміда ніжинських козаків не така правильна, як у ніжинських міщан (*див. дод. Б.1*), тобто статеві-вікова структура козацтва цього міста була менш збалансованою. Біля підніжжя піраміди простежується перевага хлопчиків у віковій групі 0–4 роки, а також збільшення числа дівчаток віком 10–14 років, які, ймовірно, були викликані коливаннями народжуваності.

Перевага хлопчиків наймолодшої вікової групи притаманна й ніжинським міщанам, а також населенню міста загалом (*див. дод. Б.1*).

В категоріях активного й літнього віку структура ніжинських козаків відзначається помітним дисбалансом. У жінок збільшення чисельності в одній віковій групі чергується провалом у наступній, а в чоловіків з цієї закономірності випадає лише вікова група 25–29 років. Враховуючи те, що збільшення числа населення припадає на вікові групи, що містять круглі дати (30–34, 40–44, 50–54, 60–64 роки), можемо припустити, що вони були викликані округленнями віку, а вікова структура козаків міста насправді (за біологічним віком, а не відображенням його у джерелі) була більш збалансованою.

Статеві-вікова піраміда козаків Стародуба (*див. дод. Б.1*) схожа на класичну піраміду з широкою основою й плавним звуженням до верхівки. Зазвичай такі піраміди притаманні традиційному населенню з високим рівнем народжуваності й смертності.

Підніжжя піраміди, на нашу думку, є гарним прикладом дії компенсаційних механізмів, коли збільшення числа хлопчиків віком 0–4 роки змінюється збільшенням числа дівчаток віком 5–9 років, що в підсумку збалансувало статеву структуру дитячого населення. Саме за рахунок дії цих двох факторів загальний коефіцієнт народжуваності козаків Стародуба перевищив аналогічний для Ніжина. Там істотне зростання чисельності припадало на дітей віком 10–14 років (*див. дод. Б.1*), через що їхня чисельність у козачому населенні міста була вищою при нижчому рівневі народжуваності*.

У старших вікових групах козаків Стародуба теж спостерігаємо прояви заокруглення віку й збільшення чисельності осіб тих вікових категорій, що

Примітка.

* Доступні нам демографічні методики дозволяють обчислити загальний коефіцієнт народжуваності за 10 років до проведення перепису населення, тому він розраховується для дітей віком 0–9 років, а вікова група 10–14 років не враховується.

містять „круглі” дати. Зростання числа осіб обох статей у віковій групі 40–44 років міг бути викликаний комплексною дією округлень та інших чинників (наприклад, міграцій). На відміну від міщан (*див. дод. Б.1*), верхівка „козацької” піраміди демонструє збалансований статеві-віковий склад і плавне скорочення чисельності осіб літнього віку внаслідок природної смертності.

Статеві-вікова піраміда козаків Переяслава (*див. дод. Б.1*) відрізняється від „козацьких” пірамід Ніжина й Стародуба (які в цілому схожі між собою). Її особливістю є відсутність різких зростань і провалів (окрім двох вікових груп), що означає збалансований статевий склад, менше округлення віку й дію природних чинників (народжуваності / смертності). Саме це й визначило демографічні характеристики даної мікрогрупи. Серед козаків віком 39 років в усіх вікових групах (за винятком 15–19 років) спостерігаємо незначну перевагу жінок, яка змінюється такою ж незначною перевагою чоловіків віком 40–59 років.

Дитяча вікова група козаків Переяслава характеризується „нестачею” дітей віком 0–9 років (у першу чергу це стосується хлопчиків), яка, на нашу думку, була викликана зниженням рівня народжуваності. Чисельність хлопців віком 10–14 років теж невелика, у той час як число дівчат цього віку значно зросло. Отже, низький показник статевого співвідношення (71,2) обумовлений перевагою дівчат у всіх трьох категоріях дитячого населення цієї мікрогрупи.

Серед козаків активного віку виділяється вікова група 15–19 років, де відбулося значне зростання чисельності чоловіків. Дані джерела вказують на те, що причиною цього стали трудові мігранти, у першу чергу, із сіл Переяславського полку. Таке збільшення відбулося лише серед козаків Переяслава. Дещо менше, але також з причини прибуття мігрантів, простежується серед козаків Стародуба (*див. дод. Б.4*). Загалом статеві-вікова піраміда козацтва Переяслава подібна до піраміди населення міста в цілому (*див. дод. Б.1*). Це закономірно, оскільки козацтво було найчисельнішим станом цього міста. Саме козаки формували „демографічне обличчя” Переяслава,

визначали окремі особливості його статеві-вікової структури, перш за все аномально велику чисельність чоловіків віком 15–19 років.

За типологією А. Зундберга, козакам усіх трьох міст був притаманний стаціонарний тип відтворення населення. Цей закон повною мірою спрацював для козаків Стародуба, частка „батьків” серед яких становила 51,4% (див. дод. А.15). У Ніжині й Переяславі частка батьків була вищою, що вкотре підтверджує наступне: козацтво цих міст поповнювалося мігрантами, причому у Переяславі таке поповнення відбувалося інтенсивніше.

Далі за схемою, використаною нами у підрозділі 3.1, проаналізуємо сімейний стан й шлюбність козацького населення. Спочатку за даними таблиць „необроблених даних” (див. дод. А.7-А.9) з’ясуємо співвідношення холостих, одружених / заміжніх і вдівців / вдів у козацькому населенні активного віку, результати обчислень заносимо у таблицю 3.8.

Частка холостих чоловіків серед козаків коливалася від 31-32% (Ніжин і Стародуб) до 48,9% (Переяслав). На прикладі Переяслава бачимо, що міграція козаків суттєво змінила ситуацію на шлюбному ринку, збільшивши відсоток холостих чоловіків у населенні міста. Там же була й найбільша частка незаміжніх козачок – 29,8%, тоді, як у Ніжині їх нараховувалося 14,9% (див. дод. А.16).

Закономірно, що частка козаків, які на момент опису перебували у шлюбі, була найнижчою у Переяславі – 49,2% чоловіків і 52,7% жінок. У Ніжині їхній відсоток набагато вищий – 65,3% і 75,5% відповідно. Частка козаків-вдівців була невеликою і не перевищувала 2,1% (Стародуб), натомість частка вдів коливалася від 8,8% (Ніжин) до 23,7% (Стародуб). Вважається, що відсоток вдів визначається у першу чергу смертністю чоловіків, але мало ймовірно, щоб смертність козаків у Ніжині й Стародубі настільки різнилася. Думається, що однією з причин такої суттєвої відмінності були повторні шлюби, завдяки яким вдови перейшли у категорію заміжніх жінок. На жаль, за даними опису, важко перевірити це припущення, однак потрібно мати на увазі той факт, що у Ніжині, як серед козаків, так і серед всього населення активного віку, переважали

чоловіки. Отже, цінність жінки на шлюбному ринку Ніжина була вищою ніж в інших містах. Відтак, можемо припустити, що вдові вийти заміж удруге легше було в Ніжині, ніж у Стародубі.

Щоб докладніше розглянути шлюбність козаків, обчислимо коефіцієнти безшлюбності населення різного віку, результати обчислень заносимо до таблиці 3.9. Розрахунки проводимо на основі інформації таблиць „необроблених даних” (див. дод. А.7-А.9).

У Переяславі коефіцієнт остаточної безшлюбності козацького населення обох статей вищий за 0. Крім того, козаки цього міста брали шлюб пізніше ніж їхні колеги з Ніжина й Стародуба (див. дод. А.17). Це відповідає більшому відсотку холостих осіб серед козаків Переяслава. Наші обчислення свідчать, що всі нежонаті козаки Ніжина й Стародуба зберігали шанси взяти шлюб, оскільки їхній вік не перевищував 34 роки. Щоб визначити середній шлюбний вік козаків, вирахуємо його за формулою 2.2 на основі даних таблиці додатку А.17. Результати обчислень занесемо до таблиці додатку А.18.

Отож середній шлюбний вік козаків-чоловіків становив 25,1–26,8 років, жінок – 20,3–21,6 років. Підсумовуючи, відмітимо, що у порівнянні з міщанами (див. дод. А.18) шлюбний вік чоловіків-козаків Переяслава й Ніжина був вищий (зокрема у Переяславі на 1,8 року, що є істотною перевагою). У козацького населення Переяслава зафіксована велика різниця між середнім шлюбним віком чоловіків і жінок – 5,3 років, тоді як для міщан цього ж міста – 3,9 років. Вищий шлюбний вік і більша вікова різниця, на нашу думку, є наслідком трудової міграції холостих чоловіків, які до того ж були бідними (переважно наймити чи учні) і не поспішали одружуватися. У Стародубі вищий шлюбний вік був притаманний міщанам, оскільки там трудовими мігрантами більше виступали міщани (у першу чергу з Погара).

Церковнослужителі. Досліджуючи характеристики цієї соціальної групи, ми розрізняємо поняття «церковнослужителі» і «священослужителі», оскільки останні у Генеральному описі не фігурують. Інструкція проведення перепису не вимагала відомостей від міського духовенства, адже інформацію про нього вже

повинні були мати духовні правління¹ [114, с. 406]. Все ж у описі ми знаходимо інформацію про осіб, що записані дяками, паламарями, причетниками й псаломщиками² при церквах, школах, шпиталях. Також зустрічаємо окремих осіб, стан яких визначається формулою на зразок „син поповский”, які були вихідцями із сіл і наймитували у місті або перебували при школі.

До XIX ст. ці церковнослужителі особами духовного звання не були³. Наприклад, І. Борковський причетників характеризував як вільних артистів, які працювали за могорич на підставі усного договору з громадою [69, с. 625], П. Іванов застосував термін „позаштатні церковники” [201]. За дослідженням І. Петренко, причетники, паламарі, дяки були виконавцями постанов духовних правлінь про затримання винних у порушеннях осіб [298, с. 36]. В другій половині XVIII ст., за дозволом старшини, магістратів чи поміщиків, у причет потрапляли представники різних станів [62, с. 1]. Серед них могли траплятися гультаї й волоцюги (наприклад, частина так званих „мандрованих дяків” – студенти, що покинули навчання, мандрували й вчителювали за угодою [306, с. 8]). Відтак школи не завжди були цитаделлю святості і добродійності. Навіть монахи, як писав архієпископ Рафаїл у 1731 р., волочились містами, по школах упивалися і валялися [94, с. 76].

Отже, в описі Ніжина міститься інформація про 15 таких осіб, із них 12 чоловіків і 3 жінки, у описі Переяслава – 56 осіб (40 чоловіків і 16 жінок), у описі Стародуба – 71 особу (42 чоловіки і 29 жінок); окрім них, зустрічаємо

Примітки:

¹ Ймовірно з цієї причини опис вказує лише будівлю переяславської семінарії, однак не обліковує її учнів, яких у 1740-60-х рр. було більше ста осіб. [104–105].

² За словником церковно-обрядової термінології Н. Пуряєвої: дяк – „назва церковного читця і співця”; псаломник – „те саме, що дяк” [315, с. 48, 108, 111].

³ Хоча, наприклад, у присяжних листах населення Києва 1762 р. (присяга Петру Федоровичу, як насліднику російського престолу) до духовенства записані дячки, пономарі, попівські діти, школьники. [145].

згадки про духовних осіб (переважно священників), як про власників дворів, однак самі вони у тих дворах не проживали, тому джерело не вказує їхній вік, сімейний стан, тощо [9; 27].

Якщо демографічні характеристики міщан і козаків ми вивчали по кожному місту окремо, то чисельність церковнослужителів у джерелі занадто мала для цього. Щоб вивчити їхню статеву-вікову структуру та сімейний стан, ми об'єднаємо цих мешканців трьох міст в одну мікрогрупу. Таким чином у Румянцевському описі Ніжина, Переяслава й Стародуба нами виявлено демографічну інформацію щодо 141 представника цієї мікрогрупи, з них 94 чоловіки і 47 жінок. Частка чоловіків складала 66,7%, жінок – 33,3%, коефіцієнт статевого співвідношення церковнослужителів дорівнював 200, тобто чоловіків у цій мікрогрупі було вдвічі більше, ніж серед міщан чи козаків.

Розподіл на великі вікові групи (*див. дод. Б.4*) теж дає результати істотно відмінні від інших станів. Частка дітей складала 24,3%, або ж 33 особи, з них 21 хлопець і 12 дівчат, коефіцієнт статевого співвідношення у цій групі дорівнював 175. Населення активного віку становило 73,1 %, з них 70 чоловіків і 33 жінки, показник статевого співвідношення набагато перевищував обчислений нами для дітей і становив 212. Частка літніх осіб незначна – 3,5%, і не засвідчує вищий рівень смертності чи меншу тривалість життя, а зумовлена тим, що з віком вони могли припинити виконувати обов'язки при церкві за старістю, або ж навпаки піднятися вище у церковній ієрархії, також вони могли йти до монастирів й у такому разі не потрапляли до опису.

Дітей серед церковнослужителів, порівняно з іншими станами, було менше, відповідно нижчим повинен бути й рівень народжуваності. Обчислимо загальний коефіцієнт народжуваності за даними таблиці необроблених даних (*див. дод. А.10*) і формулою 2.2:

$$n_{\text{церковн.}} = \frac{(9 \times 1,61 + 7 \times 2,1) / 10}{141 \times 0,95} \times 1000 = 21,8 \text{ \%}.$$

За шкалою оцінки народжуваності Б. Урланіса та В. Борисова, даний коефіцієнт належить до середніх [188, с. 209–210], тоді як населенню

досліджуваних нами міст були притаманні надвисокі коефіцієнти. Середні коефіцієнти народжуваності були характерні для суспільства, яке пережило демографічну революцію й почало контролювати народжуваність. Однак демографічна революція в досліджуваному нами регіоні почалася не раніше ХІХ ст., а з приводу контролю над народжуваністю, то мало ймовірно, щоб церковники частіше вдавалося до контрацепції, ніж інші стани (якщо взагалі вдавалося). У даному випадку рівень народжуваності визначався особливим способом життя, статевим співвідношенням, та передусім, високим відсотком безшлюбних осіб.

Статеві-вікова піраміда церковнослужителів (*див. дод. Б.1*) мало схожа на класичну піраміду. У наймолодшій віковій групі (0–4 роки) спостерігаємо істотну перевагу дівчаток, тоді як у наступній (5–9 років) переважають хлопчики; разом ці дві вікові групи формують ідеальний баланс між статями, оскільки серед дітей віком 0–9 років число хлопчиків і дівчаток однакове. Це діти міських церковників, натомість серед дітей віком 10–14 років перевага належить прийшлим з округи чи особам, які за походженням належали до інших станів, однак записалися у причетники чи псаломщики. На вікові групи 10–14, 15–19, 20–24, 25–29 років доводяться найбільші сплески чисельності чоловічого населення, які, на нашу думку, пояснюються у першу чергу міграцією до міст сільських церковників, й переходом у цю групу представників інших станів.

У жінок виділяються вікові групи 15–19 і 35–39 років. До сплеску чисельності першої з них могла призвести трудова міграція. Якщо чоловіки перебували при церквах, школах чи шпиталях, то дочки „поповские” могли йти у найми. Всі чоловіки були холостими, тоді як жінки віком 35–39 років – заміжніми. У населенні літнього віку привертає увагу відсутність осіб віком 70 років і старших серед чоловіків та старших за 65 років серед жінок. Саме відсутність осіб названих вікових категорій зумовила низьку частку населення літнього віку серед церковнослужителів. За часткою літніх осіб по типології А. Зундберга (*див. дод. А.15*), мікрогрупі був притаманний прогресивний тип відтворення населення, а за відсотком дітей – регресивний.

Частка „батьків” у мікрогрупі, за даними Румянцевського опису, становила 68,1% (див. дод. А.15), що демонструє значне відхилення даного закону. Відсоток „батьків”, на нашу думку, є результатом істотного притоку причту і свідчить про відкритість стану, поповнення за рахунок представниками соціальних груп станів.

Розглянемо сімейний стан цієї категорії міського населення (див. дод. А.16). Як бачимо, частка неодружених чоловіків активного віку складала 71,5%, це найбільший показник з-поміж досліджених нами мікрогруп. Отже, найбільше холостяків було серед церковників. Майже втричі менше було жонатих – 25,8%, а частка вдівців складала 1,4%. Серед жінок незаміжніх виявилось 30,3%, а їхні вікові параметри знаходилися у межах 15–24 роки, тобто всі вони мали потенційні шанси вийти заміж. Вдовами були 18,2% жінок різного віку.

На основі даних додатку А.10 знайдемо коефіцієнти безшлюбності церковнослужителів, а результати його обчислень заносимо до таблиці 3.13. З неї видно, що всі чоловіки віком 10–24 роки були холостими, такими ж були більшість чоловіків віком 25–34 роки. Високим є коефіцієнт остаточної безшлюбності, показник якого (0,333) свідчить, що 33,3% чоловіків були нежонатими й мали не високі шанси на одруження. У жінок навпаки – усі вони, старші за 24 роки, перебували у шлюбі, а коефіцієнт остаточної безшлюбності дорівнює 0. Отже, можна говорити про дефіцит наречених на шлюбному ринку.

Дані додатку А. 17 свідчать, що середній вік укладання шлюбу для жінок був менший ніж 24 роки (з огляду на те, що всі жінки віком 25 років і старші були заміжні). Обчислення підтверджують, що жінки укладали шлюб в середньому у віці 22,4 років. Середній вік укладання шлюбу чоловіками був вищий і, за нашими підрахунками, становив 25,9 років.

Купці. Кількість купців аналізованих містах – відносно незначна. Так, у описі Переяслава зафіксовано лише 6 купецьких родин, у переписі Стародуба – 4, а в Ніжині – 156. Такі значні розбіжності свідчать, ймовірно, про відмінності юридичного статусу купецтва у різних містах. За твердженням О. Гуржія, на середину XVIII ст. у Гетьманщині купці ще не мали чітко визначеного статусу, а

сам купецький стан не був однорідним і сталим [180, с. 11–15; 172, с. 187–233]. Постійною торгівлею у містах Лівобережної України в цей час займалися представники різних станів [233, с. 72]. Попередні описи виділяють козаків, котрі „промислом купецьким бавяться”, і міщан, які „знатным купечеством бавятся” [171, с. 133]. Наприклад у Стародубі цю „нішу” зайняли міщани, які намагалися зберегти монополію на торгівлю. Конкуренцію їм склали мешканці старообрядницьких слобод, яким магістрат у 1750-х рр. навіть заборонив торгівлю у місті [29, арк. 1–44]. Конфлікт, який тривав більше 10 років, вирішився на користь розкольників [157, с. 72].

Слід зауважити, що у Ніжині 139 із 156 купців були греками. Це суттєво ускладнює дослідження демографічних характеристики купецтва, адже якщо взяти до уваги грецьких купців, то українські „розчиняться” у них, і ми не зможемо визначити кому притаманні ті чи інші ознаки – купецтву, як стану (їхньому способу життя), чи грекам, як етнічній мікрогрупі. Крім того наявність чисельної грецької общини була особливістю м. Ніжина, поза ним джерело зафіксувало лише одного грека-купця у м. Стародубі [20, арк. 23зв.]. Отже, при вивченні міського купецтва греків-купців залишаємо поза увагою, а грецьку спільноту Ніжина розглянемо окремо.

Таким чином, об'єктом нашого дослідження стануть 3 стародубські купці (разом із сім'ями – 14 осіб), 6 переяславських (з сім'ями – 39 осіб) і 20 ніжинських (із родинами – 64 особи). До цього ж стану відносимо 3-х „сидельцев”^{*} (прикажчик [243, с. 237]), яких знаходимо у описі Переяслава разом з купцями. Загалом джерело подає демографічну інформацію про 120

Примітка.

* Хлопці віком 18, 21 і 22 роки, походили з того ж міста, що і їх господарі-купці (у даному випадку з Калуги та Севска), за становою приналежністю двоє з них записані, як „сыни купеческие”, а один „крестьянский сын” [22, арк. 225зв.].

осіб, яких можна віднести до купецького стану¹. Це не всі купці, які перебували у містах на момент опису: ймовірно, що частина з них не жили там постійно й не були записані до джерела, решті не вдалося налагодити бізнес. У фонді Київської губернської канцелярії ЦДІАКу збереглася справа про арешт кріпосних селян купців Бочарових, датована червнем 1762 р. Білгородські купці Федір і Родіон Бочарови „зачали были при городе Переясловль сафьянной завод содержать”, для цього вони позичили 250 карбованців у жителів міста й не віддали. Переяславська полкова канцелярія заарештувала кріпосних, що належали купцям, бо останні переховувалися від сплати боргів [31, арк. 1–2].

Більшість купців (16 із 29) були російськими², на позначення їх походження джерело застосовує термін „великорос”, як це було щодо ніжинського торговця пушниною Онуфрія Чепушника [9, арк. 840зв.], або ж прив’язку до конкретного міста: „Калужской купецъ Степан Ждановъ” [22, арк. 112зв.]. Степан Жданов був не єдиним вихідцем із Калуги, з цього російського міста походили 12 з 16 російських купців: власне калужські купці переважали і у Переяславі, який територіально був віддаленішим від Калуги порівняно з Ніжином чи Стародубом. Так, у Переяславі, з 6-ти купців 5 були з Калуги, а 1 – з іншого

Примітки:

¹ У джерелі можемо зустріти відомості і про інших купців, наприклад, у Ніжині таких зустрічаємо 9, однак їх вік, сімейний стан, походження не вказано. На нашу думку, у даному випадку Генеральний опис обліковує нерухоме майно таких купців, а самі вони проживали чи були приписані у іншому місті.

² На відміну від ніжинських греків, російських купців („великоросов”) ми не виділяємо в окрему мікрогрупу за етнічною приналежністю. Це зумовлено недостатньою їх чисельністю для демографічного аналізу, порівняно незначною часткою у населенні розглядуваних нами міст, фрагментарністю відображення у джерелі та незначним впливом на демографічні характеристики міського населення загалом.

російського міста Севска¹. Можливо, що купці були лише приписані в Калузі у зв'язку з якимись перевагами чи пільгами, однак стосовно вже відомого нам Степана Жданова читаємо: „уроженець города Калуги природной купеческой сын, перешол в город Переясловль в 1761 году”. Жданову на час опису виповнилося 33 роки, отож він прийшов до міста у віці 28 років разом зі своєю дружиною Мотроною, теж уродженкою Калуги, дочкою купця. Разом з ним проживав „сиделець” Кузьма 18 років, уродженець Калуги, син купця, ймовірно, що він прибув до Переяслава разом зі Степаном [22, арк. 112зв.].

Калузькі купці отримували дозвіл від свого магістрату на виїзд до міст Гетьманщини. Наприклад, щодо такого купця мешканця Стародуба Калини Чернишова читаємо: „родимець города Калуги, живет в городе Стародубе по пачпорту Калужского магистрата” [20, арк. 183зв.–184]. Калузькі купці жили не лише у розглядуваних нами містах, О. Гуржій наводить характерні приклади, коли купці, будучи приписаними у Калузі і сплачуючи там податки, не один десяток років жили у Ромнах [180, с. 15].

Решта російських купців, зафіксованих у описі міст, походили з Тули [9, арк. 853зв.], Москви [9, арк. 789зв.], Севска [22, арк. 225зв.]. Ще четверо купців були вихідцями з річпосполитських земель, зокрема один з Могильова² [29, арк. 144зв.], інший з Вільно³ [9, арк. 279зв.]. Двоє купців, що проживали в Ніжині у сусідніх дворах, названі „поляками греческого закона” [9, арк. 725]. Це були брати Микола і Юрій Золовенки. Враховуючи їхнє прізвище та православну віру (у джерелі – „греческий закон”), можемо припустити: вони прийшли з Правобережної України, оскільки джерело у даному випадку не вказує міста. Причому такої вказівки немає, бо старший брат Микола (40 років) „за

Примітки:

¹ Центр Севської провінції Білгородської губернії, нині районний центр в Брянській обл. Російської Федерації

² Нині обласний центр у Білорусії

³ Нині – місто Вільнюс, столиця Литви.

малолетством” не пам’ятає звідки вони. Це виглядає дивним з огляду на те, що у одному дворі з Юрієм жила їхня 60-річна мати, яка б мусила це пам’ятати [9, арк. 725зв.]. Ще один „польський” купець походив зі Слущка* [27, арк. 190зв.].

Окрім росіян і поляків, Генеральний опис міст подає демографічні відомості про двох купців-вірмен [9, арк. 719зв., 773зв.], серба [9, арк. 731зв.], й вихідця з Волощини [27, арк. 159зв.]. У Ніжині зустрічаємо купця Андріяна Никітіна – розкольника зі слободи Климової Стародубського полку [9, арк. 775зв.].

Серед 120 осіб, яких укладачі перепису віднесли до купецтва, налічувалося 68 чоловіків і 52 жінки, чоловіки становили 56,7%, жінки – 43,3%, коефіцієнт статевого співвідношення дорівнював 130,8. Таким чином частка чоловіків серед купецтва була вищою ніж поміж міщанами чи козаками й меншою ніж серед церковнослужителів.

За віковою структурою купецтво відрізнялося від інших станів у першу чергу низькою часткою осіб літнього віку – 2,5%, яка була приблизно вдвічі менша ніж серед міщан і козаків (*див. дод. Б.4*). При цьому частка дітей 36,7% є типовою. Серед дітей переважали дівчатка, за нашими підрахунками, їх було 54,5%, тоді, як хлопчиків – 45,5%, коефіцієнт статевого співвідношення становив 83,3.

Населення активного віку складало 60,8% стану, з них 64,4% чоловіків і 45,6% жінок, показник коефіцієнта статевого співвідношення дорівнював 180,8. Ми не відкриємо нічого нового, якщо скажемо, що купецтво було чоловічим заняттям. Однак наші підрахунки демонструють, що статеві структура дітей купців не залежала від заняття їхніх батьків і визначалася природними чинниками. Відтак структура активного населення визначалася приналежністю до стану, і, ймовірно, була зумовлена такими особливостями, як високою часткою холостих чоловіків, відкритістю стану, внаслідок якого його покидали

Примітка.

* Нині адміністративний центр в Мінській обл. Білорусії.

жінки й поповнювали чоловіки. Зрештою, не забуваймо, що купці, взяті на облік джерелом, були не місцеві, і тому їхні дружини могли залишатися там, звідки прийшли купці. Відповідно у описі Ніжина є 5 купців віком 30-54 років, сімейний стан яких з'ясувати не вдалося.

За даними таблиці, необроблених даних (*див. дод. А.11*) і формулою 2.2 обчислимо загальний коефіцієнт народжуваності купецтва:

$$n \text{ купців} = \frac{(20 \times 1,61 + 16 \times 2,1) / 10}{120 \times 0,95} \times 1000 = 57,7 \text{ \%}.$$

Результати обчислень виглядають несподівано, бо свідчать, що купці народжували найбільше поміж міських станів. Це можна пояснити кількома припущеннями. Спершу врахуємо те, що ми маємо справу здебільшого з російськими купцями, а загальний коефіцієнт народжуваності, обчислений Б. Мироновим для міст Європейської Росії XVIII ст., становив 60% [272, с. 159]. Крім того згадаймо гіпотезу К. Гурни про зв'язок між бідністю населення та зниженням рівня народжуваності. У даному випадку населення навпаки заможне, і відповідно народжуваність має бути вищою, а рівень дитячої смертності – нижчим ніж у представників інших станів.

Статеві-вікова піраміда купців (*див. дод. Б.1*) є характерною для малочисельних мікрогруп, членів яких недостатньо для формування збалансованої структури. Коливання чисельності дитячих вікових груп, на нашу думку, є природними, як і в інших мікрогрупах, досліджуваних нами вище. Сплески чисельності вікових груп активного населення вище ми зазвичай пояснювали міграцією, однак у даному випадку ми вивчаємо осіб, які всі так чи інакше були мігрантами, і до трудових мігрантів ми можемо віднести хіба що „сидельцев” – трьох хлопців віком 18, 21 і 22 роки, які хоч і були купецького стану, однак, ймовірно, виконували роль прикажчиків при інших купцях. Ми не можемо стверджувати, що чоловіки віком 40–49 і жінки 30–34 років були найбільш мобільними, оскільки інтенсивність міграцій очевидно не була сталою, а змінювалася з року в рік.

На чоловічій половині піраміди ми не можемо виділити притаманних міщанам і козакам концентрацій населення у вікових групах з круглими датами, що, можливо, пояснюється певним рівнем грамотності купців. У жінок такі концентрації спостерігаємо у вікових групах 30–34, 40–44 і 60–64 років. Особливістю верхівки піраміди є відсутність осіб двох останніх вікових груп, тобто старших за 64 роки. Їх відсутність зумовила рекордно низьку частку населення літнього віку, притаманну купецтву. Однак за поділом А. Зундберга відсоток літніх осіб був вищий ніж, наприклад, серед церковнослужителів і перебував на рівні ніжинських козаків (*див. дод. А.15*).

Частка „батьків” серед купців, за даними Румянцевського опису, становила 53,3% (*див. дод. А.15*). Для мікрогрупи з високим рівнем притоку осіб, що її формують, такий показник є занадто низьким (наприклад, для церковнослужителів він становив 68,1%), однак врахуємо, що вся ця мікрогрупа складається з мігрантів-купців, які могли приходити у „наші” міста як з дітьми, так і в літньому віці.

За своїм сімейним станом (*див. дод. А.16*) купці активного віку не схожі на представників інших міських станів. Частка одружених чоловіків істотно нижча, ніж, наприклад, у козаків (*див. дод. А.15*), натомість частка заміжніх жінок є найбільшою поміж усіх станів. Купецтво не було закритим станом, і чоловіки могли одружуватися не лише на доньках купців. Наприклад: Румянцевський опис Переяслава подає інформацію про походження жінки у п’яти шлюбних парах (з шести зафіксованих джерелом у місті). У трьох випадках купці були одружені з дівчатами свого стану ще в Калузі. Так, про дружину калузького купця Федора Романова у джерелі читаємо: „...откуда (з Калуги – І.С.) вышел з женою того ж города Калуги родимицею, дочью купецкою...” [22, арк. 259зв. – 260].

У двох випадках жінки були переяславськими козачками. Розглянемо історію однієї з таких пар. Купець Михайло Калачник, уродженець міста Севска, купецький син, прибув до Переяслава у 1756 р. Оскільки на момент опису йому виповнилося 43 роки, то на час приходу у місто було 33 роки. Як зазначає

джерело, далі він „...в Переясловле женился на природной переясловского козака сотни третьей полковой Артема Калачника дочери...” [22, арк. 225зв.–226]. Уже ця інформація привертає нашу увагу, оскільки прізвища севського купця і його тестя ідентичні, очевидно, у місті Михайлу дісталася козацьке прізвище роду його дружини.

Якщо Михайло одружився у 33-річному віці, то його дружина Анастасія мала брати шлюб у віці 23 роки (на час перепису їй було 33 роки). Також привертає увагу те, що Михайло одружився одразу після приходу до міста, оскільки його старшому сину Пилипу на час опису виповнилося 10 років [22, арк. 225зв.]. Такий швидкий шлюб з прийшлою людиною дає підстави допускати, що севський купець був принадим женихом. Не бідною була й Анастасія: відомо, що за дружиною Михайло отримав двір у Переяславі з хатою, коморою і сараєм*, сам же під час проведення опису „задекларував” річний прибуток у розмірі 50 рублів. Можливо, ця сума була свідомо занижена з метою зменшення оподаткування, оскільки своєму прикажчику („сидельцу”) Михайло Калачников платив 13 рублів на рік, що становить четверту частину заявленого ним прибутку [22, арк. 225зв.–226].

Аналізуючи сімейний стан купецтва, слід зауважити відсутність удів серед жінок активного віку, а дві вдови, яких зафіксувало джерело, були літніми особами (*див. табл. „необроблених даних” – дод. А.11*). На нашу думку, це можна пояснити повторними шлюбами овдовілих купчих або ж тим, що купці становили відносно невелику за чисельністю мікрогрупу, структура якої остаточно ще не була сформованою.

Примітка.

* На нашу думку, хата з двором у Переяславі могла серйозно збільшити привабливість нареченої навіть в очах купця, і у цьому аспекті Михайлові пощастило. У описі Переяслава зустрічаємо двох інших калузьких купців, які разом зі своїми сім'ями (всього 12 осіб) жили разом в одній хаті. [22, арк. 273зв.–274].

За даними таблиці 3.16, всі купці-чоловіки віком до 25 років були холостими; для вікової групи 30–34 років коефіцієнт безшлюбності складав 0,500, тобто – половина чоловіків цього віку були холостими. Натомість жінки виходили заміж вже у віці 15–19 років, а у наступній віковій групі 2/3 з них були заміжні; зрештою, починаючи з віку 25 років, заміжніми були всі жінки.

Специфіка способу життя купців (наприклад, часті поїздки по ярмарках і торгах) і, ймовірно, життєві пріоритети (спершу „бізнес”, а потім дівчата) зумовили більш пізній шлюбний вік чоловіків-купців, який, за нашими розрахунками, становив 29,6 років, тоді як жінки виходили заміж в середньому у 20,7 років. Різниця середнього шлюбного віку між чоловіками і жінками серед купців становила 8,9 років і була найбільшою поміж аналізованих нами мікрогруп міського населення.

Підсумовуючи зазначимо, що статево-вікова структура міщанського стану Ніжина й Переяслава практично не залежала від поповнення мігрантами, оскільки з навколишніх сіл, які були основними демографічними донорами полкових міст, мігрували у першу чергу козаки й посполиті. При цьому структура ніжинських міщан була найбільш збалансована й відповідала класичній, притаманній традиційному суспільству, моделі.

У Переяславі чисельності міщан було недостатньо для балансування їхньої структури, особливо це стосується дітей. Статево-вікова піраміда міщан Стародуба найбільш схожа на піраміду населення міста в цілому, отже, стародубські міщани були мікрогрупою, яка визначала демографічне обличчя міста. На неї значною мірою впливала міграція міщан з сусіднього Погара.

Якщо Стародуб вирізнявся з-поміж аналізованих міст статево-віковою структурою міщан, то народжуваність і шлюбність набули особливого характеру в Ніжині. Рівень шлюбності серед міщанок цього міста був вищий ніж у Стародубі та Переяславі, відповідно вищим був і загальний коефіцієнт народжуваності. Причини цього, на нашу думку, криються у специфічній ситуації на шлюбному ринку міста, де жінки, ймовірно, були більшою цінністю.

На це опосередковано вказує й частка вдів, вона набагато менша, ніж в інших містах, що, ймовірно, було наслідком частіших повторних шлюбів.

Козаки визначали демографічне обличчя Переяслава, їхня статеві-вікова структура дублює структуру населення міста загалом. Міграція 15–19-річних представників цього стану з села до міста викликала суттєве збільшення чисельності чоловічого населення. Приплив козаків до цього міста був значно інтенсивнішим ніж до інших двох, що, вочевидь, позначилося й на віковій структурі цієї групи населення. Частка дітей серед переяславських козаків була доволі низькою. Їм була властива й істотно нижча народжуваність, ніж серед козаків решти міст, що, думається, теж викликана міграцією бідного й холостого населення активного віку. На значну відкритість цієї мікрогрупи до міграції вказує й частка „батьків”, яка у Переяславських козаків виявилася найвищою.

Загалом же, з урахуванням міграції козаків до Переяслава, основні демографічні характеристики мікрогрупи в Ніжині і Стародубі наближені до аналогічних характеристик міщанства цих міст, що вказує на схожі стратегії демографічної поведінки.

Церковнослужителі мали статево-вікову структуру відмінну від інших мікрогруп. Серед них чоловіків було вдвічі більше, ніж жінок, а основну їхню масу складали особи віком 10–29 років. Частина з них – причетники, псаломщики, дячки походили з різних міських станів або були дітьми церковнослужителів полкових сіл. Відкритість цієї мікрогрупи підтверджується й високою часткою „батьків”, якою ця категорія міських жителів поступалася лише перед жебраками. Закономірно, що церковнослужителям були притаманні менший рівень шлюбності й нижчий рівень народжуваності, які пов’язані зі способом життя і релігійною свідомістю мікрогрупи.

Купцям була притаманна особлива демографічна поведінка, зумовлена етнічною приналежністю (з аналізованих нами лише один міг походити з території Гетьманщини), способом життя, зрештою особливостями менталітету. Так, серед них було більше підприємливих, активних, меркантильних людей,

ніж серед козаків чи міщан, рівень їх добробуту теж загалом був вищий, що відбивалося і на демографічних характеристиках цієї мікрогрупи.

Загальний коефіцієнт народжуваності був найвищим з усіх досліджуваних нами соціальних груп і практично дорівнював коефіцієнту, обчисленому Б. Мироновим для міст Європейської Росії. При цьому більшість купців були „великоросами” й можливо, старовірами, з чим і пов’язаний високий рівень народжуваності. Висока народжуваність залежить і від частки жінок активного віку у шлюбі, яка була значно вищою ніж серед міщан або козаків, так само, як і шлюбний вік чоловіків. Купці були вигідними женихами і могли одружитися одразу після приходу до міста. Особливістю стану було й те, що з одного боку всі купці були мігрантами, але з іншого – у їх середовищі не було мігрантів-наймитів (якщо не рахувати 3-х „сидельцев”). У віковій структурі купецтва привертає увагу мала частка літніх осіб, ймовірно, що якась частина купців, досягнувши літнього віку, поверталися на батьківщину.

4.2. Ніжинська грецька спільнота.

Особливою мікрогрупою населення Ніжина були греки. Завдяки цьому місто відрізнялося від решти полкових центрів Гетьманщини наявністю чисельної, організованої етнічної спільноти яка, на нашу думку, повинна була істотно впливати на демографічне обличчя міста загалом. Окремі випадки проживання греків зафіксовано і в інших містах. Так, у описі Стародуба зустрічаємо двох греків [20, арк. 24зв., 26зв.], а в Переяславі грека Кирила Павлова, вихідця з Македонії з дружиною (за походженням переяславська козачка) та трьома дітьми [22, арк. 174зв.]. Однак лише у Ніжині греки склали вагомую частку населення. Так за ревізією 1782 року у місті їх нарахували 765 осіб – 408 чоловіків і 357 жінок. Крім того, лише у Ніжині греки мали організовану громаду з автономією, офіційну історію якої дослідники виводять

від універсалу Івана Самойловича 1675 року [175, с. 56]. У другій половині XVIII ст. грецька громада мала власний орган управління – Суд Братства, який з 1785 року став називатися Ніжинським грецьким Магістратом, а також власну церкву [356, с. 9–14].

На думку дослідника середини XIX ст. М. Сторожевського, який вивчав історію ніжинських греків, на XVIII ст. припадає період найбільшого розквіту грецької общини і, водночас – Ніжина як торгівельного й економічного центру Лівобережної України [356, с. 8–16]. У той час греки успішно домогалися визнання своїх привілеїв як від гетьманів, так і від російської влади [357, с. 541].

У переписній книзі м. Ніжина міститься необхідна для проведення демографічного дослідження інформація щодо 502-х ніжинських греків (304 чоловіків і 198 жінок). Джерело інформує про походження більшості чоловіків – господарів домогосподарств. Ця вказівка міститься на лицевій частині аркуша разом із описом господарства й прибутків, там же згадується рік приходу мігрантів до міста. З джерела довідуємося, що 23 греки народилися у Ніжині, а 103 прибули з турецьких земель. Стосовно 56 документ не зазначає населеного пункту де вони народилися, а обмежується регіоном на кшталт „уроженець Македонии” [9, арк. 732]; 54 чоловіки прийшли до Ніжина з різних міст тодішньої Туреччини, 3 – з сіл. На нашу думку, цей факт є вельми суттєвим, оскільки доводить, що греки були міським населенням: народженим у Ніжині, або прийшлим у більшості випадків із міст (найбільше їх було з Янини¹ (44%), Адріанополя² (8%), Плевни³ (8%)).

Другою важливою особливістю цієї мікрогрупи було те, що вона складалася в основному з мігрантів, причому ці міграції були постійними з кінця XVII ст., тобто відтоді, як греки обрали Ніжин головним місцем свого

Примітки:

¹ Нині місто на Південному Сході Греції.

² Нині місто Едірне у Туреччині.

³ Нині місто Плевен у Болгарії.

осідку [357, с. 541]. Оскільки джерело подає час приходу переселенців до міста, ми можемо простежити інтенсивність міграції греків упродовж тривалого часу (*див. дод. Б.9*).

Опис Ніжина зазначає час з'яви в місті 111 осіб, відтак простежимо інтенсивність міграції греків за 50 років до перепису. Для цього підрахуємо число прибулих у п'ятирічних вікових інтервалах. Результати обчислень подаємо в графіку (*див. дод. Б.9*). Звичайно, що це не всі мігранти: одні не вказали дати приходу, решта – просто не пам'ятала. Інколи навіть молоді чоловіки, як, наприклад, 30-річний виходець із Туреччини Петро Константинов, були забудькуватими [9, арк. 809зв.]. Можливо, що Петро потрапив до Ніжина малолітнім разом з батьками й тому не знав, в якому році це було. Однак, незважаючи на це, дані опису дозволяють розглянути перебіг міграції.

Крива побудованого нами графіка (*див. дод. Б.9*) свідчить, що міграційний потік греків до Ніжина не переривався упродовж півстоліття до перепису. Ми не можемо стверджувати, що у 1716–1729 рр. до міста прийшло менше чоловіків, крива показує число тих, хто залишився живим на час укладання опису. Важливим є те, що міграції не припинялися увесь час і грецька община поповнювалася неофітами. Максимум міграцій припав на 1740–1745 і 1761–1766 рр., тобто греки прибували й під час перепису*.

Із 502 осіб, вік яких указаний в джерелі, ми нарахували 304 чоловіків і 198 жінок. Чоловіки становили 60,6% грецької общини, жінки – 39,4%, показник коефіцієнта статевого співвідношення дорівнював 153,5, тобто частка чоловіків серед греків була набагато вища ніж серед українського міщанства й козацтва, і переважала аналогічні показники міського купецтва.

Примітка.

* Були й такі, що жили у місті тимчасово. У відомості грецького братства від 1769 р. один з греків зазначив: „часто приезжаю zde ради купечества ... теперечез паки еду и опять приеду.” [96, с. 2].

За віковою структурою греки характеризуються відносно низькою часткою населення літнього віку – 4,4%. Відсоток дітей (32,7%) був помітно нижчим ніж, наприклад, серед ніжинських міщан (*див. дод. Б.4*). Причому у цій віковій категорії переважали дівчатка, їхня частка становить 50,6%, тоді як хлопчиків – 49,4%.

Абсолютну більшість серед греків складали люди активного віку – 62,9%, їх частка була вищою, ніж серед ніжинських міщан чи козаків (*див. дод. Б.4*). У порівнянні з дітьми, в цій категорії населення спостерігаємо майже двократну перевагу чоловіків – 65,2% проти 34,8% жінок. Ймовірно, що у зв'язку з такою різкою перевагою чоловіків у останніх виникали серйозні проблеми на шлюбному ринку*, а частина взагалі могла залишатися холостими. У осіб літнього віку перевага чоловіків ще більша, тут вони складали 77,3% супроти 22,7% жінок, а показник коефіцієнту статевого співвідношення досягнув рекордного значення 340.

За даними таблиці необроблених даних (*див. дод. А.12*) і формулою 2.2 обчислимо загальний коефіцієнт народжуваності, притаманний ніжинським грекам:

$$n \text{ греків} = \frac{(70 \times 1,61 + 55 \times 2,1) / 10}{502 \times 0,95} \times 1000 = 47,8 \text{ ‰}.$$

За показником коефіцієнта, ніжинські греки перебували на рівні ніжинських міщан і козаків (у останніх показники становили 46‰ і 48,4‰ відповідно). Однак даний показник потребує уточнення: він розраховується у проміле, тобто у кількості подій на 1 тис. осіб населення, проте у грецькій громаді частка жінок дітородного віку була істотно нижчою, ніж серед міщан чи козаків цього міста, тому при однаковому загальному рівні народжуваності дружини греків мусили б народжувати більше.

Примітка.

* У зв'язку з цим мікрогрупа поповнювалася іноетнічним елементом, у першу чергу це стосується жінок, що враховуємо при інтерпретації даних демографічного аналізу.

Детальнішу інформацію про демографічні характеристики ніжинських греків дає статево-вікова піраміда (див. дод. Б.1). Її „некласичний” і незбалансований вигляд не можна пояснити малочисельністю досліджуваної мікрогрупи, оскільки її складають 502 особи.

У двох молодших вікових групах спостерігається помітна перевага дівчаток. Оскільки ми не можемо говорити про різну статеву мобільність дітей віком до 9 років, виникає припущення, що це було зумовлено дією компенсаційних механізмів, коли превалювання дорослих чоловіків частково компенсувалося зростанням народжуваності дівчат або ж зростанням їх частки серед дітей, що вижили. У вікових групах 15–24 років привертає увагу значна перевага чоловіків, яка, на нашу думку, у цьому віці вже пояснюється різною статевою мобільністю. У вікових групах, починаючи з 30 років, привертають увагу сплески чисельності населення віком 30–34, 40–44, 50–54, 60–64 роки. Таких значних округлень ми не спостерігали у жодній з досліджуваних нами мікрогруп. Виходить, що греки округлювали вік більше (тобто знали його гірше) за ніжинських міщан чи козаків? Щоб спробувати дати відповідь на це питання, ми підраховали відсоток „ювілярів” окремо для ніжинських греків, міщан і козаків у різних вікових групах, результати підрахунків нанесли на графік (див. дод. Б.5).

Криві графіка свідчать, що греки віком 11–50 років більше округлювали свій вік ніж міщани й козаки Ніжина (див. дод. Б.5), тому й зростання їхньої чисельності, відображені статево-віковою пірамідою, можемо пояснити саме округленнями віку. Відмітимо, що криві міщан і козаків схожі між собою, а підрахунок загальної частки ювілярів у цих мікрогрупах дає абсолютно однаковий результат – 27,5%. У греків загальна частка ювілярів була помітно вищою – 32,7%. Це означає, що серед козаків і міщан як мінімум 17–18 осіб зі ста неточно вказали свій вік, а серед греків таких осіб було 22–23. Тобто, греки більше округлювали свій вік, а отже, і гірше знали його. Це видається доволі несподіваним, оскільки абсолютна більшість греків записані як купці, часто з великими на той час капіталами, а така торгівля, на нашу думку, вимагала

добрих навиків лічби, до того ж лічби не десятками (круглими числами), а більш точної.

Міщани й козаки теж торгували, однак серед них менша частка осіб займалася торгівлею і обсяги її були менші. Вище ми вже говорили про можливість прив'язки власного віку чи дати народження до пам'ятних, відомих загалу подій, за якими можна було встановити вік. Однак, оскільки багато греків були мігрантами, то їхні пам'ятні події могли відбуватися десь у Янині, чи у Плевні, і вже в Ніжині укладачам опису вони були невідомі. Щодо мешканців Ніжина дату народження можна було уточнити, звернувшись до метричних книг міських церков, однак греки-мігранти такої можливості не мали.

За своєю віковою структурою ніжинські греки „порушували” закон А. Зундберга, оскільки частка „батьків” (осіб віком 15–49 років) серед них становила 56,1% проти 50% встановлених за константу. Це є наслідком й свідченням відкритості мікрогрупи. За цим показником греки перевершували ніжинських козаків, міщан і купців (*див. дод. А.15*), помітно поступаючись їм часткою дітей у населенні.

Як бачимо, специфічна демографічна поведінка ніжинських греків сформувала відповідну статево-вікову структуру, відмінну від структури інших мікрогруп, що складала населення міста. Особливості поведінки повинні були впливати й на сімейний стан греків. За нашими підрахунками, більшість чоловіків активного віку (15–59 років) були холостими – 55,3%, у цьому відношенні вони істотно переважали ніжинських міщан і козаків, у яких частка холостяків коливалася у межах 31–32% (*див. дод. А.16*). Значна кількість холостих була зумовлена притоком до Ніжина мігрантів-чоловіків, який порушив баланс між статями. Диспропорція між чоловіками й жінками та велика кількість нежонатих, очевидно, істотно підвищила вартість жінок на шлюбному ринку. Саме тому серед них нараховуємо лише 8,1% таких, що не перебували у шлюбі, тоді як заміжніми були 82,6%, що є рекордним показником з-поміж усіх досліджених нами мікрогруп. Зауважимо, що частка вдів серед

грецьких жінок активного віку переважала частку незаміжніх, тому, ймовірно, ці вдови мали шанси на повторний шлюб.

За даними таблиці необроблених даних (*див. дод. А.12*) визначимо коефіцієнти безшлюбності у різних вікових категоріях (*див. дод. А.17*), скориставшись якими, ми зможемо визначити середній шлюбний вік для обох статей.

Сумарний коефіцієнт безшлюбності ніжинських греків-чоловіків віком 10–49 років та коефіцієнт остаточної безшлюбності, за нашими підрахунками, поступалися лише церковнослужителям й істотно переважали аналогічні показники інших аналізованих нами мікрогруп. У жінок навпаки – коефіцієнт остаточної безшлюбності дорівнює нулю, а сумарний коефіцієнт безшлюбності є низьким порівняно з показниками, обчисленими нами для ніжинських міщанок і козачок. За даними таблиці 3.16, усі гречанки у віці 25 років вже були одружені на відміну від чоловіків, серед яких були холості у всіх вікових категоріях.

За нашими підрахунками, середній шлюбний вік ніжинських греків для чоловіків становив 30,6 років, для жінок – 18,2 років. Це найвищий шлюбний вік для чоловіків і найнижчий для жінок з-поміж досліджуваних нами мікрогруп, відповідно і середня різниця у віці між подружжям була найвищою і становила 12,4 років. Формально за середнім шлюбним віком чоловіків ніжинським грекам був притаманний європейський тип шлюбності, зрештою їхній шлюбний вік на 3 роки переважав дані, наведені Дж. Хаджналом як приклад для західноєвропейських міст другої половини XVIII ст. [378, с. 26–28]. Однак високий середній шлюбний вік чоловіків-греків був зумовлений недостатчею жінок у межах мікрогрупи й високою часткою холостих чоловіків. При цьому шлюбний вік жінок, на відміну від чоловіків, навпаки був на 5–7 років нижчим ніж у Західній Європі [378, с. 26–28], тому шлюбність ніжинських греків, на нашу думку, не можна вважати європейською.

Нестача жінок могла бути компенсована по-різному, зокрема грецький купець Дмитро Костантинов одружився в Адріанополі, звідки разом з дружиною прийшов до Ніжина у 1758 р. Знаючи вік подружжя на час опису (36 і 33 роки

відповідно), нескладно обчислити, що вони прийшли до міста, коли Дмитру виповнилося 28, а його дружині 25 років [9, арк. 870зв.]. Отож Дмитро Костантинов одружився ще на батьківщині, однак більшість греків, за даними опису, приходили до міста нежонатими й шукали наречену вже там, в першу чергу, серед представниць своєї громади. Так, наприклад, учинив уродженець міста Яси Сандро Ніколаєв, який мігрував до Ніжина у віці 24 роки й одружився з дочкою ніжинського грека [9, арк. 858зв.]. Однак, в умовах обмеженого шлюбного ринку знайти наречену серед представниць своєї етнічної групи було важко, й тому в описі Ніжина ми зустрічаємо випадки, коли греки-мігранти одружувалися з місцевими козачками чи міщанками.

Одну з таких історій ми можемо спробувати відтворити за даними джерела. Її головний герой грек Афанасій Ризов народився 1721 р. в місті Янина 1735 р.; коли йому виповнилося 14 років, він прибув до Ніжина. На час проведення опису його дружині виповнилося 25 років (Афанасію – 45 років), а їхній старшій доньці – 10 років, тобто донька була зачата, коли дружині Афанасія виповнилося 14 років. Враховуючи вік доньки, припускаємо, що Афанасій Ризов одружився у 1754–1755 рр., тобто приблизно через 20 років після приходу до міста, коли йому самому виповнилося 33–34 роки. З якихось причин, навіть проживши 20 років у місті, Афанасій не зміг знайти собі дружину у межах грецької громади й одружився на дочці міщанина, причому більше ніж удвічі молодшій за нього [9, арк. 863зв.].

Купець Кость Сидоренко, якому на час опису виповнилося 50 років, формально був одружений, однак його дружина залишалася у Македонії, звідки той прийшов 1756 р., тобто за 10 років до перепису. Невідомо, що завадило Костю забрати дружину до Ніжина, але однозначно це були не матеріальні проблеми, оскільки купець був „в капіталі достаточен на 300 рублей”. Звісно, це була невелика сума як на серйозного купця, однак по ніжинським міркам вона була достатньо значною. Зокрема, хату в місті тоді можна було купити за 20–30 рублів [9, арк. 712зв.–713].

Ймовірно, що укладання шлюбів з місцевим населенням для греків було ускладненим, адже вони були інакшою етнічною групою, а отже, й чужими для ніжинських міщан і козаків, а ті, у свою чергу, були чужими грекам. До того ж останні ще й були мігрантами, а це, за твердженням Н. Яковенко, вважалося у той час підозрілим [410, с. 118]. Однак греки таки змушені були брати наречених за межами своєї етнічної групи. Обставиною, що полегшувала толерування таких союзів, була, очевидно, приналежність до однієї конфесії – православ'я. Такі шлюби укладали навіть грецькі церковнослужителі, наприклад, паламар ніжинської грецької церкви Всіх святих Петро Парасковеев був одружений з дочкою ніжинською міщанина. Петро був греком, народженим у Ніжині, на час опису йому виповнилося 30 років, а його дружині – 27. Їхній найстаршій дитині (доньці) виповнилося 7 років, це означає, що під час укладання шлюбу Парасковееву і його дружині було щонайбільше 22 і 19 років відповідно [9, арк. 746зв. –747].

Шлюб з представницею іншої етнічної групи у даному випадку дозволив Петрові в молодому віці створити сім'ю, і якщо він і не знайшов наречену гречанку, то виграв конкуренцію на іншому сегменті шлюбного ринку Ніжина. Тут ми говоримо про толерування міжетнічних шлюбів вже у середовищі ніжинських міщан і козаків, іншими словами про те, чому останні віддавали своїх дочок за греків, коли у місті було й так достатньо женихів*. У цьому відношенні, на нашу думку, Ніжин був особливим містом, оскільки там грецька громада була особливо чисельною і перебувала у місті тривалий час, тобто, якщо греки й не були „своїми”, то були „звичними” й „знайомими”. Більшість греків були купцями й мали достаток, а також вплив у місті. Так у 1714–1718 і 1727–1750 рр. війтами Ніжина були греки – батько й син Тернавіоти [175, с. 57].

Джерело вказує походження й етнічну приналежність в першу чергу греків-чоловіків, однак у ряді випадків таку інформацію маємо й стосовно їхніх

Примітка.

* Про це йде мова у III розділі дослідження.

дружин. Всього таких пар в описі Ніжина – 61, з них 44 випадки (72,1%) грек – гречанка, 16 випадків (26,2%) грек – ніжинська міщанка/козачка, 1 випадок (1,7%) грек – „полячка”*. Підрахунки свідчать, що міжетнічні шлюби були непоодинокі й посідали вагоме місце у шлюбній поведінці ніжинських греків.

Отже, унікальною складовою соціальної структури Ніжина була грецька громада, яка відзначалася чисельністю й організованістю. Осіб, що її складала, об'єднувала у першу чергу етнічна приналежність. Більшість чоловіків-греків прийшли з підвладних Туреччині земель, причому основна маса з міст. Міграції були постійними й продовжувалися до моменту опису, а тому статевий баланс етнічної групи порушився на користь чоловіків, а віковий – на користь населення активного віку за рахунок зменшення чисельності дітей.

Дітей у греків народжувалося більше, а їхня смертність була меншою, порівняно з показниками інших міських мікрогруп. Високий рівень народжуваності досягався очевидно й рекордно високою шлюбністю жінок (починаючи з 25 років усі гречанки були одружені).

Натомість шлюбність греків-чоловіків була низькою, їхню перевагу на шлюбному ринку не могли компенсувати навіть міжетнічні шлюби, які набули у Ніжині помітного поширення. Їхній середній шлюбний вік був високим і мав рекордне значення, а сумарний і остаточний коефіцієнти безшлюбності поступалися лише церковнослужителям. Ймовірно, що греки-чоловіки у першу чергу намагалися одружитися з гречанками, але останніх не вистачало на всіх, тому деякі чоловіки брали за дружин дочок ніжинських міщан і козаків.

За окремими демографічними характеристиками греки були схожі на купців. Це закономірно, оскільки більшість греків теж були купцями. Однак були і відмінності, у цьому аспекті показовим є відсоток „ювілярів” і відчуття власного віку. Купці були єдиною мікрогрупою, у якій чітко не простежуються

Примітка.

* Вона могла бути й українкою з Правобережжя. Тоді термін „полячка” є вказівкою на місце народження, а не на етнічну приналежність.

округлення віку, тоді як грекам вони були притаманні більше, ніж іншим мікрогрупам. Тобто греки вказали свій вік не так точно, як ніжинські міщани чи козаки.

4.3 Маргінальні групи: жебраки, убогі, старці, „школьники”.

Невід’ємною складовою соціуму середньовічного й ранньомодерного міста були злидарі, убогі, жебраки, злочинці та інші представники маргіналізованих груп. Їх породжували реалії міського життя або ж вони приходили з сіл у пошуках засобів до існування. Як писав з цього приводу С. Мерсьє: „Сільські суспільні покидьки стають міськими” [137, с. 422]. Згідно з сучасними дослідженнями, зубожіння, як результат несприятливих життєвих обставин, хвороб, каліцтв, у містах носило масовий характер [137, с. 300].

Наприклад, у Варшаві в кінці XVIII ст. вони були на вулицях, на площах, біля костьолів, це відмітили польські дослідники: „Всюди було їх повно” [431, с. 289]. Скупчення жебраків спричинило те, що на них почали дивитися як на нероб, яких треба було силою змусити до праці. На убогих організували облави, найбільш „врожайна” відбулася 2 листопада 1791 р., коли за один день відловили 400 жебраків, яких оглянув лікар, щоб відділити дійсно хворих від нероб і шахраїв [431, с. 290]. В українському суспільстві до убогих теж ставилися насторожено; на думку Н. Яковенко, це нормальна реакція в умовах масового пауперизму. При цьому християнська мораль любові до ближнього проявлялася у поділі жебраків на „своїх” і „чужих” [410, с. 117–119].

Українські міста, як і європейські, вабили до себе убогих, бездомних, жебраків. За даними 1764 р., їх, під виглядом богомілля, до Києва приходило „многое число”. Магістрат і поліцмейстерська контора намагалися видворяти прибулих. Охороні дніпровського мосту й перевізникам наказувалося не

пускати до Лаври й монастирів усіх бездомних, окрім калік і тих, що були приписані до богадільні [108].

У наказі не випадково згадуються монастирі й Лавра, оскільки місцеві й прийшли жebraки збиралися у першу чергу біля церков. Церква відігравала велетенську роль у житті жebraків, і не лише тому, що під її стінами багаті богомольці й прихожани подавали добру милостиню. Середньовічна християнська ідеологія, з одного боку, створила образ „христового бідняка”, як посередника й заступника перед Богом [137, с. 299], а з іншого – через органи опіки (лазарети, богадільні, приюти, шпиталі), намагалася допомогти хоча б частині убогих і знедолених. Вже у XVII ст. на території Гетьманщини з’явилася мережа шпиталів [147, с. 133–134]. За підрахунками О. Лазаревського в семи полках Лівобережної України у 1740–47 рр. нараховувалося 589 таких установ для старців [238, с. 87].

Звичайно, що далеко не всі жebraки жили у шпиталях чи мали постійне місце проживання, і тому не всі вони відображені у нашому джерелі, яке до того ж носило фіскальний характер, а злидарі здебільшого не мали майна й не сплачували податків. Проте Румянцевський опис містить демографічну інформацію про частину міського жebraцтва.

У першу чергу сюди відносимо мешканців чотирнадцяти міських шпиталів Ніжина, Переяслава і Стародуба, яких джерело називає „нищие”. Крім шпитальних, як „нищие” записані „школьники”, тобто мешканці більшості церковних шкіл, які теж жили з милостині й „подавання”. Також документ згадує і старців, вірніше „стариц”. Відмітимо, що у Румянцевському описі термін „старица”^{*} завжди супроводжується вказівкою на специфічний спосіб заробітку на життя „а пропитание имеет с милостыни”. Остання категорія осіб, яких ми віднесли до міського жebraцтва, була неоднорідна, її складала ті, що жили за

Примітка.

* У словнику староукраїнської мови терміни „нищий”, „старець” і „жебрак” ототожнюються [351, с. 53].

рахунок милостині, але не названі у джерелі „нищими” чи „старицями” [9; 20; 22; 27].

На нашу думку, ці чотири категорії міських злидарів не можна пов'язувати в одну мікрогрупу, оскільки природа їхнього жебрацтва була різною, так само як і демографічна поведінка. Тому цю категорію населення будемо розглядати окремо.

Стариць у описі міст зустрічаємо 7 осіб (2 в Ніжині і 5 у Переяславі). Наймолодшими з них були „умершого мешанина нежинского Павла Лубянинова дочки старици девицы Ирина и Ефросинья”, яким на момент перепису виповнилося відповідно 42 і 45 років. Вони були працездатного віку, здорові, але жили з милостині [27, арк. 230зв.–231]. Переяславська стариця, вдова посполитого Уляна Хомиха, якій виповнилося 50 років, жила разом з дітьми (семирічним сином і десятирічною донькою). З дозволу магістрату вони жили у коморі на магістратській землі й харчувалися з милостині. У джерелі не вказано, що вони сплачували за комору якісь гроші [269, арк. 117зв.–118].

Натомість переяславська стариця вдова Уляна Брюховна (Брюхова?) жила у власному дворі, сплачувала за хату річний податок в такому ж розмірі, як і решта жителів міста (1 крб. 2 коп.). Уляна мала кошти, необхідні для сплати податку, але як про неї сказано у джерелі, „оная вдова хлеба в год не сеет а питається с милостыни”. Хліба вона не могла сіяти за віком (65 років) і станом здоров'я (по старости слаба). Однак милостині їй вистачало на прожиток і сплату податку [22, арк. 18зв.]. Такий же податок платила й стариця Ірина Іванова (70 років), що також мешкала у власному дворі [22, арк. 80зв.–81]. А от 53-річна стариця Агафія своєї хати не мала, через що й податку не платила й так само жила з подаяння [22, арк. 19зв.–20]. Слепа стариця Тетяна (70 років) жила „с позволения” у дворі, що належав переяславській Троїцькій церкві упродовж восьми років [22, арк. 90зв.–91].

Як бачимо, всі ці стариці були різного віку, мали різний матеріальний рівень, різні долі. Ймовірно, що для ніжинських сестер Ірини й Єфросинії старцівство було пов'язано з тим, що сестри у свій час не вийшли заміж, тоді як

у переяславської вдови Уляни – з вдівством. Можна лише здогадуватися, які життєві перспективи на них чекали. У сестер була своя хата, тоді як у Уляни підростало двоє дітей. А в традиційному суспільстві матеріальне становище сім'ї могло змінюватися з віком дітей. Діти малі – сім'я бідна, підростають – з'являються робочі руки й матеріальний рівень зростає [249].

Наступна група жебраків була теж неоднорідна. До неї входять ті, що жили за рахунок милостині, але не названі у джерелі „нищими” чи „старицями”. У описі трьох міст зустрічаємо 8 таких осіб разом з іншими членами домогосподарств (всього 21 особа). З цих 8-ми сім не могли працювати за станом здоров'я, зокрема через дряхлість, сліпоту, каліцтва, тощо. Серед „голів сім'ї” здоровою була лише 50-річна вдова Марфа Паліцина, яка мешкала в Ніжині у власній хаті, й разом з десятирічним сином жила з милостині [27, арк. 196зв.–197].

Однак у решті випадків здоровими могли бути інші члени родин. Прикладом може бути сім'я ніжинського міщанина Якова Мазурського, який у свої 46 років був хворий на параліч. Здоровими були його 25-річна дружина, син 17-ти і дочка 11 років. Сім'я жила за рахунок милостині, яку просив Яків. Ймовірно, що дружина (до речі, з огляду на вік сина – друга) та син теж мали якийсь заробіток не зафіксований у джерелі [27, арк. 210зв.–211]. Хоча інші такі випадки у описі зустрічаємо на прикладі стародубської сім'ї, де сліпий козак просив милостиню, а його здорова дружина працювала, наймаючись на тимчасові роботи [27, арк. 250зв.–251].

У тому ж Стародубі привертає увагу вдова Авдотья 60-ти років, дряхла, яка „пропитание имеет с милостыни” й мала ученицю Ганну віком 15-ти років, здорову [27, арк. 334зв.–335]. Чому вдова могла навчати свою ученицю? Мало ймовірно, що жебракуванню. Можливо, це був якийсь промисел, поширений серед вдів, і Авдотья ним займалася, коли ще не була дряхлою. Наприклад, у Ніжині більшість вдів, які не наймалися на чорну роботу, займалися шиттям „рубашек” чи пекли хліб, у Переяславі – продажем вина і торгівлею різним крамом.

„Нищими”, тобто жебраками, джерело називає й міських школярів, які проживали у школах при церквах. Там же проживали й дяки, причетники, псаломщики, паламарі, однак школярі чітко відділені від них позначенням „нищие” і вказівкою на спосіб, якими вони добували собі засоби до існування: „а пропитание имеют с милостыни доброхотных дателей”. Очевидно, школярам і справді жилося не занадто ситно, про що вони з гумором говорили в одній з інтермедій XVIII ст.:

„...Доволствуем же зело, что и хлеба ни куса,

Все, ходячи по школе, справляем труса...” [177, с. 134].

Всього у чистовиках опису трьох міст ми знайшли 10 шкіл, однак школярі значаться не у кожній з них. Наприклад, у Ніжині джерело фіксує дві школи, в одній з них жив дячок і 5 псаломщиків [9, арк. 105], а в іншій – 4 причетники [9, арк. 42зв.–43], однак школярів у цих школах не записано. У двох школах Переяслава теж жили лише церковнослужителі [22, арк. 90зв.–91, 157зв.–158], один „школьник” записаний у школі при церкві Успіння Пресвятої Богородиці. Вік школяра джерело не зазначає, однак є вказівка, що той живе при церкві 20 років, тобто хлопець однозначно був старший за 20 років. [22, арк. 10зв.–11]

У кожній з шести шкіл Стародуба, крім церковнослужителів, проживали школярі. Це були 14 хлопців віком від 8 до 17 років. Половина з них були віком 14–17 років, найбільше було 14-річних (3 хлопці). Більшість школярів жили при школі церкви Петра і Павла. Про саму школу у описі читаємо „школа деревянная с сеньми и чуланом”. Документ свідчить, що там мешкали 5 хлопців віком 9–17 років [20, арк. 203зв.–204]. Школярі могли бути вихідцями з різних місць і представниками різних станів. Наприклад, 14-річний Іван – школяр школи при церкві Сходження Святого Духу, був сином Стародубського міщанина, а його 15-річний сусід по школі Тимофій – син паламаря одного з сіл полку [20, арк. 442зв.–443]. Школярів об’єднувала назва „нищие” і те, що вони

жили з милостині, однак на нашу думку, вони не були жебраками у традиційному розумінні цього терміну*.

Про долю школяра нам розповідає автобіографія священика Іллі Турчиновського. Він був сином березанського сотника, тобто походив із заможної родини. При березанській церкві опанував граматику, а у віці 15 років „оставля отца и матку” пішов „по школамъ волочитись”, при школах вивчився співу. Ілля мандрував без грошей і постійних занять, за короткий час був дворовим писарем, навчав дітей грамоті, був помічником ігумена монастиря, півчим, регентом. У віці 23 роки одружився і був висвячений на священика [63].

Тобто, школярі навчалися грамоті й були одним із джерел поповнення нижчого духовенства, оскільки у майбутньому могли стати причетниками, псаломниками, паламарями, дяками. Про таку функцію шкіл і відповідні стратегії школярів згадують дослідники, які вказують, що серед традиційних учнів дяківської науки були сироти, каліки й переростки, які одночасно співали на крилосі [243, с. 441]. Вони планували сподобатись місцевій громаді й стати церковнослужителями. Саме так сталося з Іллею Турчиновським, при цьому останнього вочевидь спонукав до шкільництва батько, який повернувся додому після тривалої відсутності і добряче відлупцював Іллю за погане ведення господарства [63]. Тобто до шкіл могли потрапляти не лише злидні, а й хлопці з матеріально забезпечених родин, які не мали здібностей і бажання продовжувати родинну справу. У цьому сенсі жебрацтво школярів, на нашу думку, істотно відрізнялося від жебрацтва мешканців шпиталів.

Шпитальне жебрацтво було найчисленнішою й, на нашу думку, відносно однорідною мікрогрупою, яка найбільше відповідала класичним уявленням про жебраків. Тому демографічні характеристики цієї мікрогрупи ми вивчимо

Примітка.

* На школярів могли дивитися скоріше як на гультяїв: при наборі у голштинські полки в травні 1762 р. рекрутів вибирали зі „школяров и разных бродящих” [265, с. 304].

докладніше. За даними Румянцевського опису, у 14-ти шпиталях Ніжина, Переяслава і Стародуба проживало 138 осіб, тобто в середньому по 10 чоловік. Найменше – 4 особи, знаходимо у шпиталі Воскресенської церкви міста Переяслава [20, арк. 159зв.–160], найбільше – 27 осіб у ніжинському шпиталі [9, арк. 100–105зв.].

Хто були ці мешканці? П. Єфименко на це питання відповів так: „Обитателями шпиталей, по крайней мере мелких, сельских были главным образом нищие и увечные старики, преимущественно слепые...” [196, с. 722]. Інший дослідник другої половини ХІХ ст. І. Прижов, навпаки, вважав, що у міських богадільнях і шпиталях проживали випадкові люди, дармоїди й шахраї. На його думку, через обмежену кількість місць до шпиталю можна було потрапити здебільшого випадково, через протекцію чи допомогу, а таку протекцію простіше знайти молодшому й здоровішому¹ [313, с. 67, 95–97]. Велику кількість шахраїв серед жебраків і юродивих відмічали й інші історики ХІХ ст. [314, с. 315–414]

Опосередковані вказівки про можливе шахрайство зустрічаємо у описі Стародуба [20]. Там значиться двір „направленной в шпиталь Рождества Богородицы Анны Лукьяновой”, де у двох хатах з найму жили дві сім’ї (4 і 6 осіб відповідно). У записі нашу увагу привернули два моменти: власницею виступала мешканка шпиталю, а її хати здавалися у найм (тоді постає питання, кому йшли кошти: Ганні, церкві Різдва Богородиці чи магістрату) і наступний – „направленной в шпиталь”, однак джерело не зазначає, хто її міг туди направити².

Примітки:

¹ У Москві в 1765 р. у відомостях богаділень значилося 1972 чоловіки, з них, після „разбору” відповідної комісії, 950 були визнані „здоровими, крепкими, пропитась себя могущими” [89, с. 59–63].

² Наприклад, на поч. ХІХ ст. направлення до шпиталю міг дати городничий. Так у записці гадяцького городничого до попечителя богадільні (1813 р.) йшлося про вдову Марію Середу яка „лишившаяся от болезни ног неимея в себя

Серед жильців вказаного шпиталю ми знайшли Ганну Лук'янову – віком 50 років, сліпу. Ймовірно, що у першу чергу саме сліпота, а не бідність стала приводом для потрапляння у шпиталь.

Випадок Ганни не є винятком, у тому ж Стародубі знаходимо двір „нищого записанного в шпиталь Дем'яна (прізвище нерозбірливо – І.С.) в коим живут с найму...”. У стародубських шпиталях, за даними перепису, було два Дем'яни, обидва сліпі віком 35 і 45 років [20]. Припущення, що Ганна й Дем'ян потрапили до шпиталю через сліпоту, видається вірогідним, але при цьому вони повинні були отримувати у шпиталі якийсь догляд та допомогу*. Хто її міг надати? Таку допомогу могли надавати інші шпитальні, однак вони були такі ж сліпі й немічні, як Ганна та Дем'ян, а людям зі сторони потрібно було платити.

Не повністю зрозумілим є майновий аспект. Ганна й Дем'ян значилися власниками дворів, де з найму проживали люди, але самі вони при цьому перебували у шпиталі. Можливо, приймаючи жебраків до шпиталю, церква перебирала на себе якісь права на їхнє майно (наприклад, право на успадкування) та отримувала доходи від здачі дворів у найм, а вже з частини цих доходів утримували жебраків.

Але у такому разі, що отримували Ганна і Дем'ян, які при цьому навіть харчі діставали не від церкви, а з милостині „доброхотных дателей”? Чи могли

родственников котория бы могли по бедности ее пропитанием и одеянием до смерти содержать находится без призрения”. Тому городничих просив „причислить к прочим богоделникам и содержать пропитанием и одеяніем подлежащему”. [53, арк. 4]. У цей же час відомі випадки коли престарілих підданих відправляли до шпиталів їхні власники [52, арк. 4–5].

* В шпиталі у Боромля, за дослідженнями М. Сумцова, для немічних хворих милостиню збирав староста [363, с. 310]. Окремі шпиталі могли мати постійне джерело прибутків, так універсалом гетьмана Івана Скоропадського від 1718 р., новоутвореній глухівській богадільні було надано присілок і частину прибутків з млина на р. Есмань [78].

вони продати двори з хатами і вже з власними грошима записатися до шпиталю? Або самим здавати хати за догляд і харчі? Ймовірно, що запис до шпиталю давав юридичний статус „нищого” з відповідними пільгами. П. Єфименко писав, що шпитальні жебраки були звільнені від постою й в кінці XVIII ст. навколо цього відбувалися масові зловживання [196]. Отже, Анна і Дем’ян могли записатися до шпиталів з меркантильних міркувань, щоб уникнути постою, а самі, можливо, навіть і не жили там.

Однак це одна з можливих версій, тому повернемося до цитованої вище тези П. Єфименка, з якої, на наш погляд, можна виділити три ключові характеристики, яким повинні відповідати мешканці шпиталів: „нищие”, „увечные” (тобто скалічені), „старики” (особи літнього віку). За тлумачним словником В. Даля: „Нищій – до крайности бедный, убогий, неимущий, скудный; побирающийся, живущий Христовымъ именем, питающийся подаянием, ходящий по миру, просящий милостыни” [185, с. 548]. За поданим визначенням, термін характеризує як матеріальне становище людини, так і спосіб її заробітку на життя. При цьому шпитальні жебраки, навідміну від „нешпитальних” (чужих), вважалися у місті „своїми”, вони виконували послуги для церкви, доглядали цвинтарі, за це їм не відмовляли у милостині [161, с. 758–759].

У переписі кожного шпиталю укладачі Румянцевського опису зробили чітку вказівку: „...в нем нищие...” [20, арк. 296зв.], інший запис свідчить про джерело доходів: „...а пропитание имеют с милостыни добротных дателей...” [20, арк. 447]. Дві інші, виділені нами характеристики, визначають вік і стан здоров’я.

Спробуємо вивчити статево-вікову структуру шпитального жебрацтва й з цією метою розподілимо шпитальних жебраків на великі вікові групи (*див. дод. А.14*). Бачимо, що мікросоціум шпитальних жебраків був демографічно старшим ніж інші мікрогрупи міського населення, однак вікова структура жебраків не відповідає традиційним уявленням про них, як про старих людей. Літніх осіб серед них було менше третини, й навпаки, спостерігається абсолютна перевага осіб працездатного віку (підкреслення моє – І.С.). Помітну частку жителів

шпиталів становили діти – 11,1 %. Віковий розподіл чоловіків і жінок має свої особливості, зокрема серед жінок знаходимо більше осіб активного віку, серед чоловіків – дітей і літніх (*див. дод. А.15*). Зазначимо, що, за нашими підрахунками, серед мешканців шпиталів жінок було вдвічі більше ніж чоловіків (66,7 % і 33,3 % відповідно). Це можна пояснити тим, що жінки з ряду причин частіше ставали на стежку жебрацтва або ж їм було простіше потрапити до шпиталів, однак кожне з припущень не виключає інше.

Оскільки побудована нами таблиця подає загальну характеристику статеві-вікового складу міських шпиталів, звернемося до побудови „статеві-вікової піраміди” (*див. дод. Б.1*). За своєю статеві-віковою структурою мікросоціум шпитальних жебраків кардинально відрізнявся від міського соціуму й окремих його мікрогруп. Характерною рисою піраміди є те, що вона не звужується від основи до вершини, а у жіночій половині навпаки розширюється у верхній частині. Це означає, що чисельність і вікова структура жебрацтва визначалася у першу чергу не природними процесами народжуваності/смертності, а поповненням даної мікрогрупи вихідцями з інших мікрогруп.

У підніжжі піраміди (*див. дод. Б.1*) представлені діти, які могли бути сиротами, підкидьками, дітьми жебраків. У зв’язку з цим І. Прижов писав про „виробництво” дітей-жебраків, викликане попитом на них. Дорослі крали дітей, збирали сиріт, наймали, брали в оренду [313, с. 56–57]. На нашу думку, всі варіанти могли мати місце, але звертаємо увагу на те, що 49% шпитальних жінок були репродуктивного віку (15–49 років) [188, с. 370], а отже, могли народжувати самі. З іншого боку на рівень народжуваності у міських злидарів негативно впливали такі чинники, як погане харчування і хвороби.

У дитячій віковій категорії нерівномірним є як віковий, так і статевий розподіл: дівчаток менше ніж хлопчиків, а у віковій групі 5–9 років спостерігаємо двократну різницю, причому дана вікова група є другою за чисельністю у чоловіків (*див. дод. Б.1*). Статеву диспропорцію можна пояснити недообліком дівчат [157, с. 116], „виробництво” жебраків, описане І. Прижовим,

якщо мало місце, теж могло впливати на статеве співвідношення, оскільки дітям певної статі могла надаватися перевага.

Серед активного населення (14–59 років) у чоловіків привертають увагу вікові групи 15–19, 30–34, 50–54 років, на кожен з яких доводиться по 9% чоловічого населення. Вони поповнили лави жебраків не за віком, а з якихось інших причин: хвороби, каліцтва, тощо. Звертаємо увагу на традиційну концентрацію чоловіків у вікових групах, що містять „круглі дати” (див. *дод. Б.1*).

У жінок виділяються вікові групи 30–34, 45–49 і 50–54 років. Вони є найчисельнішими, на ці три групи припадає аж 39% жіночого населення шпиталів. На нашу думку, цих жінок до шпиталю привели дві причини: хвороби й вдовство. Серед шпитальних жінок активного віку вдовами записані 28%, вдовство решти могло й не вказуватися при переписі. Найбільше вдов ми нарахували серед жінок віком 45–49 років.

Серед літніх осіб обох статей привертає увагу вікова група 60–64 роки, у чоловіків вона найчисельніша. На нашу думку, це може пояснюватися округленнями віку при переписі. Чисельність наступних двох вікових груп різко скорочується внаслідок природної смертності. Жебраків цієї вікової категорії привели до шпиталю старість і неміч.

Наступна характеристика, виділена нами вище, – „увечные”, визначає стан здоров'я мешканців шпиталів. Рум'янцевський опис визначає стан здоров'я кожного мешканця шпиталю. Навпроти здорових у окремій графі стоїть запис – „здоров” [22, арк. 158зв.], навпроти хворих – вказано їхню хворобу.

Здебільшого переписувачі просто констатували старість: „дряхла”, факт хвороби: „болна” [20, арк. 238зв.], симптоми чи наслідки: „главой болен” [20, арк. 256зв.], „внутреннюю болезнью одержим”, „безумен” [9, арк. 105зв.], „слепа” [20, арк. 483зв.], „глуха” [9, арк. 105зв.]. Особи, що мали фізичні вади, позначені терміном „калека” [9, арк. 105зв.], або ж вказуються самі вади: „без руки” [9, арк. 105зв.], „хром” [20, арк. 169зв.].

Складена нами таблиця додатку А.19 свідчить, що більшість дітей були здоровими. У віковій категорії 0–4 роки немає жодного хворого. Отже, у жебраків народжувалися здорові діти*, або ж вроджені хвороби проявлялися пізніше. Крім того, потрібно враховувати те, що хвороби записувалися зі слів хворих, тому їх діагностика у малолітніх дітей була ускладнена. Але і в наступній віковій категорії (5–9 років) знаходимо шість здорових дітей і одного хворого хлопчика. Хворобу дев'ятирічного Андрія визначити неможливо, оскільки в описі зазначено „хвораєт всем” [20, арк. 92зв.]. Серед дітей віком 10–14 років – один здоровий хлопець і дві покалічені дівчини. Одна з них „увечная” [20, арк. 95зв.], інша, тринадцятирічна Мотрона, „хрома” [20, арк. 446], вони могли стати жертвами свідомого каліцтва, нещасного випадку, чи страждати на вроджені недуги.

Серед чоловіків активного віку ситуація кардинально відмінна. Там значиться лише один здоровий, а всі решта – хворі. З 20-ти хворих, у цій віковій групі, 13 осіб страждали на сліпоту чи хвороби очей. Причому сліпими були всі чоловіки віком 25–49 років, серед осіб віком 15–19 і 50–54 років сліпий один, у решти констатується безумство, лихоманка, каліцтво, тощо. У жінок цієї категорії основними хворобами теж були сліпота й захворювання очей (28 випадків). Вік більшості сліпих жінок – 30–39 і 50–54 років. На відміну від чоловіків, поміж жінок активного віку бачимо вісім здорових осіб. Ці жінки були заміжні й проживали у шпиталях разом зі своїми немічними чоловіками. Наприклад, у шпиталі при церкві пророка Іллі в Стародубі мешкали дві такі пари: Петро Омелянов (50 р.) з дружиною (40 р.), та Авдот Петров (70 р.) з дружиною (47 р.). Обидва чоловіки записані як „дряхлі” [20, арк. 483зв.].

Примітка.

* Ці діти могли бути народжені й до приходу у шпиталь, в якому вони записані на момент перепису, нам не відомо, чи жебрали їхні батьки на момент народження.

Жебраки літнього віку були хворі всі, за винятком однієї жінки. Відсоток сліпих серед них дещо менший (17 з 38-ми хворих), одинадцять осіб були немічні за старістю, про них в Румянцевському описі записано: „дряхл”, „по старости слаб”, „слаба”. Загалом, серед мешканців шпиталів, найпоширенішими захворюваннями були хвороби очей – 57 випадків з 116 (49%), на них страждали 40% мешканців шпиталів. У той час сліпота здебільшого була наслідком таких інфекційних захворювань, як сифіліс, кір, вітряна віспа [157, с. 149]. У XVIII – XIX ст. сліпоту могла викликати холера. Так, відомий кобзар Петро Герасько (друга половина XIX ст.) в дитинстві осліп від холери, й батько послав його навчатися кобзарському мистецтву [254, с. 441]. Герасько не поповнив лави жебрацтва, бо батько своєчасно потурбувався про його майбутнє.

Доктор медицини Самуїл Гмелін, подорожуючи Гетьманщиною у 1760-х рр., відмічав велике поширення сифілісу, який часто не лікувався нічим, а якщо й лікувався, то, у кращому випадку, сумішшю ртуті з горілкою*. Хвороба передавалася від хворих батьків до дітей [283, с. 5]. На нашу думку, велика частка сліпих серед осіб активного віку, порівняно з особами літнього віку, зумовлена зокрема й особливостями розповсюдження та перебігу названих вище хвороб. Частина хворих на сифіліс могла не дожити до похилого віку, а на тих, хто його досягнув, хвороба накладала свій відбиток. Ймовірно, що так сталося з мешканкою шпиталю Воскресенської церкви (Переяслав) вдовою Мотроною Захарівною (70 років). Про стан її здоров'я відмічено: „носа нет” [22, арк. 159зв.]. Наступними за чисельністю йдуть вікові хвороби: „дряхл”, „по старости слаб”, „слаба” (17 випадків), потім хвороби ніг (11 випадків) і каліцтва (5 випадків).

Примітка.

* Зрозуміло, що таке лікування могло лише зашкодити, у цьому контексті показовим є 10-й пункт уставу київського цирюльничого цеху від 1767 р., де визначалася сфера компетенції цеху: „брить, пускати кров, а особливо в вирванія зуба и излечении французской болезни” [86].

Особливості даної мікрогрупи й інформація про неї у джерелі не дозволяють нам обчислити коефіцієнти народжуваності, шлюбності й середній шлюбний вік осіб, що її склали. Причиною цьому є те, що походження частини дітей не вказане, і вони могли бути народжені не жебраками, а поповнили лави жебрацтва, ставши сиротами чи з якихось інших причин. Сімейний стан жебраків у багатьох випадках теж не вказаний, однак ми констатуємо повну безшлюбність осіб віком до 24 років включно. Серед осіб 25 років і старших (тобто решти жебраків) 3,5% не були у шлюбі, 27% перебували у шлюбі на момент укладання опису, 27% записані вдовами чи вдівцями (тобто перебували у шлюбі раніше). Щодо 42,5% мешканців шпиталів старших за 24 роки у джерелі немає ніякої вказівки, крім імені, віку та стану здоров'я.

Родинні зв'язки жебраків відображені повніше. Усі записані сім'ї були нуклеарними (простими). У шпиталях мешкало 12 повних сімей (чоловік і дружина), з яких у трьох сім'ях було по одній дитині, а в одній – двоє дітей. Це була сім'я старців, що мешкала у богадільні Богоявленської церкви. Тридцятирічний Прокіп Єлістрат (Єлістратов) значиться сліпим, його дружині було 29 років, і вона записана як здорова. Здоровими були й два їхні сини 7-ми та 2-х років. Загалом 21% жебраків жили в повних сім'ях. Крім повних, перепис фіксує й неповні родини: 8 випадків – мати з дитиною, два випадки – чоловіки з дітьми (один з таких жебраків мав двох дітей). Членами неповних сімей були 15% жебраків. Іншим прикладом родинних стосунків серед шпитального жебрацтва були випадки спільного проживання брата і сестри чи двох братів. Загалом 56 жебраків мали у шпиталі близьку рідню чи сім'ю (це 41% шпитальних жебраків).

Питання станової приналежності жебраків теж певним чином висвітлене у джерелі. В описах Переяслава й Стародуба знаходимо такі дані про 25 осіб. З них у Стародубі було 8 міщан, 3 жебрака „мужичого” звання і дві особи козачого звання [20]. У Переяславі серед жебраків не значиться жодного міщанина, а записано 6 козаків і 6 посполитих [22].

У описах цих же міст знаходимо вказівки щодо місця народження 27 шпитальних жебраків. У Стародубі вісім із дванадцяти були уродженцями міста, решта п'ять – вихідцями з сіл полку. Усі місцеві жебраки були міщанами [20]. У Переяславі місцевими були 6 жебраків із 14, ще три походили з полку, чотири були вихідцями з інших полків Гетьманщини, родом з міста Білгорода була вдова Параска, посполита володіння князя Івана Львова [22]. Щодо мігрантів у джерелі немає дати їх приходу до міст. До Переяслава чи Стародуба вони могли потрапити як у дитинстві, так і безпосередньо перед проведенням опису. У цій же площині постає питання щодо всіх мешканців шпиталів. Чи було населення шпиталів постійним, або упродовж якого проміжку часу жебраки могли залишатися у шпиталі? У джерелі є такі відомості про мешканців переяславських шпиталів Воскресенської церкви й церкви святителя Миколи (всього 10 чоловік). Термін перебування у шпиталі зафіксований на лицевій частині аркуша наступною формулою: „...а живут в означеном шпитале Воскресенском Кононов 1, Иосифовна 1, Захариевна 6 года...” [20, арк. 159зв.–160].

Найдовший термін проживання, зафіксований у джерелі, становить 10 років. Саме стільки жила у шпиталі церкви святителя Миколи сліпа вдова Єфросинія, якій на час перепису виповнилося 49 років, з нею жив і її тринадцятирічний син. Тобто до шпиталю жінка потрапила у віці 39-ти років з трирічним сином. У тому ж шпиталі 7 років жила сліпа Пелагея Леонтєва віком 48 років. В шпиталі Воскресенської церкви 6 років жила вдова Мотрона, віком 70 років, 4 роки жили у шпиталі церкви святителя Миколи Кіндрат Романенко з дружиною Євдокією (їм на час перепису виповнилося 61 і 56 років відповідно, Кіндрат був слабким за старістю, а Євдокія здорова). Сліпа вдова Єфросинія віком 39 років жила у шпиталі три роки, 82-річний Данило Кононов (сліпий на обидва ока) разом з дружиною Мариною (70 років) та вдова Мотрона (66 років) проживали у шпиталі рік. Загалом 2 особи перебували у шпиталі 10 років, одна – 7, одна – 6, дві – 4 роки, одна – 3 роки, три особи – 1 рік. [20, арк. 159зв.–160]

Отже, невід'ємною ознакою міста були злидарі й жебраки. Їхня демографічна поведінка визначалася бідністю, способом життя і способом заробітку на життя. Джерело фіксує не всіх міських жебраків, а лише тих, хто постійно проживав у містах. Маргіналізоване населення не було однорідною групою, серед відображених у джерелі ми виокремили чотири мікрогрупи. Перша – стариці. Окремо ми досліджували тих, хто жили за рахунок милостині, але не названі джерелом жебраками. Вони могли мати двір, хату, родину, члени якої працювали поки голова сім'ї жебракував. Це були чоловіки і жінки переважно сліпі або каліки, які самі не могли працювати. Жебраками джерело називає частину мешканців міських шкіл, які жили з милостині, а не з церковних доходів. Однак особи, зафіксовані у джерелі як школярі, не були класичними жебраками, вони мали життєві перспективи, наприклад, стати церковнослужителями, могли мати рідню, часом доволі заможну, як це було з Турчиновським.

Класичними жебраками вважаємо мешканців шпиталів, які були демографічно найстаршою групою міських мешканців. При цьому частка людей активного віку серед них була така, як і серед основних міських мікрогруп, відмінним було співвідношення діти / особи літнього віку. Жебраки були єдиною мікрогрупою де жінок було вдвічі більше ніж чоловіків. Структура шпитального мікросоціуму визначалася у першу чергу не природними процесами народжуваності / смертності, а поповненням її ззовні чи виходом людей зі шпиталів. Серед жебраків активного віку і літніх осіб практично всі були хворі, однак, незважаючи на це, у них народжувалися здорові діти. Шпитальні діти були здорові всі, за винятком однієї дитини, однак з віком число хворих зростало. Основними хворобами були захворювання очей, що, з одного боку, могли бути причиною жебракування, а з іншого – наслідком таких хвороб, як кір, віспа, сифіліс. Ці хвороби у свою чергу могли бути наслідком специфічного способу життя жебраків.

ВИСНОВКИ

У дисертації подано спробу комплексної реконструкції соціально демографічних характеристик населення полкових міст Гетьманщини другої половини XVIII ст. У ході реалізації мети і завдань дослідження, нами зроблено наступні висновки:

1. Аналіз історіографії засвідчив відсутність спеціальних досліджень історико-демографічних характеристик міського населення Лівобережної України середини XVIII ст. Серед дотичних до нашої проблематики найповніше представлені концептуальні праці та роботи по демографії ранньомодерного міста авторства англійських, французьких, польських, російських істориків. Історіографія демографічної поведінки мешканців українських ранньомодерних міст обмежується розвідками окремих сюжетів.

2. Генеральний опис Лівобережної України є репрезентативним джерелом для вивчення демографічних характеристик міського соціуму Гетьманщини. Його форма і спосіб організації перепису уможливають дослідження населення на різних рівнях: сім'я, двір, соціальна група, місто, регіон. Для аналізу Румянцевського опису вповні придатні методики „одного переписного листа” Л. Анрі та А. Блюма. Генеральний опис містить необхідні дані для вивчення народжуваності, шлюбності, структури сім'ї і домогосподарств, стану здоров'я населення, частково – міграційних процесів.

Джерело відображає „усне” сприйняття хвороб і віку, відтак, дослідники мають перевіряти точність їх вказання. Поза полем опису залишилися окремі групи міського люду: духовенство, солдати гарнізонів, учні семінарії, бездомні, тощо. Це є основним недоліком джерела, поряд із поганим станом збереження інформації про окремі населені пункти.

3. Полкові міста були у першу чергу осередками торгівлі, періодична – орієнтувалася на зв'язки з зовнішнім ринком, постійна – залучала жителів

довколишніх сіл. Міське виробництво існувало у формі ремесла, нечисленні мануфактури часто розміщувалися в селах. Економіка полкових міст мала аграрний характер, це загалом було притаманно містам ранньомодерної Європи. Тому для еволюції міст Гетьманщини найважливішим фактором було виконання ролі полкового центру, яка сприяла залученню економічних і людських ресурсів, цим полкові міста виділялися з поміж інших міських поселень. Такі людські ресурси рекрутувалися здебільшого з жителів навколишніх сіл й виконували функції наймитів, слуг, працювали у штаті полкових та міських служб. Серед них переважали неодружені чоловіки активного віку, що відповідно формувало особливості статево-вікової структури міського населення. Полкове місто приваблювало й помітний контингент тимчасових мешканців: осіб, що мали справи у полковій адміністрації, учасників судових процесів, торговців, заробітчанин, подорожніх, гультяїв, злодіїв, жебраків, тощо.

4. Основна маса міської людності – особи активного віку, наступна за чисельністю вікова категорія – діти, найменше було осіб літнього віку. За демографічними оцінками населення міст було молодим, однак у цьому відношенні окремі міста різнилися: наймолодшим був соціум Ніжина, тоді, як Стародуб наблизився до порогу демографічної старості.

Дітей у містах було менше ніж у селах, демографічні коефіцієнти свідчать про існування регулювання народжуваності, при цьому вона залишалася надвисокою, так само, як і дитяча смертність. Чинниками останньої були недогляд, хвороби, антисанітарія, забобони, неправильні дії бабів, байдуже ставлення батьків, дітовбивство. З 5 років діти фігурували як робітники у офіційній документації, й чимало з них мешкали поза власною родиною.

Структуру населення активного віку визначала міграція та її вікова й статева нерівномірність. Порівняно з селами, містам була притаманна більша кількість холостого населення, яке разом із тим зберігало шанси на шлюб, зазвичай більше шансів мали дівчата. Така демографічна ситуація виправдовує парубкування як регулятор поведінки холостих хлопців чи дошлюбних стосунків між статями. В умовах міста демографічно детермінованою була

протитуція. Середня різниця у віці між подружжям у містах становила близько 3-х років, однак значне число шлюбів укладалися з істотною віковою різницею. У зв'язку з цим і вищою смертністю чоловіків у ранньомодерному місті було поширене вдовство, тому вдовці й вдови були суттєвою частиною шлюбного ринку ранньомодерного міста.

Особи літнього віку складали невелику частину населення міст, їхня чисельність і структура визначалася, насамперед, смертністю. У цій категорії населення переважали жінки, що обумовлювалося меншою тривалістю життя чоловіків. Дослідження підтвердило доцільність вибору 60-річного віку, як психологічної й фізіологічної межі між активним віком і старістю. Люди старші за 89 років вже вважалися довгожителами і зустрічаються у джерелі рідко. Лише один житель Стародуба перейшов дійсно столітній рубіж.

5. Окремі спільноти міського населення мали специфічні демографічні характеристики. Найбільш збалансованою і стабільною мікрогрупою були міщани. Статеві-вікова структура козацтва зазнавала впливу міграції, оскільки джерелом притоку козаків виступали численні полкові села. Вікова структура свідчить, що козацтво було більш відкритою до поповнення мікрогрупою порівняно з міщанським станом. При цьому основні демографічні показники були майже однаковими для обох станів.

Міські церковнослужителі мали статеві-вікову структуру відмінну від інших мікрогруп. У їхньому складі було більше чоловіків ніж жінок, основну частку становили хлопці віком 10–29 років. Частина з них були вихідцями з інших станів, або прийшли до міст з полкових сіл. Відкритість мікрогрупи до поповнення її мігрантами підтверджує висока частка „батьків”, якою духовенство поступалося лише перед жебраками. Церковнослужителям були властиві порівняно нижчий рівень шлюбності і народжуваності.

Купці, не рахуючи греків, за етнічною приналежністю здебільшого були росіянами. У Генеральному описі трьох міст ми не знайшли жодного купця-українця з Лівобережжя, що, на нашу думку, є свідченням того, що „нішу” купецтва у містах займали міщани і козаки. Дана мікрогрупа була особливою за

своїми демографічними характеристиками і поведінкою. Рівень народжуваності був найвищим із усіх досліджуваних нами спільнот міського населення й практично дорівнював народжуваності у містах Європейської Росії.

Унікальною спільнотою, властивою лише Ніжину, була грецька громада. Осіб, що її складала, об'єднувала у першу чергу етнічна приналежність. Більшість чоловіків-греків були мігрантами, тому баланс статево-вікової структури був порушений на користь чоловіків активного віку. У межах спільноти народжувалося більше дітей, за рахунок рекордно високої шлюбності жінок. Починаючи з 25 років всі гречанки були одружені. Двократну перевагу чоловіків на шлюбному ринку не могли компенсувати і міжетнічні шлюби, які зафіксовані у описі.

Невід'ємною складовою міст були маргіналізовані групи населення. Зокрема джерело називає жебраками частину мешканців міських шкіл, які, жили з милостині. Втім школярі не були класичними жебраками і не перебували на маргінесі суспільства, їх вік – 8–17 років передбачає, що після 17 років хлопці поповнювали ряди церковнослужителів.

Класичними жебраками були мешканці шпиталів – найчисельніша і порівняно однорідна мікрогрупа міських злидарів. Вони були демографічно найстаршою мікрогрупою міського населення, при цьому частка людей активного віку поміж них була як і серед основних міських мікрогруп. Тут жінок було вдвічі більше ніж чоловіків, а демографічні характеристики мікрогрупи визначалися поповненням її ззовні, чи виходом людей зі шпиталів. Головними підставами її поповнення були каліцтва, бідність, шахрайства, вдівство, хвороби. Жебракування не заперечувало сім'ю: практично кожен другий жебрак мав у шпиталі близьку рідню, що, ймовірно, пов'язано з можливістю тривалого проживання у шпиталі.

Всі мікрогрупи були складовою міського соціуму, вони взаємодіяли між собою у першу чергу через шлюб, їх сукупність складала доволі збалансоване у статевому і віковому відношенні населення.

6. Розгляд окремих актів індивідуальної демографічної поведінки дозволив висловити припущення щодо ймовірної мотивації і свободи діяльності індивіда у рамках суспільних норм і обмежень. Якщо суспільство не схвалювало якихось вчинків, це ще не означає, що вони не були поширені, оскільки людина у першу чергу керувалася власними інтересами. На фоні численних девіацій, злочинів, відхід від усталених норм не був чимось надзвичайним. Тим більше, що у місті було більше осіб здатних на такий відхід, не прив'язаних до майна, землі, громади, родини. На основі вивчення загальних характеристик соціуму виводяться демографічні теорії і закони, які окрема людина часто порушувала.

Розгляд конкретних випадків ілюструє подвійну – біологічну і соціальну сутність людини. Поряд з природними компенсаційними механізмами, що регулювали чисельність дітей, в супереч, або в унісон, діяла поведінка батьків, їх турбота, або недогляд, випадкове чи умисне присипляння, рівень достатку, тощо. Мотивація такої поведінки могла бути різною. На шлюбну поведінку істотно могли впливати меркантильні міркування, які змушували діяти врозріз з досить суперечливими суспільними нормами.

7. За своїми демографічними характеристиками населення міст Гетьманщини істотно відрізнялося від населення полкових сіл. Причиною цього, передусім, була міграція, що збільшувала число осіб активного віку і, відповідно, зменшувала число дітей. Рівень народжуваності у містах був майже на третину нижчий, ніж у селах і загалом тип відтворення населення був стаціонарним. Міське населення збільшувалося у першу чергу за рахунок притоку сільського, таке явище було характерним і для тогочасних міст Західної Європи. За статевою структурою міське населення Гетьманщини відрізнялося від соціуму ранньомодерної Варшави у складі якого було значно більше чоловіків ніж жінок. Народжуваність у Ніжині, Переяславі, Стародубі була істотно нижчою ніж у містах європейської частини Росії, і за цим показником міста Гетьманщини були значно ближчими до міст Західної Європи. Але при цьому в останніх містах існувала хоч якась постійна медико-акушерська служба, що зменшувало дитячу смертність.

За особливостями укладання шлюбу міста Гетьманщини наближалися до європейського типу шлюбності. У Переяславі одружувалися приблизно на 6 років пізніше ніж у містах Центральної Росії, але на 2 роки раніше ніж у Західній Європі. Ці особливості були зумовлені специфічним способом життя міського населення і відповідною середовищу демографічною поведінкою.

За окремими показниками помітні і регіональні відмінності у демографічних характеристиках міського соціуму. У Переяславі, як центрі землеробського полку, зафіксовано істотний притік населення, більше людей активного віку й чоловіків порівняно зі Стародубом. В останньому місті зафіксовано більшу частку жінок дітородного віку і дещо вищий рівень народжуваності.

Отож демографічні характеристики міського населення були детерміновані у першу чергу специфічним способом життя, особливим середовищем, які визначали стратегію і мотивації індивідуальної поведінки. Значний вплив на характеристики міського населення здійснювали міграції з села, що в умовах традиційного суспільства впливали на статево-вікову структуру, народжуваність, шлюбний ринок і всі аспекти шлюбності. Мігрантами були люди, що з різних причин покинули села, а головне мали рішучість зробити такий крок. Ймовірно, що їхня демографічна поведінка теж могла бути більш різноманітною ніж мешканців сіл і менш обмежена контролем громади. Демографічне обличчя міст формували різні, зокрема і притаманні лише місту соціальні спільноти, які характеризувалися різним ступенем відкритості, і взаємодіяли між собою через інститут шлюбу або міжгрупові міграції. Населення міст Гетьманщини істотно відрізнялося від населення міст Центральної Росії, а також полкових сіл і було ближчим до західноєвропейських міст. Втім останні у другій половині XVIII ст. вже стояли перед порогом демографічної революції, тоді, як у міському соціумі Гетьманщини вона розпочнеться пізніше.

ДОДАТКИ

Додаток А. Таблиці.

Додаток А.1

Розподіл населення м. Переяслава за статтю, віком та сімейним станом [22]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	87				87	90				90
5-9	88				88	90				90
10-14	81				81	103				103
15-19	138				138	103	2		1	106
20-24	76	6		1	83	42	35	5	2	84
25-29	27	34		3	64	9	57	14	1	81
30-34	6	39		1	46	1	64	14	2	81
35-39	2	47		2	51	1	45	8	4	58
40-44	7	47	2	2	58	2	31	12		45
45-49	6	35	1		42	1	18	15		34
50-54	2	36	2	2	42	2	11	17	3	33
55-59	1	14	1		16		7	10	2	19
60-64	1	14	2	1	18	1	4	12		17
65-69	1	6			7		2	7	1	10
70 <		11	1	1	13	1	5	16	1	23
Всього	523	289	9	13	834	446	281	130	17	874

Розподіл населення м. Ніжина за статтю, віком та сімейним станом [9; 27]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	332				332	315				315
5-9	296				296	564				264
10-14	271				271	254				254
15-19	290	1			291	253	46		4	303
20-24	177	35		13	225	54	164	8	23	249
25-29	65	131		22	218	10	235	14	23	282
30-34	43	173	2	21	239		180	32	28	240
35-39	7	124	2	8	141	1	96	10	7	114
40-44	8	165	6	15	194		106	52	22	180
45-49	2	74	7	7	90		35	23	5	63
50-54	8	97	8	4	117		47	35	4	86
55-59	1	37	7	3	48		15	8	1	24
60-64	4	44	12	5	65		13	45	10	68
65-69		12	5	2	19		2	9	3	14
70 <		35	7	1	43		5	23	13	41
Всього	1504	928	56	101	2589	1151	944	259	143	2497

Додаток А.3

Розподіл населення м. Стародуба за статтю, віком та сімейним станом [20]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	218				218	226				226
5-9	206				206	245				245
10-14	223				223	201				201
15-19	248	2			250	245	14	1		260
20-24	147	28	1		176	60	105	4	3	172
25-29	42	98		4	144	12	142	14	5	173
30-34	20	125	2	29	176	6	166	20	13	205
35-39	3	99	2	15	119		108	22	6	136
40-44	1	149	6	23	179		124	37	11	172
45-49	1	67	1	5	74		38	35	11	84
50-54		74	7	17	98		43	57	11	111
55-59		28	2	1	31		6	30	1	37
60-64	1	34	7	16	58		19	57	7	83
65-69		14	2	2	18		5	20	2	27
70 <		32	10	3	45		3	50	10	63
Всього	1110	750	40	115	2015		773	347	80	2195

Додаток А.4

Розподіл міщан м. Ніжина за статтю, віком та сімейним станом [9; 27]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	195				195	171				171
5-9	145				145	145				145
10-14	130				130	129				129
15-19	124				124	104	28			132
20-24	69	21			90	18	82	3		103
25-29	16	74		1	91	6	134	6		146
30-34	11	94		1	106		87	9		96
35-39	2	79	1		82		54	6		60
40-44	1	83	2	1	87		54	30	2	86
45-49	1	35	3	1	40		17	20	1	38
50-54		44	6		50		25	18		43
55-59		16	6		22		11	6		17
60-64		25	8	1	34		8	28	5	41
65-69		6	1		7		2	8	1	11
70 <		22	4	2	28		4	16	2	23
Всього	694	499	31	7	1231	574	506	50	11	1241

Розподіл міщан м. Переяслава за статтю, віком та сімейним станом [22]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	21				21	8				8
5-9	25				25	24				24
10-14	24				24	22				22
15-19	25				25	24				24
20-24	7				7	5	5		2	12
25-29		5			5		11	3	1	15
30-34		9			9		14	2		16
35-39		8			8		10	1		11
40-44		13	1		14		7	2		9
45-49		13			13		4	3		7
50-54		5	1		6		2	5		7
55-59		3			3			2		2
60-64		2	1		3		2	5		7
65-69								2		2
70 <		3			3		1	4		5
Всього	102	61	3		166	83	56	29	3	171

Розподіл міщан м. Стародуба за статтю, віком та сімейним станом [20]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	82				82	99				99
5-9	86				86	82				82
10-14	83				83	59				59
15-19	99				99	84	6			90
20-24	49	13	1		63	13	43	2	1	59
25-29	16	41		2	59	3	60	6	1	70
30-34	6	56		5	67	1	62	12	1	76
35-39	3	43	1	2	49		46	8	2	56
40-44	1	50	2	6	59		43	20	3	66
45-49		26	1	1	28		9	14	5	28
50-54		23	4	4	31		21	21		42
55-59		9	2	1	12		2	8		10
60-64		10	1		11		5	22	1	28
65-69		6			6		1	12	1	14
70 <		14	5		19		1	29	2	32
Всього	425	291	17	21	754	341	299	154	17	811

Розподіл козаків м. Ніжина за статтю, віком та сімейним станом [9; 27]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	41				41	34				34
5-9	31				31	30				30
10-14	30				30	36				36
15-19	26				26	15	4			19
20-24	16	4			20	4	24	1		29
25-29	6	19			25	2	19	1	1	23
30-34	3	21			24	1	21	4		26
35-39		12	1	1	14		12			12
40-44		22	1	1	24		19	4		23
45-49		12	1		13		5			5
50-54		15		1	16		7	2		9
55-59		2			2		1	1		2
60-64		4	1		5		2	8		10
65-69		2	1		4					
70 <		4	1	1	6			2		2
Всього	153	117	6	5	281	122	114	23	1	260

Розподіл козаків м. Переяслава за статтю, віком та сімейним станом [22]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	34				34	48				48
5-9	38				38	47				47
10-14	35				35	55				55
15-19	75				75	44				44
20-24	37				37	26	15	1	1	43
25-29	10	20		2	32	3	31	5	2	41
30-34	5	23			28		31	5		36
35-39		20		1	21		21	4	1	26
40-44		18		1	19	1	12	4		17
45-49	1	16		1	18		10	5		15
50-54		25			25	1	11	12	1	25
55-59		7			7		2	3		5
60-64		8		1	9		2	7		9
65-69		5	1		6		2	3		5
70 <		8	1		9		4	7	2	13
Всього	235	150	2	6	393	225	141	56	7	429

Розподіл козаків м. Стародуба за статтю, віком та сімейним станом [20]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	72				72	61				61
5-9	59				59	73				73
10-14	56				56	51				51
15-19	54				54	52	9			61
20-24	24	11			35	9	27	2		38
25-29	6	29			35	3	33	3	2	41
30-34	6	28	2	2	38	1	41	6	2	50
35-39		22		1	23		24	3	1	28
40-44		41	2	3	46		40	11	1	52
45-49		16		1	17		13	8		21
50-54		25	1	3	29	1	6	13		20
55-59		4	1		5		3	9		12
60-64		11	4	1	16		5	13		18
65-69		4	2	1	7		1	4		5
70 <		5	4	1	10		1	12	1	14
Всього	277	196	16	13	501	251	203	84	7	545

Додаток А.10

Розподіл міських церковнослужителів за статтю, віком та сімейним станом
[9; 20; 22; 27]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	2				2	7				7
5-9	6				6	1				1
10-14	13				13	4				4
15-19	16				16	7	1			8
20-24	17				17	3	2			5
25-29	9	3		1	13		2	2		4
30-34	2	1			3		3			3
35-39	2	3			5		7	1		8
40-44		4			4		1			1
45-49	3	5			8		1			1
50-54	1		1	1	3			1		1
55-59		1			1			2		2
60-64	1	1			2			2		2
65-69	1				1					
70 <										
Всього	73	18	1	2	94	22	17	8		47

Додаток А.11

Розподіл міського купецтва за статтю, віком та сімейним станом [9; 20; 22; 27]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	9				9	11				11
5-9	6				6	10				10
10-14	5				5	3				3
15-19	8				8	4	1			5
20-24	4				4	1	2			3
25-29	4	1			5		3			3
30-34	2	1		1	4		7			7
35-39		1		1	2		2			2
40-44	1	6	1		8		4			4
45-49	1	5		2	8		1			1
50-54	1	3		1	5		1			1
55-59		3			3					
60-64				1	1			2		2
65-69										
70 <										
Всього	41	20	1	6	68	29	21	2		52

Розподіл ніжинських греків за статтю, віком та сімейним станом [9; 20; 22; 27]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	32				32	38				38
5-9	23				23	32				32
10-14	26				26	13				13
15-19	26				26	8	6			14
20-24	23	3			26	1	15			16
25-29	19	4			23		22		1	23
30-34	25	20	2		47		24	3		27
35-39	6	8			14		5			5
40-44	6	23	1	1	31		12	3		15
45-49	1	9		1	11		4	1		5
50-54	7	18		1	26		2	2		4
55-59	1	1			2		1			1
60-64	4	4	2	1	11		1	2		3
65-69			1	1	2					
70 <		3	1		4			2		2
Всього	199	93	7	5	304	92	92	13	1	198

Додаток А.13

Розподіл шпитальних жебраків за статтю, віком та сімейним станом [9; 20; 22; 27]

Вікова Група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов	Всього
0-4	3				3	2				2
5-9	5				5	2				2
10-14	1				1	2				2
15-19	4				4	1				1
20-24	3				3	4				4
25-29		1			1	2	1	1		4
30-34		2			2	1	4	2	3	10
35-39		1			1			3	4	7
40-44		1			1		2		7	9
45-49					1		1	6	4	11
50-54		4			4	1	3	5	6	15
55-59							1	1	1	3
60-64		2			2		1	4	5	10
65-69					1			3	3	6
70 <		4	2		6		1	3	3	7
Всього	16	15	2	12	45	15	14	28	36	93

Розподіл населення міст за великими віковими групами*

Переяслав									
Вікова група	0 – 14			15 – 59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	539	256	283	1081	540	541	88	38	50
Ніжин									
Вікова група	0 – 14			15 – 59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	Ж
Чисельність	1732	899	833	3104	1563	1541	250	127	123
Стародуб									
Вікова група	0 – 14			15 – 59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	1319	647	672	2597	1247	1350	294	121	173

Розподіл міщан за великими віковими групами

Переяслав									
Вікова група	0 – 14			15 – 59			60 і старші		
	разом	ч	Ж	разом	ч	ж	разом	Ч	ж
Чисельність	124	70	54	193	90	103	20	6	14
Ніжин									
Вікова група	0 – 14			15 – 59			60 і старші		
	разом	ч	Ж	разом	ч	ж	разом	Ч	Ж
Чисельність	915	470	445	1413	692	721	144	69	75
Стародуб									
Вікова група	0 – 14			15 – 59			60 і старші		
	разом	ч	Ж	разом	ч	ж	разом	Ч	ж
Чисельність	491	251	240	964	467	497	110	36	74

Примітка.

* Дані таблиць додатку А.14 обчислено за [9; 20; 22; 27].

Розподіл козаків за великими віковими групами

Переяслав									
Вікова група	0 – 14			15 – 59			60 і старші		
	разом	ч	Ж	разом	Ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	257	107	150	514	262	252	54	24	27
Ніжин									
Вікова група	0 – 14			15 – 59			60 і старші		
	разом	ч	Ж	разом	Ч	ж	разом	ч	Ж
Чисельність	202	102	100	312	164	148	27	15	12
Стародуб									
Вікова група	0 – 14			15 – 59			60 і старші		
	разом	ч	Ж	разом	Ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	372	187	185	604	281	323	70	33	37

Розподіл населення шпиталів за великими віковими групами

Вікова група	0 – 14	15 – 59	60 і старші
Чоловіки	20 %	46,7 %	33,3 %
Жінки	6,5 %	68,8 %	24,7 %
Населення загалом	11,1 %	60,8 %	28,1 %

Додаток А.15

Вікова структура населення міст за поділом А. Зундберга*

Місто	Вікові групи населення		
	діти (0-14)	„батьки” (15-49)	50 р. і старші
Переяслав	31,5%	58,6%	9,9%
Ніжин	34,1%	55,6%	10,3%
Стародуб	31,3%	55,1%	13,6%
села Ст. полку	41,9%	46,7%	11,4

Вікова структура міщан за поділом А. Зундберга

Місто	Вікові групи населення		
	діти (0–14)	„батьки” (15–49)	50 р. і старші
Переяслав	36,8%	51,9%	11,3%
Ніжин	37%	51,8%	11,2%
Стародуб	31,4%	55,5%	13,1%

Вікова структура козаків за поділом А. Зундберга

Місто	Вікові групи населення		
	діти (0-14)	„батьки” (15-49)	50 р. і старші
Переяслав	31,3%	54,6%	14,1%
Ніжин	37%	52,6%	10,4%
Стародуб	35,6%	51,4%	13,%

Примітка.

* Дані таблиць додатку А.15 обчислено за [9; 20; 22; 27], показники населення сіл обчислені за дослідженнями Ю. Волошина [157, с. 115].

Вікова структура церковнослужителів за поділом А. Зундберга

Вікові групи населення		
діти (0–14)	„батьки” (15–49)	50 р. і старші
23,4%	68,1%	8,5%

Вікова структура купецтва за поділом А. Зундберга

Вікові групи населення		
діти (0–14)	„батьки” (15–49)	50 р. і старші
36,7%	53,3%	10%

Вікова структура ніжинських греків за поділом А. Зундберга

Вікові групи населення		
діти (0–14)	„батьки” (15–49)	50 р. і старші
32,7%	56,3%	11,2%

Сімейний стан міщан активного віку (%)*

Сімейний стан	Переяслав		Ніжин		Стародуб	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Холості	35,6%	28,2%	32,4%	17,6%	37,3%	20,3%
у шлюбі	62,5%	50,5%	64,4%	68,4%	56,3%	54,4%
вдівці/ вдови	1,9%	18,4%	2,6%	13,6%	1,9%	22,7%
не визнач.	0	2,9%	0,6%	0,4%	4,5%	2,6%
Разом	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Сімейний стан козаків активного віку (%)

Сімейний стан	Переяслав		Ніжин		Стародуб	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
холості	48,9%	29,8%	31,1%	14,9%	32%	28,4%
у шлюбі	49,2%	52,7%	65,3%	75,5%	62,3%	55,3%
вдівці/ вдови	0	15,5%	1,8%	8,8%	2,1%	23,7%
не визнач.	1,9%	2%	1,8%	0,8%	3,6%	2,6%
разом	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Сімейний стан церковнослужителів активного віку (%)

Стать	Сімейний стан				разом
	Холості	у шлюбі	вдівці/ вдови	не визн.	
чоловіки	71,4%	25,8%	1,4%	1,4	100%
жінки	30,3%	51,5%	18,2%	-	100%

Примітка.

* Дані таблиць додатку А.16 обчислено за [9; 20; 22; 27].

Сімейний стан купецтва активного віку (%)

Стать	Сімейний стан				разом
	холості	у шлюбі	вдівці/ вдови	не визн.	
чоловіки	44,7%	42,6%	2,1%	10,6%	100%
жінки	19,2%	80,8%	-	-	100%

Сімейний стан ніжинських греків активного віку (%)

Стать	Сімейний стан				разом
	холості	у шлюбі	вдівці/ вдови	не визн.	
Чоловіки	55,3%	41,7%	1,5%	1,5%	100%
Жінки	8,1%	82,6%	8,8%	0,5%	100%

**Показник безшлюбності в населенні Переяслава
і сіл Стародубського полку***

Вікові категорії	Переяслав		Села	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
С10-14	1	1	0,996	1
С15-19	1	0,971	0,930	0,757
С20-24	0,915	0,500	0,476	0,050
С25-29	0,421	0,111	0,139	0
С30-34	0,130	0,012	0,050	0,004
С35-39	0,039	0,017	0,024	0
С40-44	0,121	0,111	0,005	0
С45-49	0,143	0,029	0	0
Всього	3,769	2,751	2,620	1,811
С50	0,095	0,045	0,007	0

Коефіцієнти безшлюбності міщан різного віку

Вікові категорії	Переяслав		Ніжин		Стародуб	
	чоловіки	Жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
С10-14	1	1	1	1	1	1
С15-19	1	1	1	0,939	1	0,933
С20-24	1	0,417	0,767	0,175	0,777	0,305
С25-29	0	0	0,176	0,042	0,271	0,043
С30-34	0	0	0,104	0	0,090	0,013
С35-39	0	0	0,024	0	0,061	0
С40-44	0	0	0,011	0	0,017	0
С45-49	0	0	0,025	0	0	0
Всього	3	2,417	3,107	2,156	3,216	2,294
С50	0	0	0,011	0	0	0

* Примітка.

Дані таблиць додатку А.17 обчислено за [9; 20; 22; 27] та дослідженням Ю. Волошина [157, с. 190].

Коефіцієнти безшлюбності козаків різного віку

Вікові категорії	Переяслав		Ніжин		Стародуб	
	чоловіки	Жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	Жінки
C10-14	1	1	1	1	1	1
C15-19	1	1	1	0,789	1	0,852
C20-24	1	0,605	0,800	0,138	0,686	0,237
C25-29	0,313	0,073	0,240	0,087	0,171	0,073
C30-34	0,179	0	0,125	0,038	0,158	0,020
C35-39	0	0	0	0	0	0
C40-44	0	0,059	0	0	0	0
C45-49	0,056	0	0	0	0	0
Всього	3,548	2,737	3,165	2,052	3,015	2,182
C50	0,023	0,048	0	0	0	0

Коефіцієнти безшлюбності церковнослужителів

Стать	Вікові категорії									
	C 10-14	C 15-19	C 20-24	C 25-29	C 30-34	C 35-39	C 40-44	C 45-49	Всього	C50
чоловіки	1	1	1	0,692	0,667	0,400	0	0,357	5,134	0,333
жінки	1	0,875	0,600	0	0	0	0	0	2,475	0

Коефіцієнти безшлюбності купців

Стать	Вікові категорії									
	С 10-14	С 15-19	С 20-24	С 25-29	С 30-34	С 35-39	С 40-44	С 45-49	Всього	С ₅₀
чоловіки	1	1	1	0,800	0,500	0	0,125	0,125	4,55	0,154
жінки	1	0,800	0,333	0	0	0	0	0	2,13	0

Коефіцієнти безшлюбності ніжинських греків

Стать	Вікові категорії									
	С 10-14	С 15-19	С 20-24	С 25-29	С 30-34	С 35-39	С 40-44	С 45-49	Всього	С ₅₀
чоловіки	1	1	0,885	0,826	0,532	0,429	0,193	0,090	4,955	0,216
жінки	1	0,571	0,063	0	0	0	0	0	1,634	0

Середній шлюбний вік міщан (роки) *

	Переяслав	Ніжин	Стародуб
чоловіки	25	25,1	26,1
жінки	22,1	20,1	21,5

Середній шлюбний вік козаків (роки)

	Переяслав	Ніжин	Стародуб
чоловіки	26,8	25,8	25,1
жінки	21,6	20,3	20,9

Примітка.

* Обчислено за даними дод. А.4 – А.9.

Додаток А.19

**Співвідношення хворих і здорових в різних
статеві-вікових групах шпитального жебрацтва***

Вік		Загалом	0-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70
Чоловіки	здор	9	3	4	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	хвор	36	-	1	-	3	3	1	4	2	2	1	4	-	6	1	8
Жінки	здор	13	2	2	-	-	-	1	-	-	2	2	2	1	-	1	-
	хвор	80	-	-	2	1	4	3	10	7	7	9	13	2	10	6	7
Разом	здор	22	5	6	1	1	-	1	-	-	2	2	2	1	-	1	-
	хвор	116	-	1	2	4	7	4	14	9	9	10	17	2	16	7	15

Примітка.

* Обчислено за [9; 20; 22; 27].

Статеве співвідношення населення міст (%)*

Місто	0 – 14		15 – 59		60 і старші		Все населення	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Переяслав	47,5%	52,%	50%	50%	43,2%	56,8	48,8%	51,2%
Ніжин	51,9%	48,1%	50,4%	49,6%	50,8%	49,2%	50,9%	49,1%
Стародуб	49,1%	50,9%	48%	52%	41,2%	58,8%	47,9%	52,3%

Співвідношення статей у п'ятирічних вікових групах

Вікова група	Співвідношення статей				
	Переяслав	Ніжин	Стародуб	Полкові села	Типова таблиця
0-4	96,6	105,4	86,5	102,7	102,3
5-9	97,7	112,1	84,1	112,1	102,4
10-14	78,6	106,7	110,9	122	102,8
15-19	130,2	96	96,2	140,7	103,3
20-24	98,8	90,4	102,3	100	103,9
25-29	79	77,3	83,2	92,8	104,7
30-34	56,8	99,6	85,9	100,4	105,6
35-39	87,9	123,7	87,5	142,3	106,2
40-44	128,8	107,8	104,1	107,1	105,8
45-49	123,5	142,9	88,1	134,1	104,0
50-54	127,2	136	88,3	112,1	101,1
55-59	84,2	200	83,8	158,8	97,2
60-64	106	95,6	69,9	82	92,9
65-69	70	135,7	66,7	227,2	88,5
70	56,5	104,9	71,4	100	78,8

Примітка.

* Обчислено за [9; 20; 22; 27], додатками дод. А.1, А.2, А.3, показники нас. сіл визначені Ю. Волошином [157, с. 117], дані таблиці ООН наведені у праці Л. Анрі та А. Блюма [110, с. 28].

Додаток А.21

Відсоток вдів і вдівців у міському населенні активного віку*

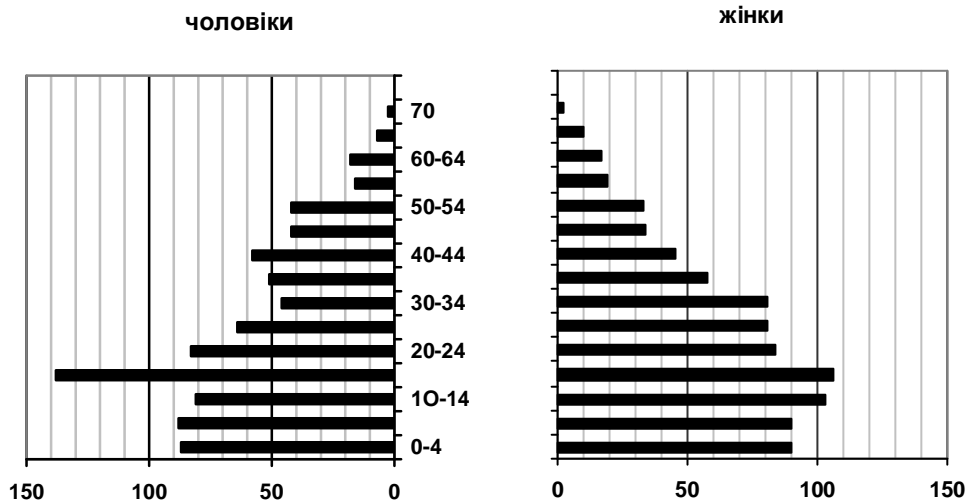
місто	Чоловіки			Жінки		
	всього	вдівці	%	всього	вдови	%
Переяслав	540	6	1,1%	541	95	17,6%
Ніжин	1563	32	2%	1541	182	11,8%
Стародуб	1247	21	1,7%	1350	220	16,3%

Примітка.

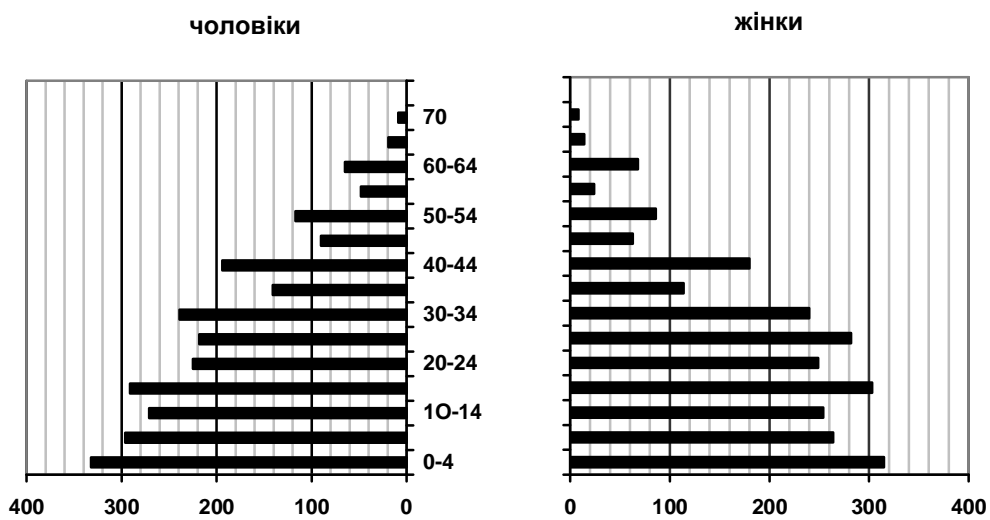
* Обчислено за даними дод. А.1, А.2, А.3.

Статеві-вікові піраміди*

Статеві-вікова піраміда населення Переяслава

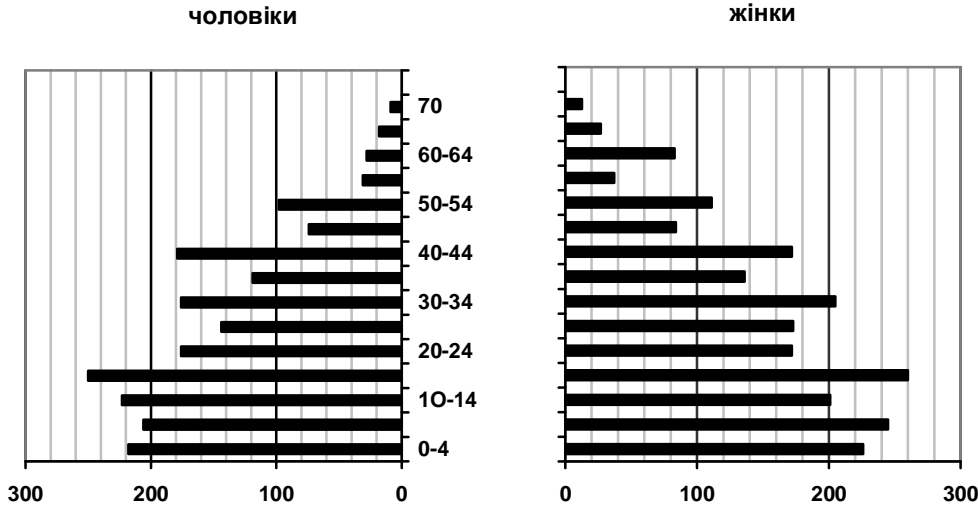
Статеві-вікова піраміда населення Ніжина

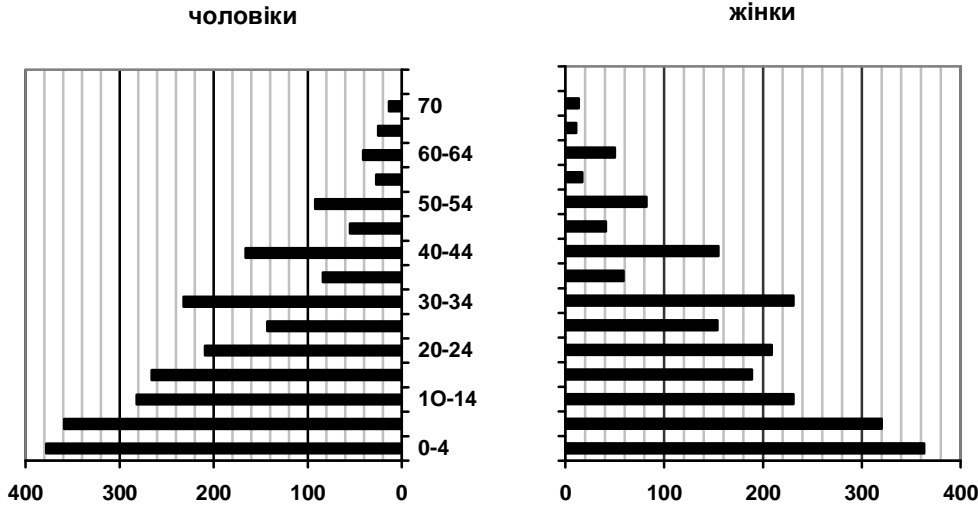
Примітка.

* Побудовані за даними додатків А.1 – А.13, та [157, с. 122].

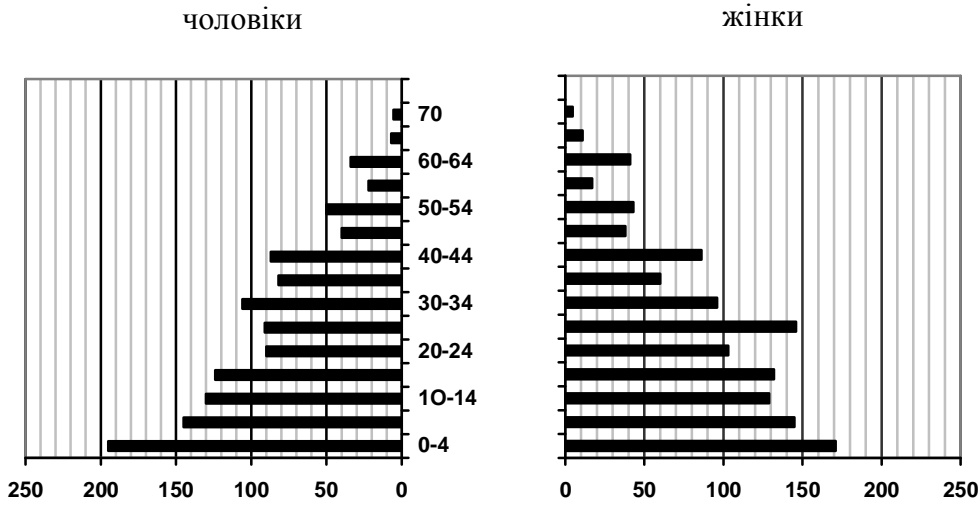
Статеві-вікова піраміда населення Стародуба

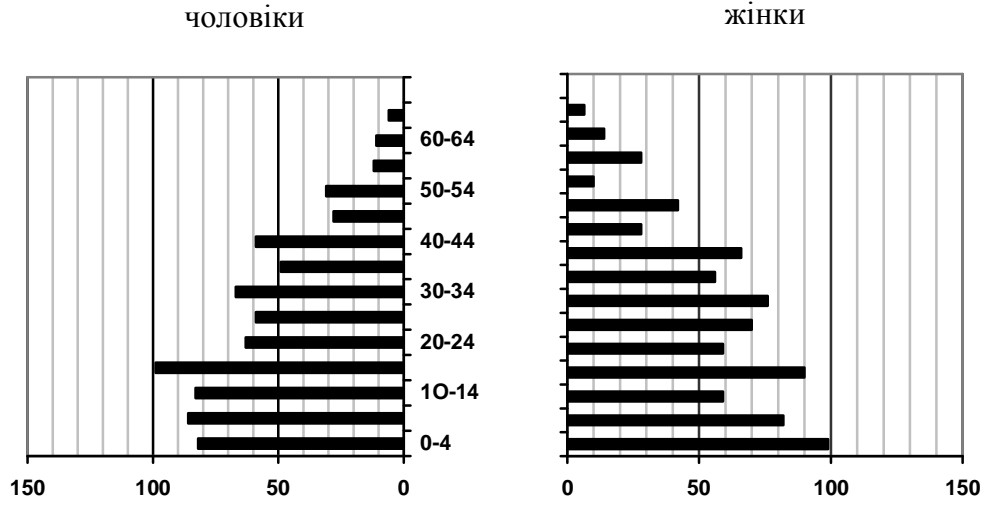
Статеві-вікова піраміда населення сіл Стародубського полку

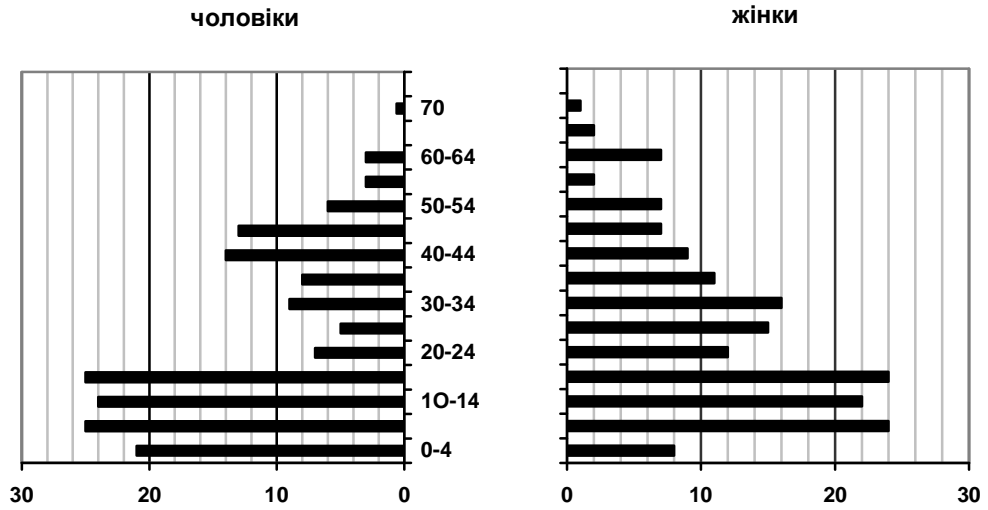
Статеві-вікова піраміда міщан м. Ніжина

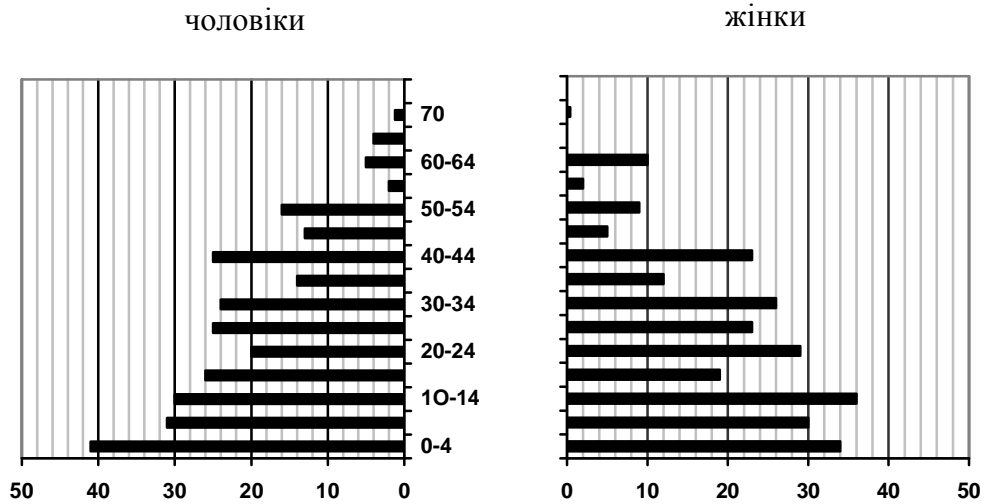
Статеві-вікова піраміда міщан м. Стародуба

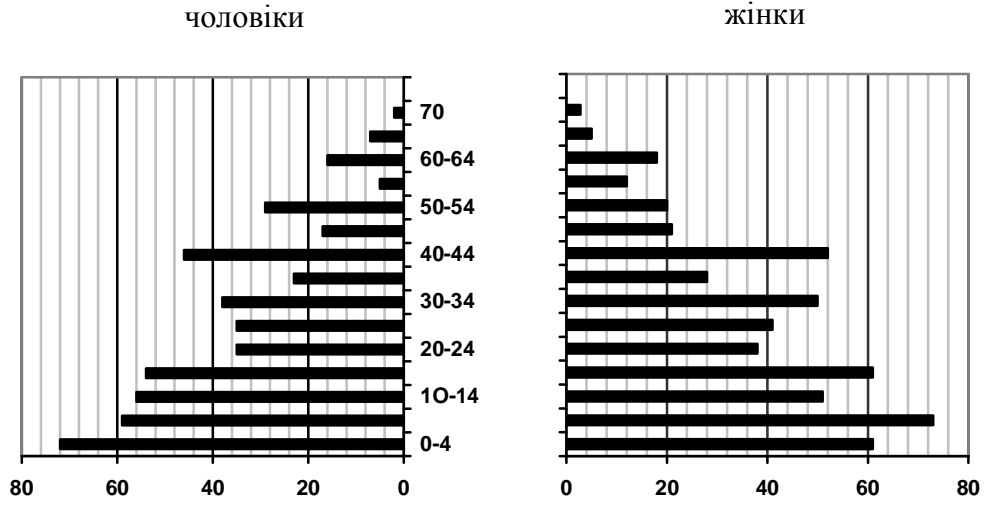
Статеві-вікова піраміда міщан м. Переяслава

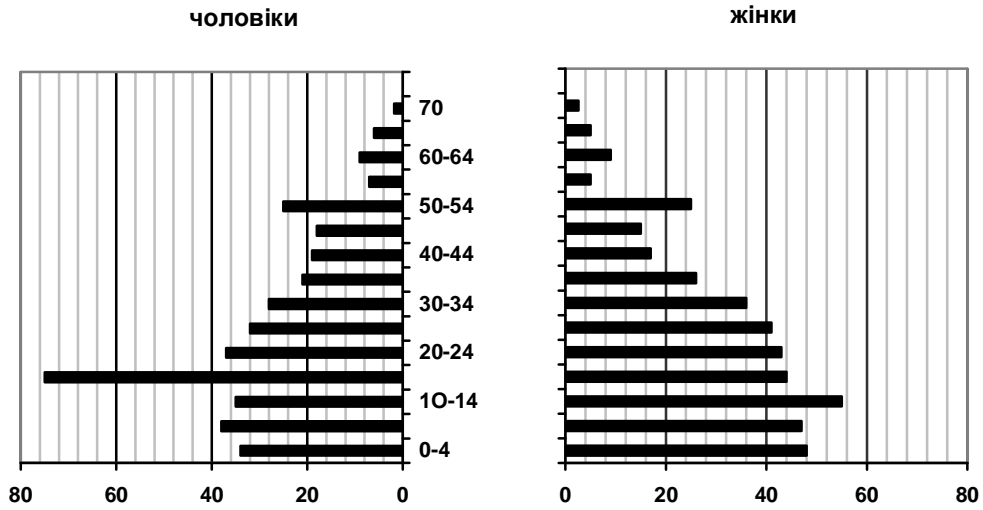
Статеві-вікова піраміда козаків м. Ніжина

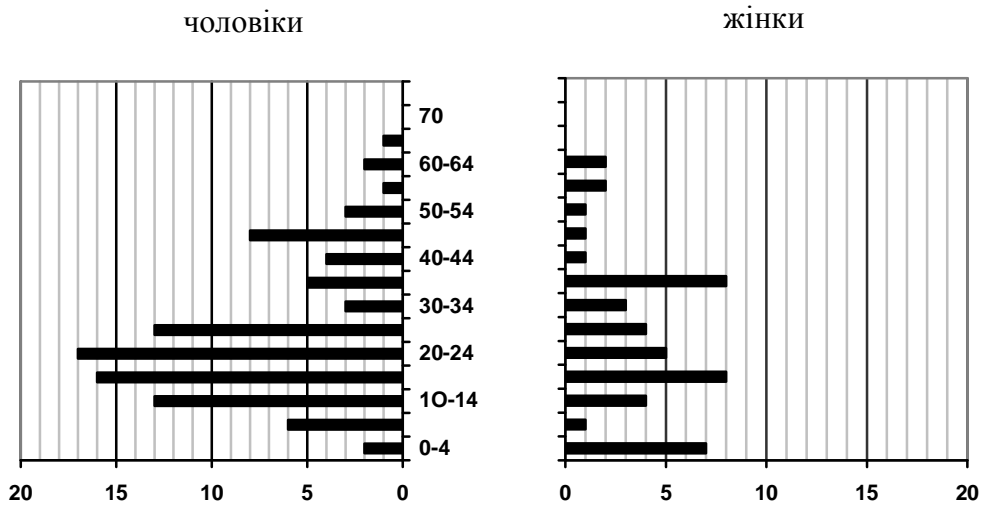
Статєво-вiкова пiраміда козакiв м. Стародуба

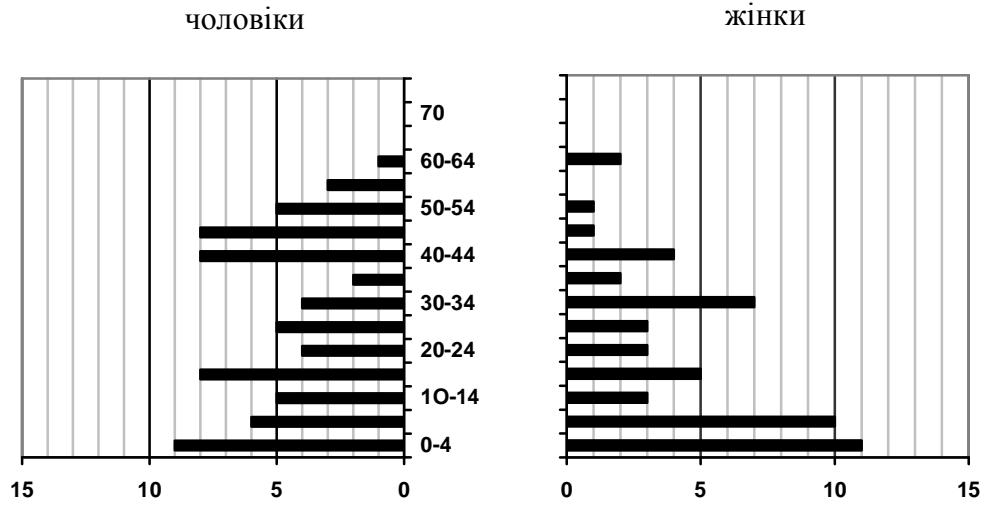
Статєво-вiкова пiраміда козакiв м. Переяслава

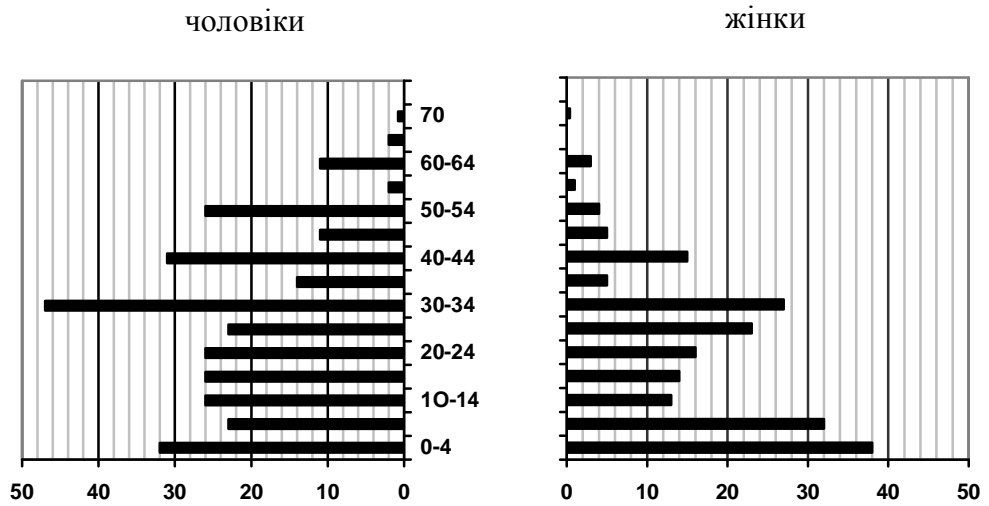
Статєво-вiкова пiраміда церковнослужителiв

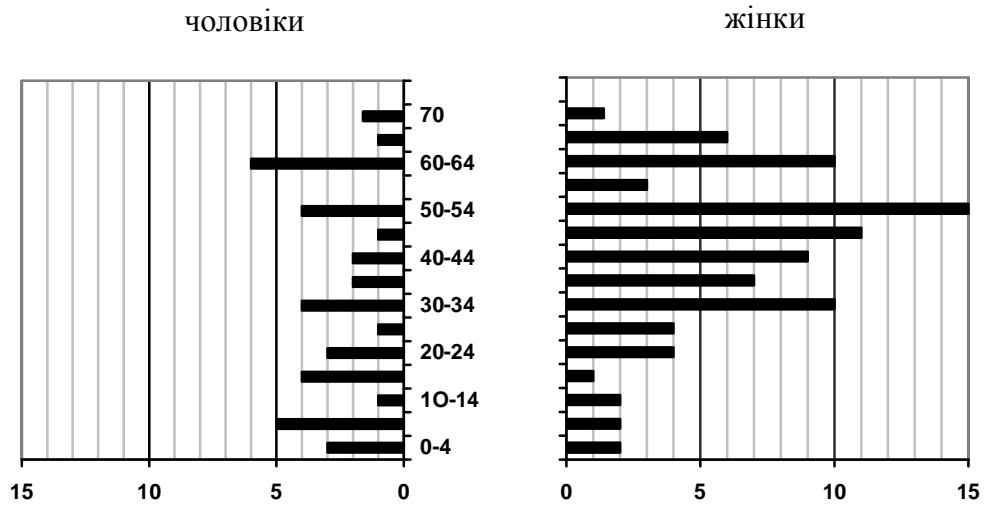
Статеві-вікова піраміда купецтва

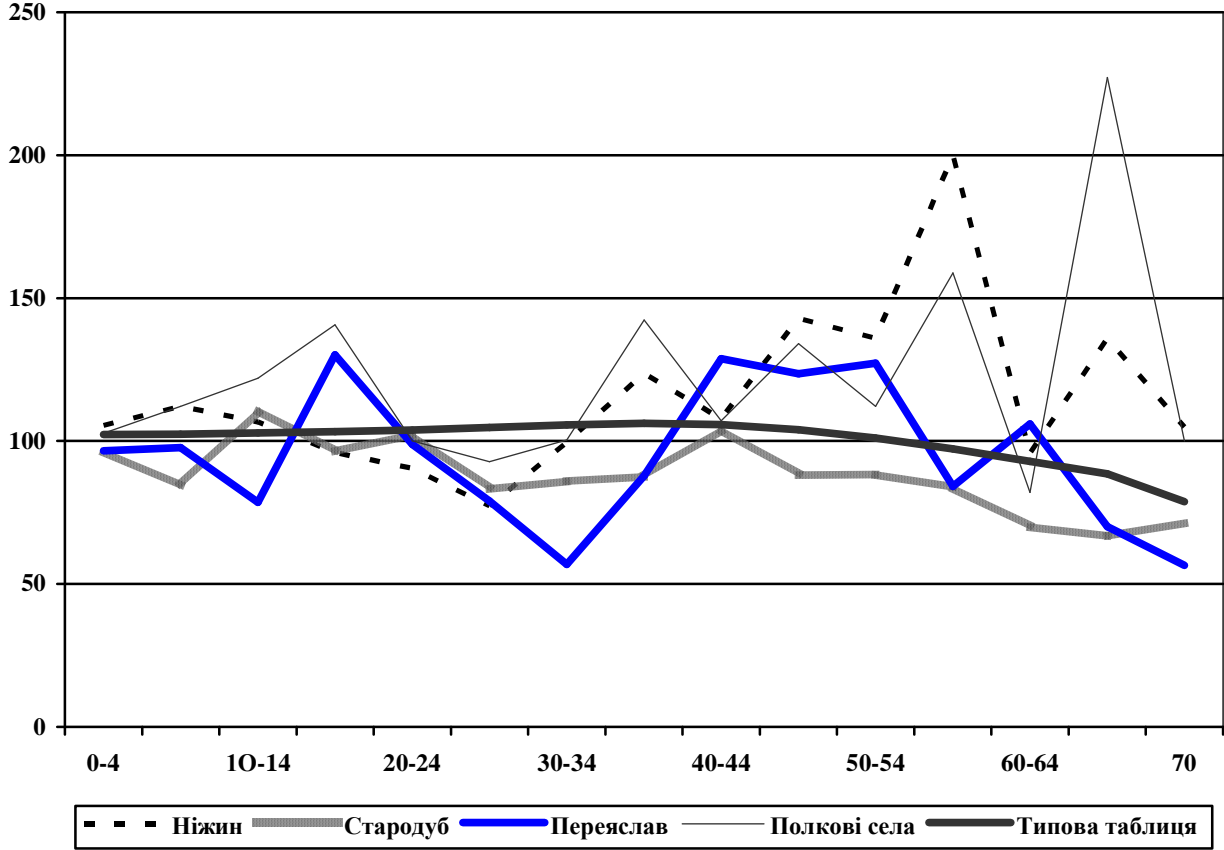
Статеві-вікова піраміда греків м. Ніжина

Статеві-вікова піраміда шпитальних жебраків

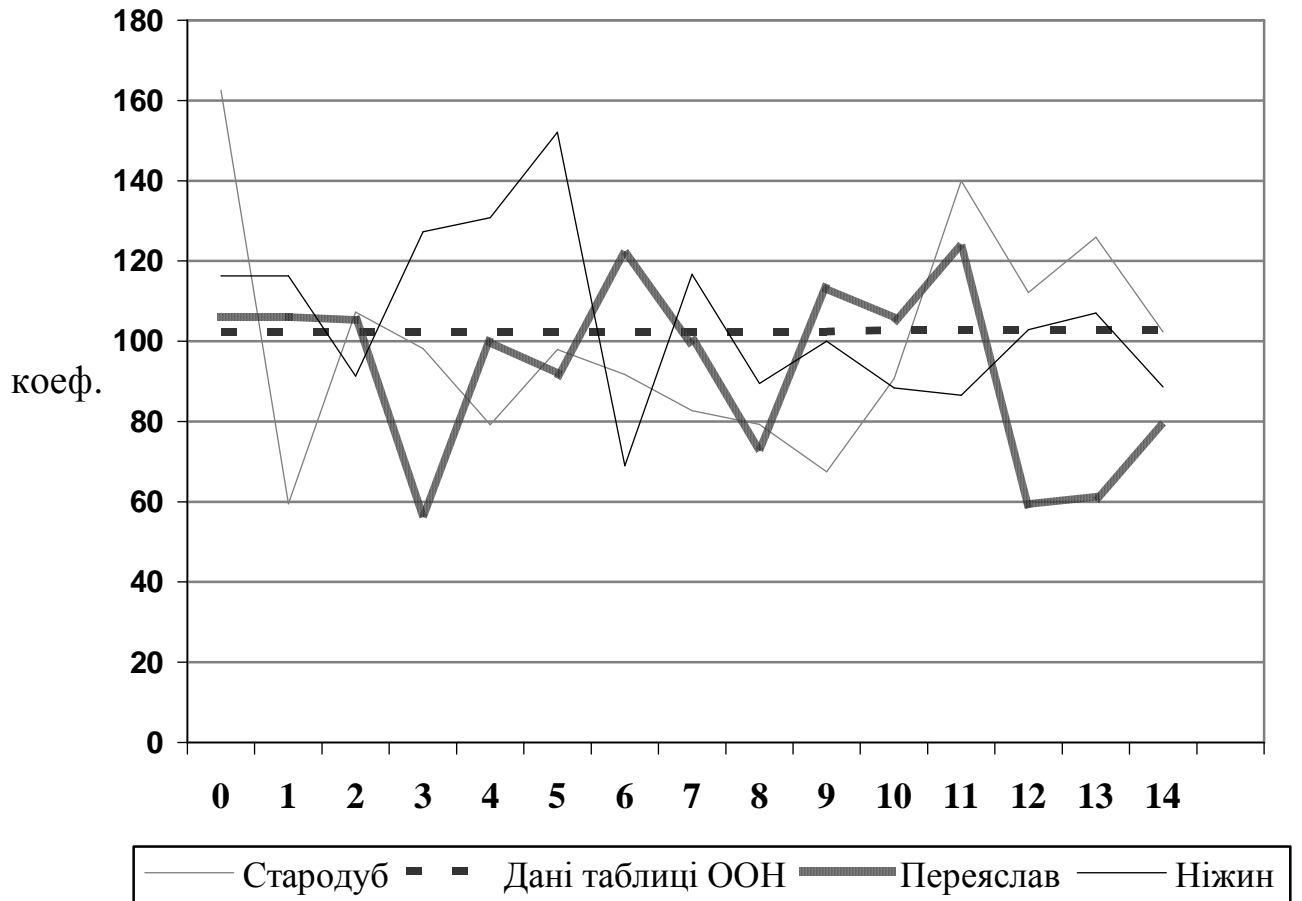
Показники статевого співвідношення населення різного віку*

Примітка.

* Побудовано за даними: дод. А.1-А.3, [110; 157]

Коефіцієнт статевого співвідношення дітей різного віку*

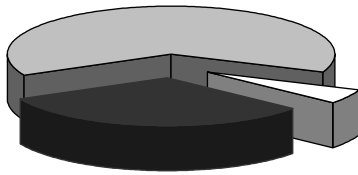
Примітка

* Показник коефіцієнта для дітей Ніжина і Переяслава віком 0-1 років розрахований як середній, оскільки в описі цих міст діти віком до одного року записані як однорічні. Обчислено за [9; 20; 22; 27].

Вікова структура населення Ніжина, Переяслава й Стародуба*

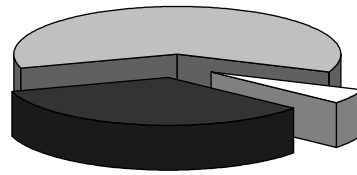
Структура населення міст та сіл Стародубського полку за даними Генерального опису (%).

місто Переяслав

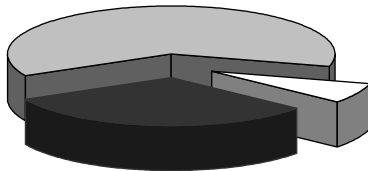
■ Діти 31,6% ■ Дорослі 63,3% □ Літні 5,1%

місто Ніжин

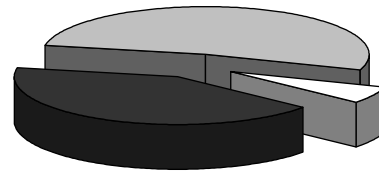
■ Діти 34,1% ■ Дорослі 61% □ Літні 4,9%

місто Стародуб

■ Діти 31,3% ■ Дорослі 61,7% □ Літні 7%

села Стародубського полку

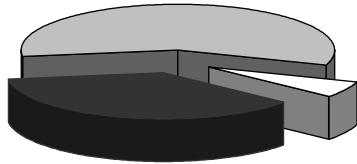
■ Діти 41,9% ■ Дорослі 52,4% □ Літні 5,7%

Примітка

* Обчислено за [9; 20; 22; 27], структура населення сіл визначена Ю. Волошиним [157, с. 112].

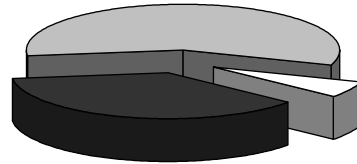
Вікова структура міщанства Ніжина, Переяслава і Стародуба за даними Генерального опису (%).

міщани Переяслава

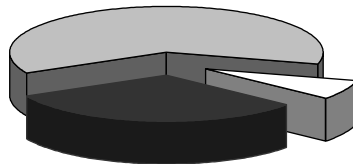
■ Діти 36,8% □ Дорослі 57,3% □ Літні 5,9%

міщани Ніжина

■ Діти 37% □ Дорослі 57,2% □ Літні 5,8%

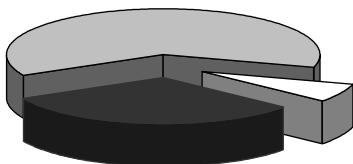
міщани Стародуба

■ Діти 31,4% □ Дорослі 61,6% □ Літні 7%

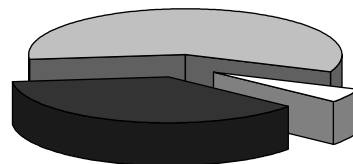
Вікова структура козацтва Ніжина, Переяслава і Стародуба за даними Генерального опису (%)

козаки Переяслава

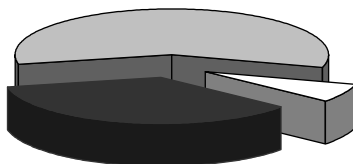
■ Діти 31,3% □ Дорослі 62,1% □ Літні 6,6%

козаки Ніжина

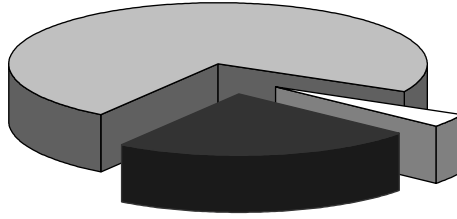

■ Діти 37% □ Дорослі 57,7% □ Літні 5%

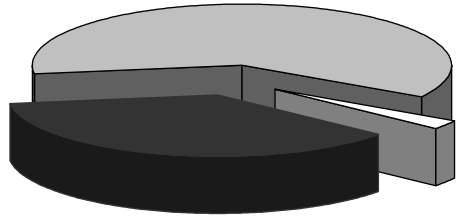
козаки Стародуба

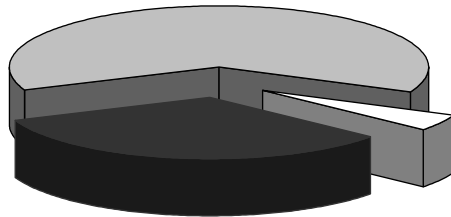
■ Діти 35,6% □ Дорослі 57,7% □ Літні 6,7%

Вікова структура міських церковнослужителів (%)

■ Діти 23,4% ■ Дорослі 73,1% □ Літні 3,5%

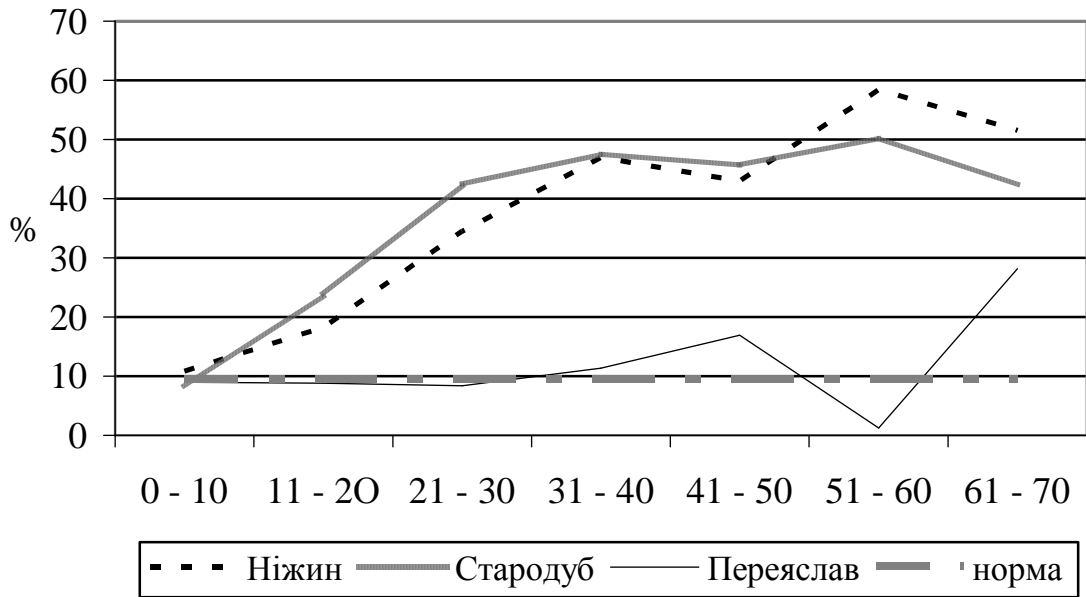
Вікова структура купецтва (%)

■ Діти 36,7% ■ Дорослі 60,8% □ Літні 2,5%

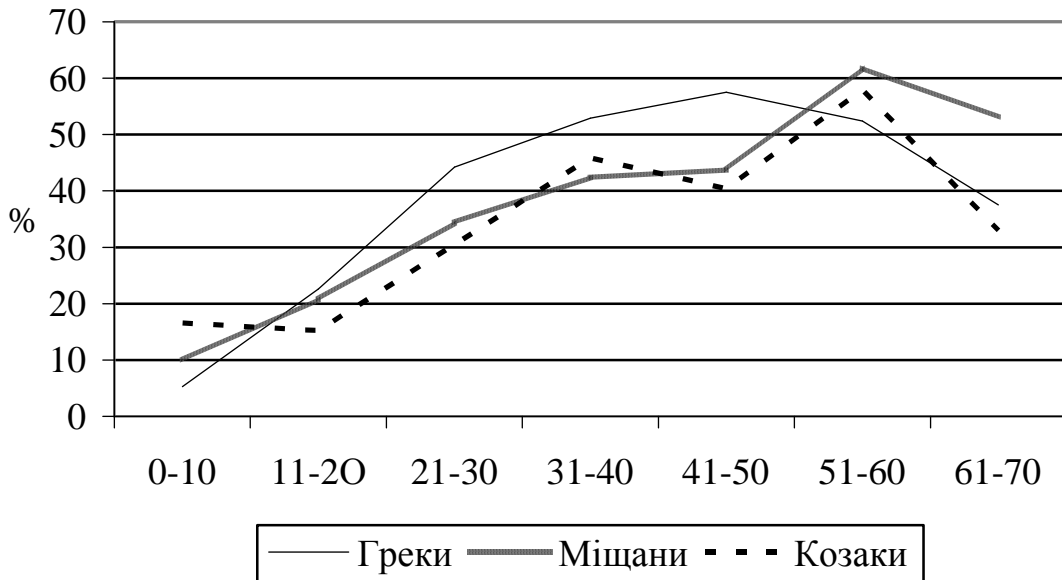
Вікова структура ніжинських греків (%)

■ Діти 32,7% ■ Дорослі 62,9% □ Літні 4,4%

Відсоток „ювілярів” у різних вікових групах населення міст*

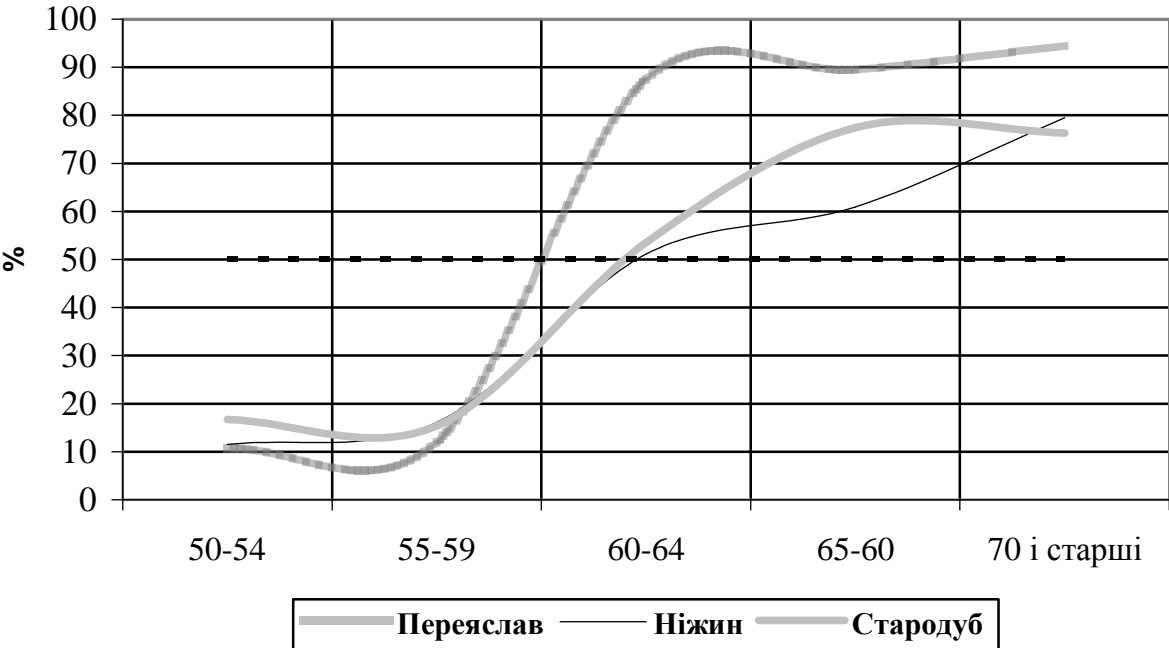
Відсоток „ювілярів” серед греків, міщан та козаків м. Ніжина

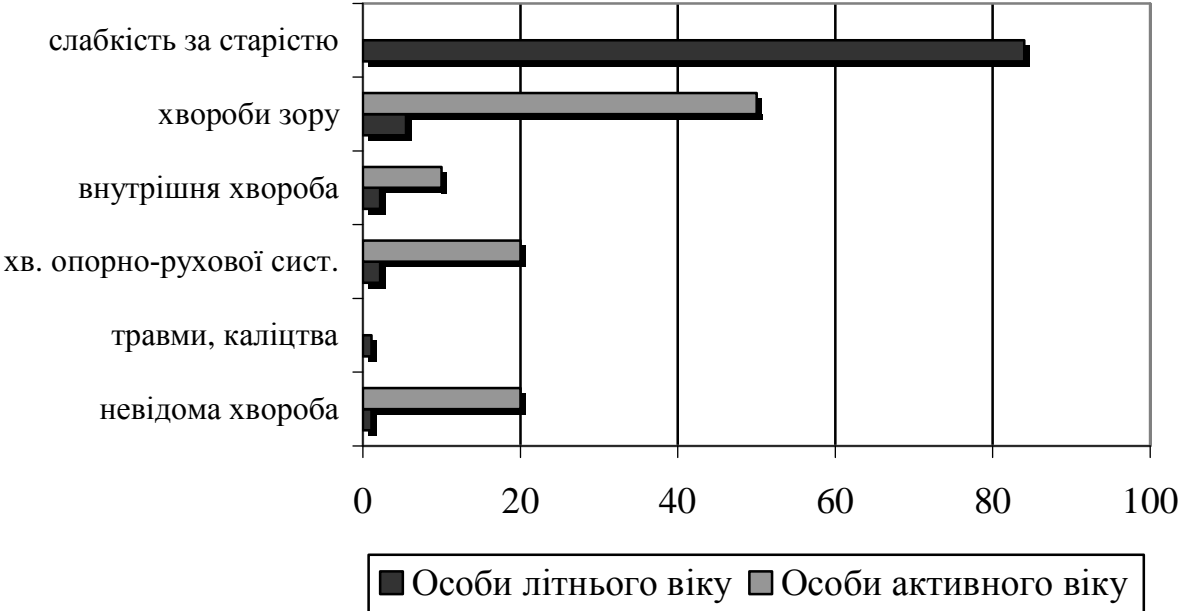
Примітка.

* Обчислено за [9; 20; 22; 27].

Відсоток хворих у населенні міст старших вікових груп*

Структура хвороб літнього населення Переяслава (%)

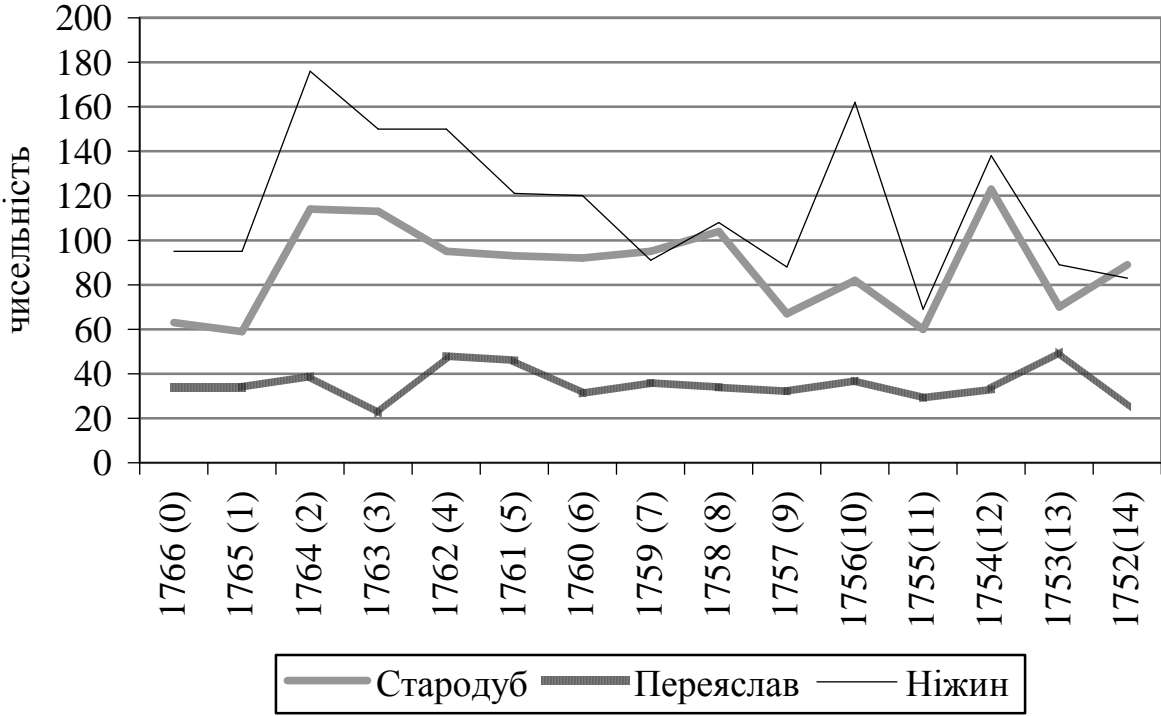

Примітка.

* Визначено за [9; 20; 22; 27].

Додаток Б.7

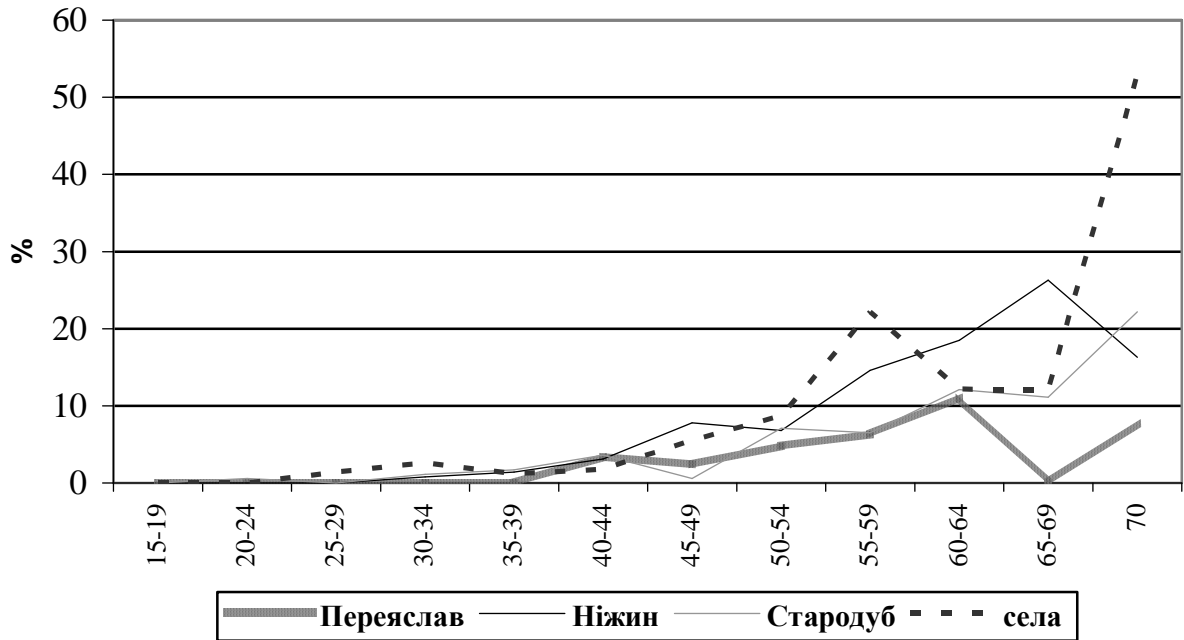
Чисельність дітей різного віку у Ніжині, Стародубі та Переяславі*

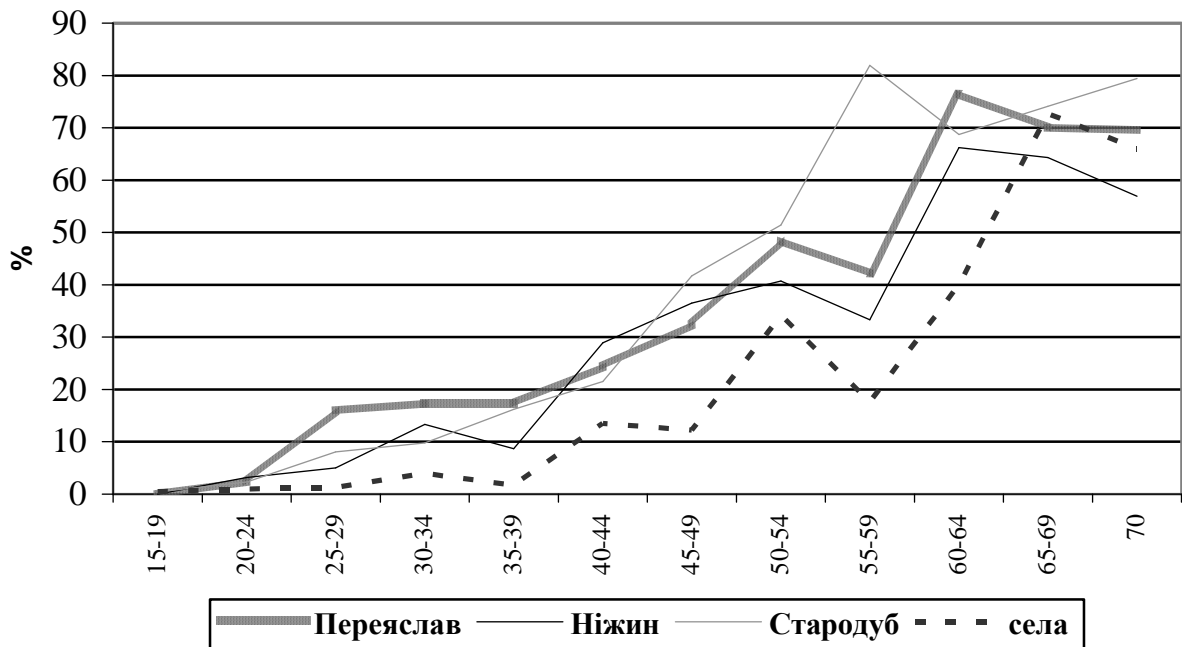
Примітка.

* Обчислено за [9; 20; 22; 27].

Відсоток вдівців у окремих вікових групах чоловічого населення*

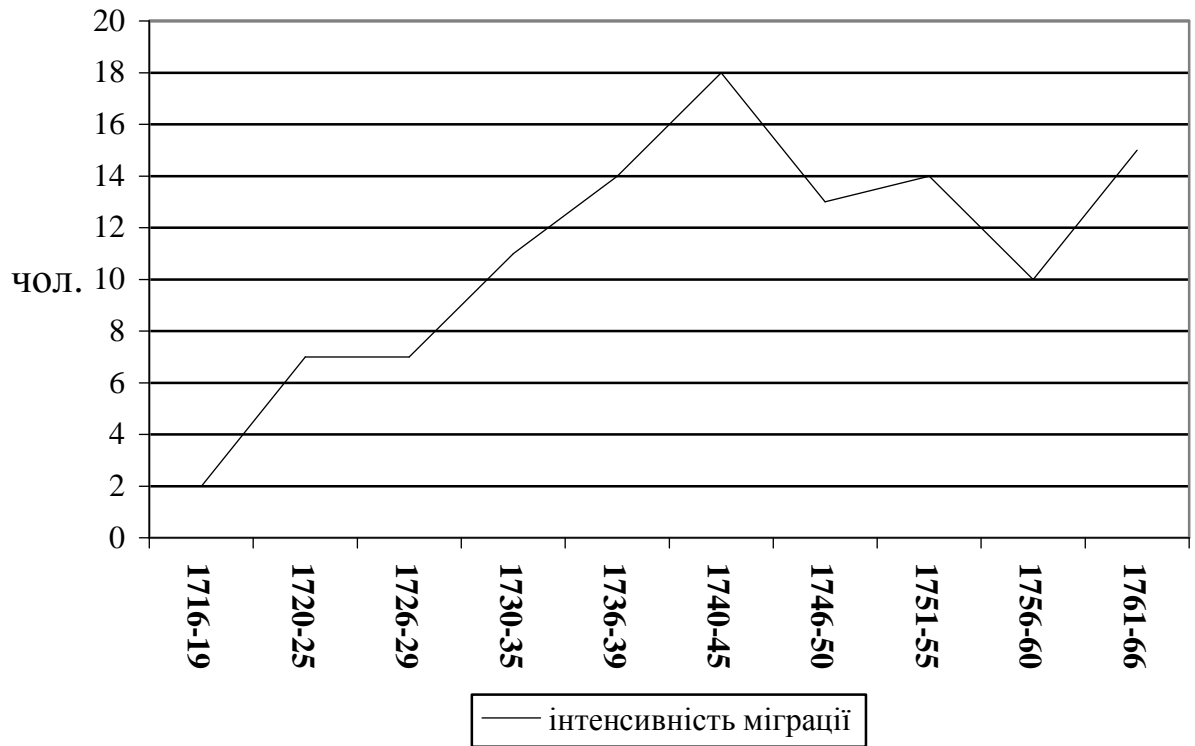
Відсоток вдів у окремих вікових групах жіночого населення

Примітка.

* Обчислено за даними дод. А.1, А.2, А.3 і підрахунками Ю. Волошина [157, с. 115].

Інтенсивність міграції греків у 1716-1766 роках*

Примітка.

* Обчислено за [9; 27].

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

а) Неопубліковані:

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 51 Генеральна військова канцелярія. 1656 – 1765 рр.

оп. 3.

1. Спр. 19349. Ревізія Стародубського полку, 1764 р., 745 арк.

Ф. 54 II Малоросійська колегія. 1764 – 1768 рр.

оп. 3.

2. Спр. 2180. Об составлении порядка обмера земли комиссией по составлению Генеральной описи Малороссии в Полтавском полку, 1767 р., 4 арк.

3. Спр. 2181. О предоставлении отпуска канцеляристу комиссии по составлению Генеральной описи Малороссии в Полтавском полку Малютову, 1767 р., 5 арк.

4. Спр. 2182. О назначении канцеляриста в комиссию по составлению Генеральной описи Малороссии в Стародубском полку, 1767 р., 4 арк.

5. Спр. 2183. Об увольнении писаря Юрачковского от службы в комиссии по составлению Генеральной описи в Полтавском полку, 1767 р., 7 арк.

6. Спр. 2184. Об увольнении бунчукового товарища Марковича от службы в комиссии по составлению Генеральной описи Малороссии, 1767 р., 8 арк.

7. Спр. 2187. Об увольнении войскового товарища Гулака от службы в комиссии по составлению Генеральной описи Малороссии в Переяславском полку, 1767 р., 9 арк.

8. Спр. 2188. Дело о назначении полковника Рижского пехотного полка Кудрявцева в комиссию по составлению Генеральной описи Малороссии в Нежинском полку вместо премьер-майора Голенищева-Кутузова, 1767 р., 4 арк.

Ф. 57 Генеральный опис Лівобережної України. 1765 – 1769 рр.

оп. 1.

9. Кн. 39. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 1210 арк.

10. Кн. 40. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 1188 арк.

11. Кн. 49. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 331 арк.

12. Кн. 71. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 1154 арк.

13. Кн. 72. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 987 арк.

14. Кн. 73. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 937 арк.

15. Кн. 74. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 956 арк.

16. Кн. 78. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 924 арк.

17. Кн. 81. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 1147 арк.

18. Кн. 124. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 328 арк.

19. Кн. 147. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 1538 арк.

20. Кн. 148а. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 610 арк.

21. Кн. 223. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 296 арк.

22. Кн. 278. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 303 арк.

23. Кн. 279. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 664 арк.

24. Кн. 280. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 414 арк.

25. Кн. 282. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 247 арк.

26. Кн. 288. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 299 арк.

27. Кн. 341. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 265 арк.

28. Кн. 436. Генеральный опис, 1765 – 1769 рр., 584 арк.

Ф. 59 Київська губерньська канцелярія. 1709 – 1781 рр.

оп. 1.

- 29.Спр. 2769. Дело о разрешении канцелярией жителям слободы Зленки, Климовой и др. торговли в г. Стародубе и др. городах, 1756 р., 44 арк.
- 30.Спр. 3555. Дело об командировании пограничного доктора Ломана и двух лекарей в Запорожскую Сечь для борьбы с эпидемией, 1760 р., 11 арк.
- 31.Спр. 4062. Дело об аресте Переяславской полковой канцелярией крепосных крестьян купцов Бочаровых скрывающихся от уплаты долгов атаману Сазонову, 1762 р., 2 арк.

Ф. 77 Ніжинський гродський суд. 1765 – 1780 рр.

оп. 2.

- 32.Спр. 44. По рапорту сотенного Конотопского правления с присылкою колодницы Евфросиньи Обручевны за прижитие беззаконно женска пола дытыны и зарытие оног в землю, 1780 р., 13 арк.
- 33.Спр. 59. Дело удивляющей козачки Ивангородской Параски Шмалиевской с козаком сыном Василем Мотылою о прижитии с дочерью истицы дытыны и о нежелании взять ей в супружество, 1781 р., 12 арк.

Ф. 81 Стародубський гродський суд. 1769 – 1779 рр.

оп. 2.

- 34.Спр. 71. Дело о колодницы Ксении Войкиной за убийство мужа своего козака, 1776 р., 15 арк.
- 35.Спр. 115. Дело Тита Голытвы за подстрел своей жены Феодосии Алексеевны, 1779 р., 35 арк.

Ф. 88 Переяславський гродський суд. 1766 – 1781 рр.

оп. 1.

- 36.Спр. 20. Об убийстве внебрачных детей подданной Ирклевского наместника Кононовича Домной Скляровой и подданной войскового товарища Требинского Мотрей Гончаровой, 1776 р., 7 арк.

37.Спр. 25. Об убийстве внебрачного ребёнка дочерью казака м. Воронкова, Воронковской сотни Мартой Бойко, 1777 – 1781 pp., 14 арк.

38.Спр. 31. Об убийстве внебрачного ребёнка дочерью крепостного воронковского сотника Сулимы Анной Левсковной, 1779 p., 18 арк.

оп. 2.

39.Спр. 10. Дело казака сотни Воронковской Николенка дочери Евфросинии за блудное прижитие нею с подданным войскового товарища Волевича Зенченком дитя и умерщвление будто оно, 1781 p., 22 арк.

Ф. 101 Лубенський гродський суд. 1747 – 1781 pp.

оп. 1.

40.Спр. 6. Об убийстве жителем м. Лохвицы Даниилом Новохацким своей жены, 1758 – 1768 pp., 29 арк.

41.Спр. 13. Об убийстве казаком с. Томашовки Дмитрием Игнатенко своей жены, 1776 p., 29 арк.

оп. 2.

42.Спр. 49. Дело о содержащемся в Лубенском остроге колодника жителя Глинка Андрея Кухаря за убийство им якобы работника своего Федора 1765 года августа 31 дня, 1765 – 1766 pp., 41 арк.

43.Спр. 166. Дело колодника Ивана Ковенка за убийство находящегося у него в услугах хлопча А. Архинянка, 1770 p., 3 арк.

Ф. 208 Стародубський магістрат. 1679 – 1799 pp.

оп. 1.

44.Спр. 21. Заява Івана Гриневського про нездатність його дружини Марії до подружнього життя. Копія XIX ст. з актової книги Стародубського магістрату, 9 липня 1689 p., 1 арк.

Ф. 703 Канцелярия малороссийского генерал-губернатора Румянцева-Задунайского. 1765 – 1796 pp.

оп. 1.

45.Спр. 100. Ордер гр. П. А. Румянцева в Комиссию по составлению Генеральной описи Малороссии в Стародубском полку о присылке сведений по проведению переписи, 1767 p., 2 арк.

46.Спр. 101. Дело о неподаче подтверждающих собственность владельцами земельных участков в г. Стародубе в Комиссию по составлению Генеральной описи ведомостей и купчих, 1767 p., 11 арк.

47.Спр. 150. Дело об отводе квартиры премьер-майору Борисоглебского драгунского полка Стремоухову в г. Прилуках в доме генерального бунчужного Тернавского, 1767 – 1768 pp., 19 арк.

48.Спр. 368. Дело о предоставлении помещения в г. Переяславле для комиссии по проведению Генеральной описи Переясловского полка, 1768 p. 4 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. 222 Музей Скаржинської. 1557 – 1905 pp.

оп. 1.

49. Спр. 222. Реестр украденных речей в доме Євстафия Фёдоровича протопопа м. Старых Млынов Нежинского полка, 1777 p., 2 арк.

50.Спр. 503. О сыске бежавших школьников Козаченков Опанаса и Ивана из Нежинской школы Богоявленской церкви жителей Конотопа, 5 липня 1777 p., 1 арк.

51.Спр. 255. Указ Екатерины II о взыскании священниками денег при крещении, погребении и др., 1765 p., 1 арк.

Ф. 788 Гадяцька міська богадільня. 1806 – 1859 рр.

оп. 1.

52.Спр. 1. Дело о содержании Гадячской городской богодельни в 1806 г., 1806 р.
10 арк.

53.Спр. 5. Предписания Полтавського приказа общественного призрения о содержании богодельни, 1813 р. 4 арк.

Ф. 801 Пирятинське духовне правління. 1745 – 1865 рр.

оп. 1.

54.Спр. 244. Дело по обвинению писаря Федора Морозенко в троеженстве,
1768–1769 рр., 20 арк.

55.Спр. 329. Дело по доношению козака Семена Воткало о разрешении ему вступить во второй брак в связи с побегом его первой жены., 1772 р., 5 арк.

56.Спр. 365. Дело по доношению Шевченка Дмитрия о побеге его жены и разрешении ему жениться во второй раз, 1773 р. 5 арк.

57.Спр. 510. Дело по доношению иерея местечка города Василькова Ольшанского об отказе его венчать второй раз жителя этого села Шаповала в виду того, что первая его жена проживает за границей, 1776–1777 рр., 17 арк.

58.Спр. 512. Дело о разводе со вторым мужем Пелагеи Бебешковны вышедшей второй раз замуж при живом первом муже, 1776–1782 рр., 37 арк.

59.Спр. 513. Доношение Марины Гноевой о расторжении её брака в связи с болезнью её мужа, 1776 р., 2 арк.

60.Спр. 560. Дело по доношению деймановского козака Якименко о вступлении во второй брак ввиду семилетнего отсутствия его жены, 1777 р., 4 арк.

б) Опубліковані:

61.А. Л. [Лазаревский А.] Историческая мелочи / Александр Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – №6. – С. 535–539.

- 62.Абрамов И. Опыт обязательного обучения козацкихъ детей грамоте в Лубенском полку в 1762 г. / Иван Абрамов // Киевская старина. – 1906. – №1. – С. 1–5.
- 63.Автобіографія Іллі Турчиновського – священника і намісника Березанського // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.): [хрестоматія/ упоряд.: акад. О. Білецький]. – 3-тє вид., доповнене. – К.: „Вища школа”, 1967. – С. 552–557.
- 64.Андриевский А. Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770-1771 гг. / Алексей Андриевский // Киевская старина. – 1891. – №8. – С. 304–314.
- 65.Беляшевский Н. Стоимость похорон барышевской обывателки в 1765 г. / Н. Беляшевский // Киевская старина. – 1901. – №5. – С. 85–86.
- 66.Борковский И. Исповедь Маргаса / И. Борковский // Киевская старина. – 1886. – №3. – С. 625–634.
- 67.Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. Том XII. Часть 2. – Черниговская губерния. – СПб.: В типографии Департамента Генерального Штаба, 1851. – 187 с.
- 68.Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы : [у 3 т.]. – М.: АН СССР, 1954. – Т. 3. – 654 с.
- 69.Генеральный опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 185 с.
- 70.Гнедич П. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Выпуск II. Часть I. Песни необрядовые. Издание Полтавской Ученой Архивной Комиссии / П. Гнедичь. – Полтава: тип. Г.И. Маркевича, 1915. – 330 с. + 5 табл.
- 71.Горленко Й. Бран чесних семи добродійностей із сімома смертними гріхами в людині мандрівцю, як завше, а найбільше у дні святкування чотиридесятниці, яка резедує / Йоасаф Горленко // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV

- XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV – XVIII століття) В чотирьох книгах. Кн. 4: Література пізнього Бароко (1709 – 1798 рік). [упоряд. Шевчук В., Яременко В.]. – К.: „Аконіт”, 2006. – С. 636–666.
72. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / [упоряд. В. А. Передрієнко]. – К.: „Наукова думка”, 1976. – 415 с.
73. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.) – Ч. I – III. / Александр Лазаревский. – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1893. – 418 с.
74. Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727 – 1753г.) // Киевская старина. – 1884. – №3. – С. 1–16; №4. – С. 17–32; №5. – С. 33–48; №10. – С. 92–117; 1885. – №4. – С. 145–160; №6. – С. 161–176; №7 – С. 177–192; №9 – С. 193–208; №10. – С. 209–224; №12. – С. 241–256; 1886. – №1. – С. 257–272.
75. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. – №7–8. – С. 100–155.
76. Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / Клименій Зіновійв; упоряд; І. Чепіга, В. Колосова. – К.: „Наукова думка”, 1971. – 391 с.
77. Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. – Часть I. – Полтава: тип. И.А. Дохмана, 1913. – 301 с.; Часть II. – Полтава: Т-во Печатного Дела (тип. бывш. Дохмана), 1914. – 833 с. + 1 карта.
78. Л. А. [Лазаревский А.] Историческая мелочи / А. Лазаревський // Киевская старина. – 1894. – №6. – С. 535–539.
79. Литовський Статут 1588 р. [Електронна версія]. – Режим доступу: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>
80. Лучицкий И. Материалы для истории землевладения в Полтавской губернии, вып. XVIII, отд. I. Казачьи владения, золотоношский уезд, вып. 1. / Иван Лучицкий. – К.: б.и, 1883. – 30 с.
81. Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. (Полтавской губернии) / Иван Лучицкий. – К.: в университетской тип. (И. И. Завадского), 1884. – 313 с.

- 82.Маркевич А. Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии / Алексей Маркевич // Киевская старина. – 1884. – №9. – С. 177–180.
- 83.Некрашевич І. Замисл на попа / Іван Некрашевич // Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича українського письменника XVIII віку : (Розвідка й тексти) / Наталя Кістяківська. – К.: з друкарні ВУАН, 1929 – С. 19–29.
- 84.Н.С. [Стороженко Н.] К истории малорусских церковно-общественных нравов XVIII столетия / Николай Стороженко // Киевская старина. – 1884. – №2. – С. 332–333.
- 85.Орловский П. К истории малорусского духовенства / Пётр Орловський // Киевская старина. – 1896. – №9. – С. 49–64.
- 86.П. М [Павловский М.] Устав киевского цирюльнического цеха 1761 года / Мефодий Павловский // Киевская старина. – 1883. – №11. – С. 470–476.
- 87.П-ко В. [Пархоменко В.] Указ императрицы Анны Ивановны правителю Малороссии князю Шаховскому – о браках малороссов / Владимир Пархоменко // Киевская старина. – 1905. – №10. – С. 1.
- 88.Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Том X. 1737 – 1739. – Спб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – 995 с.
- 89.Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Том XVII. 1765 – 1766. – Спб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – 1135 с.
- 90.Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Том XXI. 1781 – 1783. – Спб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – 1184 с.
- 91.Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Том XXII. 1784 – 1788. – Спб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского величества Канцелярии, 1830. – 1083 с.
- 92.Попович-Гученський П. Из рукописного збірника другої половини XVII ст. / Петро Попович-Гученський // Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV

- XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XV – XVIII століття) В чотирьох книгах. Кн. 4: Література пізнього Бароко (1709 – 1798 рік). [упоряд. Шевчук В., Яременко В.]. – К.: „Аконіт”, 2006. – С. 737–749.
93. Риклицкий С. Запрещение бродяжничества монахам в 1731 г. / Сергей Риклицкий // Киевская старина. – 1902. – №11. – С. 75–77.
94. Риклицкий М. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцевской описи 1767 года / Михаил Риклицкий // Статистический Ежегодник Полтавского губернского земства на 1909 год. (год тринадцатый). – Полтава: тип. И.А. Дохмана, 1910. – С. 91–216.
95. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том седьмой. Малороссия / под. ред. В. П. Семенова (репринтное издание). – Харьков: „Сага”, 2008. – 552 с.
96. Савва В. Материалы из архива Нежинских греческих братства и магистрата. Выпуск первый / Владимир Савва. – Нежинь, типо-лит. Насл. В. К. Меленевского, 1908. – 53 с.
97. Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред. В. М. Корецкий. – М.: Наука, 1985. – 271 с.
98. Синицкий Л. Путешествия в Малороссию Академика Гильденштедта и князя Долгорукаго / Леонтий Синицкий // Киевская старина. – 1893. – Т. XL. – С. 274–292, 412–441.
99. Собрание Малороссийских прав. 1807 г. / [составит.: К. Вислобоков, А. Ткач, И. Усенко, В. Чехович; ред. Б. Бабий, А. Мироненко] – К.: „Наукова думка” , 1993. – 363 с.
100. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. Т.V: Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные. – СПб.: тип. Майкова, 1874. – 1209 с.
101. Указ об обязательном обучении детей священнослужителей в школах латинскому языку, 1723 г. // Киевская старина. – 1902. – №9. – С. 111–112.

102. Федоренко П. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи / П. Федоренко // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. [под ред. Ф. Павловскаго, А. Мальцева, Л. Падалки] – Выпуск 12. – Полтава, Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1915. – С. 79–227.
103. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами / Афанасий Шафонский [изд. М. И. Судиенко]. — К. : Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1851. – 697 с. : 4 карты.
104. Щеглов В. Материалы относящиеся к первым временам исторического существования Переяславско-Полтавской Семинарии (1738–1745) / Владимир Щеглов // Полтавския Епархиальныя ведомости (часть неофициальная). – 1890. – №10. – С. 388–404; №15. – С.505–522; №16. – С.527–555; №17–18. – С.618–631; №20. – С.660–670; №21. – С.704–708.
105. Щеглов В. Переяславская семинария в первые 47 лет своего существования (1738–1785 г.г.) / Владимир Щеглов // Полтавския Епархиальныя ведомости (часть неофициальная). – 1906. – №10. – С.505–509; №11. – С. 539–547.
106. Як-скій И. [Яковскій И.] Черты народной жизни в Малороссии нач. XVIII в. / Иван Яковскій // Киевская старина. – 1895 – №1. – С.10–16.

ЛІТЕРАТУРА

107. А-скій А. [Андриевскій А.] Сербы въ Києве / Алексей Андриевскій // Киевская старина. – 1885. – №7. – С. 505–511.
108. Андриевскій А. Меры против умножения нищих и бродяг в Києве в 1764 г. / Алексей Андриевскій // Киевская старина. – 1893. – №9. – С. 450.
109. Андриевскій А. Страничка из прошлого г. Переяслава / Алексей Андриевскій // Киевская старина. – 1889. – №8. – С. 468–490.

110. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Леон Анри, Алан Блюм; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
111. Антонович В. Українські міста / Володимир Антонович // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XVI-XVIII ст. – Львів : Друкарня НТШ, 1904. – Ч. 2. – С. 309–383.
112. Авсеенко В. Малороссия в 1767 году. Эпизод из истории XVIII столетия. По неизданным источникам / В. Авсеенко. – К.: „университет. типограф.“, 1864. – 152 с.
113. Арьес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / Филип Арьес; пер с франц. Я. Ю. Старцева при уч. В.А. Бабинцева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с.
114. Багалея Д. Генеральная опись Малороссии / Дмитрий Багалея // Киевская старина. – 1883. – №11. – С. 402–432.
115. Багалея Д. Займанщина в левобережной Украине XVII и XVIII ст. / Дмитрий Багалея // Киевская старина. – 1883. – №12. – С.560–592.
116. Багалея Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии / Дмитрий Багалея // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3 – Отд. 2. – С. 1–55.
117. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні / Дмитро Багалій // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів, 1904. – Ч.2. – С. 387–442.
118. Багалея Д. О вновь открытых материалах для истории левобережной Украины / Дмитрий Багалея // Труды 6-го археологического съезда. – М., 1889. – Т.4. – С. 79–82.
119. Багалея Д. Обозрение румянцевской описи Малороссии. Вып.4. (дополнение. Составил Н. Костантинович (оттиск из №№ 38–39 Черниговских Губернских Ведомостей. 1884 г.). Чернигов. 1885 г. 58 стр. / Дмитрий Багалея // Киевская старина. – 1885. – №5. – С. 149–152.
120. Багалея Д. Состояние полиции в малороссийскихъ городах XVIII в. / Дмитрий Багалея // Киевская старина. – 1882. – №8. – С. 379–382.

121. Бакай Н.Н. Уцелевшие остатки архива К.Г.Разумовского / Николай Никитович Бакай // Киевская старина. – 1886. – № 12. – С. 743–746.
122. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / Василь Балушок. – К.: „Наукова думка”, 1993. – 118 с.
123. Бездрабко В. Історія та документознавство: інвазії методик вивчення історичного джерела, документа / Валентина Бездрабко // Історична пам’ять. – 2008. – №2. – С. 136–143.
124. Беньковский И. Киевский обыватель грек Іотий (1741–61) / Иван Беньковский // Киевская старина. – 1895. – №7. – С. 4–7.
125. Беньковскій И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа / Иван Беньковскій // Киевская старина. – 1896. – №9. – С. 229–261.
126. Беньковскій И. Поверья и обрядности родын и крестын / Иван Беньковскій // Киевская старина. – 1904. – №10. – С. 1–3.
127. Беньковскій И. Утеснение киевских мещан военным постоем в 1763–64 гг. / Иван Беньковскій // Киевская старина. – 1895. – №5. – С. 65–76.
128. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / Пітер Берк // Нові перспективи історіописання ; [пер. англ. Т. Портнова, А. Портнов / ред. П. Берк, Ю. Павленко] – К.: Ніка – Центр, 2004. – С. 8–37.
129. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / Пітер Берк [пер. з англ. О. Грищенко та ін.]. – К.: УЦКД, 2001. – 376 с.
130. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки истории Франции / Юрий Бессмертный. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
131. Бовгиря А. „...Я вашого царя не знаю”: українці як фігуранти судових справ про образу честі монарха (XVIII ст.) / Андрій Бовгиря // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С. 87–100.
132. Бойко І. Іваненки на Переяславщині XVIII ст. / І. Бойко // Історико-географічний збірник. – Кн.4. – К.: 1929. – С. 9–16.
133. Бойко І. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та початку XVIII ст. / І. Бойко // Історико-географічний збірник. – Кн.2. – К.:1928. – С. 11–22.

134. Боржковский В. „Парубоцтво” как особая группа в малорусском сельском обществе / Валерьян Боржковский // Киевская старина. – 1887. – №8. – С. 765–776.
135. Бородкин Л. И. Квантитативная история в системе координат модернизма и постмодернизма / Леонид Бородкин // Новая и новейшая история. – 1998. – №5. – С. 3–16.
136. Боряк О. Баба – повитуха в контексті „полювання на відьом”: Українсько-Західноєвропейські паралелі / Олена Боряк // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 249–262.
137. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т.1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / Фернан Бродель; пер. з франц. Г. Філіпчук. – К. Основи, 1995. – 543 с.
138. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. – Т.3.: Время мира / Фернан Бродель; [пер. с франц. Л. Куббеля]. – М.: Прогресс, 1992. – 680 с.
139. Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. первая: Пространство и история / Фернан Бродель ; пер. с фр. С. Зенкин, А. Мильчева. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – 405 с., 16 л. цв. ил.: ил
140. Бродель Ф. Что такое Франция? Книга вторая: Люди и вещи. Ч 1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков / Фернан Бродель ; пер. с фр. И. Стаф, О. Гринберг. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – 244с., 6 л. цв. ил.: ил.
141. Брянцева Т.П. Соціальна структура населення міст Волині кін. 18 ст. / Тамара Петрівна Брянцева // Вісник Київського університету. Серія історія. – 1981. – №23. – С. 79–87.
142. Брянцева Т.П. Эволюция социальной структуры населения городов правобережной Украины во 2 пол.18 в. / Тамара Петровна Брянцева // 2-й Всесоюзный семинар по исторической демографии. – Рига, Зинатне, 1977. – С. 102–105.

143. Будьте здоровы! // Знание – сила. – 2007. – №6. – С.97–98.
144. Булгаков М.Б. Советская историография городов левобережной Украины 2 пол.17–18 вв. / М. Б. Булгаков // Українська республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1989. – С. 331–332.
145. В.-Б. М. [Владимирский-Буданов М.] Население г. Киева в 1742 году / Михайло Владимирський-Буданов // Киевская старина. – 1888. – №4. – С. 1–10.
146. В.К. [?] Малорусские похоронные обряды и поверья. // Киевская старина. – 1890. – №8. – С. 317–323.
147. Василенко В. По вопросу о призрении слепых и всяких нищих. / Виктор Василенко // Киевская старина. – 1904. – №7–8. – С. 131–151.
148. Василенко Н. П. К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. – Судьба Румянцевской описи Малороссии / Николай Прокопович Василенко // Киевская старина. – 1882. – №.12. – С. 453–461.
149. Ващенко В.П. Джерела до історії соціально-економічного розвитку міст України в кін.18 – 1 пол.19 ст. / Віктор Петрович Ващенко // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1964. – № 6. – С. 69–73.
150. Венецкий И. Г. Вероятностные методы в демографии / И. Г. Венецкий. – М.: Финансы и статистика, 1981. – 223 с., ил.
151. Венецкий И. Г. Статистические методы в демографии / И. Г. Венецкий. – М.: Статистика, 1977. – 208 с.
152. Вирський Д. Кременчуччина: кордони представлення, історіографія та джерела / Дмитро Вирський // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. 2007. – Вип.1. – С. 247–258.
153. Вирський Д. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. [Електронний ресурс] / Дмитро Вирський. – К.,2004. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/vyrskyj/31.html>

154. Вишневский А. Г. Избранные демографические труды: в 2 т. / А.Г. Вишневский. – М.: Наука, 2005 – Т.1.: Демографическая теория и демографическая история. – 2005. – 368 с.
155. Волошин Ю. Населення домогосподарств „Государевых описных малороссийских раскольничьих слобод” (за матеріалами „Генерального опису Лівобережної України 1766 – 1769 рр.”) / Юрій Волошин // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 117–134.
156. Волошин Ю. Письменність серед мешканців Полтави другої половини XVIII століття (за матеріалами Румянцевського опису) / Юрій Волошин // Київська Академія. – 2008. – №5. – С. 151–152.
157. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
158. Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України / Юрій Волошин // Київська Старовина. – 2002. – №2. – С. 117–142.
159. Волошин Ю. Сучасні історико-демографічні дослідження ранньомодерного українського суспільства: методологічний дискурс / Юрій Волошин // Історична пам'ять. – 2007. – №1. – С. 15–21.
160. Воронов В. І. О. М. Лазаревський як історик та археограф / Віктор Іванович Воронов // Український історичний журнал. – 2009. – №3. – С. 48–67.
161. Гаврилов М. Уцелевшая старина / М. Гаврилов // Киевская старина. – 1883. – №8. – С. 757–760.
162. Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев) / Надія Гаврилюк. – К.: „Наукова думка”, 1981. – 284 с.
163. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс ; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник]. – К.: Основа, 1999. – 726 с.

164. Гинзбург К. Микроистория: две – три вещи, которые я о ней знаю / Карло Гинзбург // Гинзбург К. Мифы – элементы – приметы: Морфология и история. Сборник статей / Карло Гинзбург; пер с ит. и послесл. С. Л. Козлова. – М.: Новое издательство, 2004. – С. 287–320.
165. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника жившего в XVI в. / Карло Гинзбург; пер. с итал. М. Л. Андреева, М. Н. Архангельской. – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – 272 с.
166. Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе / Кліффорд Гірц. Пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Дух і Літера, 2001. – 452 с.
167. Гончаров Ю. Городская семья второй половины XIX – начала XX в. / Юрий Гончаров. – Барнаул: Изд-во Алт. Ун-та, 2002. – 384 с.
168. Гончаров Ю. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX в. (по материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири) / Юрий Гончаров. – М.: 1998. – 240 с.
169. Гончаров Ю. Мещанское сословие Западной Сибири второй половины XIX – начала XX в. / Юрий Гончаров, В. С. Чутчев. – Барнаул, 2004. – 206 с.
170. Гончаров Ю. М. Очерки истории города Тары конца XVI – начала XX вв. / Ю. М. Гончаров, А. Р. Ивонин. – Барнаул: Изд-во „Аз Бука”, 2006. – 188 с.
171. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / Віктор Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 271 с.
172. Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: „курінчики”, „стрільці”, „протекціенти”, „дворяни” etc / Віктор Горобець // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.8. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 184–201.
173. Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: „вина панська” і „вина врядова” у судочинстві Гетьманату / Віктор Горобець // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор

- В. Горобець. – Вип.7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 175–193.
174. Город в средневековой цивилизации западной Европы. Т.1. феномен средневекового урбанизма. – М.: Наука, 1999. – 390 с.
175. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / [Дмитрієнко М., Литвин В., Томазов В. и др.]. Вступна стаття В.Смолія. Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – К.: Либідь, 2000. – 488 с., іл.
176. Гримич М. Соціоантропологічні чинники успадкування власності в традиційному українському суспільстві / Марина Гримич // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 135–146.
177. Грицай М. С. Українська драматургія XVII – XVIII ст. Навчальний посібник / Михайло Семенович Грицай. – К.: „Вища школа”, 1974. – 198 с.
178. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський ; упоряд. Я. Левчук. – К.: Либідь, 2006. – 256 с., іл.
179. Гуржій І. О. Окремі аспекти повсякденного життя Київських купців XIX ст. / Інна Олександрівна Гуржій // Український історичний журнал. – 2009. – №6. – С. 24–34.
180. Гуржій О. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку / Олександр Гуржій // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С. 3–21.
181. Гуржій О. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси з історії та статистики / Олександр Гуржій. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. – 2009. – 296 с.
182. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право / Олександр Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.

183. Гуревич А. Категории средневековой культуры / Арон Гуревич. (Издание второе дополн. и исправл.)– М.: „Искусство”, 1984. – 359 с.
184. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4 / Владимир Даль. – М.: Русский язык, 1978. – Т.1. – 700 с.
185. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4 / Владимир Даль. – М.: Русский язык, 1978. – Т.2. – 779 с.
186. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4 / Владимир Даль. – М.: Русский язык, 1978. – Т.4. – 683 с.
187. Дельєж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії / Р. Дельєж. – К.: вид. дім «Києво-могилянська» академія, 2008. – 287 с.
188. Демографический энциклопедический словарь. / Редкол.: Валентай Д. И. (гл. ред.) и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 607 с.
189. Дэвис Н. З. Возвращение Мартена Герра / Натали Земон Дэвис; пер. с англ. / послесл. М. А. Барга; общ. ред С. Н. Бурина. – М.: Прогресс, 1990. – 208 с.
190. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII – XVIII століття / Катерина Диса. – К.: Критика, 2008. – 302 с.
191. Диса К. У царині пліток: роль щоденного спілкування і репутації в українських судах про чари XVIII ст. / Катерина Диса // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 185–194.
192. Долгов В. В. Детство как социальный феномен в контексте древнерусской культуры XI –XIII вв.: отношение к ребёнку и стадии взросления / В. В. Долгов // Социальная история. Ежегодник. 2007. / редкол. И. Ю. Новиченко, А. К. Соколов, К. М. Андерсон (отв. ред), и др. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 67–86.
193. Донік О. М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 16–41.

194. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Вадим Архипович Дядиченко. – К.: Наукова думка, 1959. – 532 с.
195. Е.С. [Сицинский Ю.] Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века / Юхим Сицинский // Киевская старина. – 1891. – №4. – С. 56–67.
196. Ефименко П. Шпитали в Малороссии / Петро Єфименко // Киевская старина. – 1883. – №4. – С. 709–727.
197. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
198. Жарких М. Україна 13 – 18 ст. [Електронний ресурс]: енциклопедичний бібліографічний довідник / Микола Жарких. – К.: б.в. 2007. – 1 електрон. опт. диск (DVD – R); 12 см. – Систем. вимоги: Windows95/98/ME/NT4/2000/XP. – Назва з контейнера.
199. Заботы о брачных союзах юношей духовного звания // Киевская старина. – 1888. – №4. – С. 1–10.
200. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна історична наука / Леонід Зашкільняк // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – С. 24–57.
201. Иванов П. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II / Пётр Иванов // Киевская старина. – 1891. – №5. – С. 288–297.
202. Ісаєвич Я.Д. Документальні матеріали самоврядування міст України як історичне джерело / Ярослав Дмитрович Ісаєвич // Українська республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1965. – Секція 2. – С. 135–148.
203. Історичний словник українського язика. Т.1 (А – Ж), зошит II (Г – Ж) / під. ред. Є. Тимченка. – Харків: УРЕ, 1932. – 947 с.

204. Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 г.г.) / Владимир Кабузан. – М.: ”Наука” – 1976. – 307с.
205. Кабузан В. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий) / Владимир Кабузан. – М.: „Наука” – 1971. – 191с.
206. Кабузан В. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років / Володимир Кабузан // Український історичний журнал. – 1960. – №6. – С. 161–164.
207. Каковский Ю. Игры молодежи в деревне Леоновке, киевского уезда / Ю. Каковский // Киевская старина. – 1892. – №6. – С. 445–451.
208. Каменский А. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века / Александр Каменский. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2006. – 403 с.
209. Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини) / Мирон Капраль. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – 440 с.
210. Карпачов А.М. Міста і містечки Білорусії в 2 пол.18 ст. / Афроїм Мойсейович Карпачов // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 76–79.
211. Кириллова Е.М. Ремесленные корпорации в ранне новое время / Е.М. Кириллова // Новая и новейшая история. – 2009. – №3. – С. 80–93.
212. Кісь Я. П. Джерела до демографії українського феодального міста: 16–18 ст. / Ярослав Павлович Кісь // Архіви України. – 1973. – № 2. – С. 24–27.
213. Кись Я.П. Население и социальная структура Львова в период феодализма / Ярослав Павлович Кись // Города феодальной России [сборник статей памяти Н. В. Устюгова / ред. Н. М. Дружинин и др.] – М.: «Наука», 1966, – С. 363–370.

214. Клименко П. Міста і територія на Україні за Гетьманщини 1654 – 1765 / Пилип Клименко // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7–8. – С. 1–36.
215. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. – Львів: ПАІС, 2008. – 406 с.
216. Ковальський І.С. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні / І. С. Ковальський // Український історичний журнал. – 1962. – №2. – С. 97–101.
217. Ковальський І.С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку / І.С. Ковальський // Український історичний журнал. – 1960. – №6. – С. 132–134.
218. Ковальський І.С. Селянсько-козацькі переходи в Переяславському полку в 60-х рр. 18 ст. / І.С. Ковальський // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К.: вид. АН УРСР, 1963. – С. 77 –89.
219. Ковальченко І. Д. Методы исторического исследования / Иван Дмитриевич Ковальченко. – М.: „Наука”, 1987. – 439 с.
220. Ковба І. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Пещанской сотни Пересловского полка по данным Румянцевской описи (1767 г.) / И. Ковба //Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. [под ред. Ф. Павловскаго, А. Мальцева, Л. Падалки] – Выпускъ 12. – Полтава, Электрическая типографія Г. И. Маркевича, 1915. – С. 41–77.
221. Когут З. Російський централізм і українська автономія, 1760 – 1830. [Електронний ресурс] / Зенон Когут. – К.: 1996. – Режим доступу:
<http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>
222. Компан Е. С. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. / Елена Станиславовна Компан, В. А. Маркина // Города феодальной России : сб. статей памяти Н. В. Устюгова. – М. : Наука, 1966. – С. 350–361.

223. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / Олена Станіславівна Компан. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1963. – 388 с.
224. Корзо М. Контроль за соблюдением норм сексуальной морали в польской деревне XVII – XVIII вв. / Маргарита Корзо // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 165–182.
225. Кошелева О. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени / Ольга Кошелева. – М.: ОГИ, 2004. – 486, [2] с.: ил., 4 л. ил. – (Нация и культура / Новые исследования)
226. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. / Микола Крикун //Україна модерна. – Львів, 2001. – № 6. – С. 25–46.
227. Круглова Т. А. Генеральная опись левобережной Украины 1765–1769 гг. как источник для изучения характера несемейного труда в городских хозяйствах: на материалах городов Стародубского полка / Татьяна Александровна Круглова // Проблемы истории СССР. – 1980. – Т. 11. – С. 73–89.
228. Круглова Т. А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765–1769 гг.) / Татьяна Александровна Круглова. — М. : Изд-во Московского университета, 1989. — 175 с.
229. Кулаковський В.М. Історіографія міст лівобережної України 18 ст. / Віталій Михайлович Кулаковський // Історіографічні дослідження на Україні. – 1972. – Т. 5. – С. 114–126.
230. Кулаковський В.М. Класове розшарування міського населення Лівобережної України у XVIII ст. / Віталій Михайлович Кулаковський // Український історичний журнал. – 1980. – №9. – С. 86–94

231. Кулаковський В.М. Міста лівобережної України та чисельність населення у них / Віталій Михайлович Кулаковський // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1981. – Т. 7. – С. 63–69.
232. Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. / Віталій Михайлович Кулаковський // Історія народного господарства та економічної думки української РСР (республіканський міжвідомчий збірник). – Вип. 14. – К.: „Наукова думка”, 1980. – С. 53–60.
233. Кулаковський В.М. Стаціонарна торгівля в містах Лівобережної України у XVIII ст. / Віталій Михайлович Кулаковський // Історія народного господарства та економічної думки української РСР (республіканський міжвідомчий збірник). – Вип. 13. – К.: „Наукова думка”, 1979. – С. 72–76.
234. Кулаковський В.М. Ярмарки і торги в містах Лівобережної України XVIII ст. / Віталій Михайлович Кулаковський // Історія народного господарства та економічної думки української РСР (республіканський міжвідомчий збірник). – Вип. 10. – К.: „Наукова думка”, 1976. – С. 48–55.
235. Л-ский. А. Судебная «инквизиция» в бывшей Гетманщине / Александр Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 195–198.
236. Лазаревський А. Обозрение Румянцевской описи / Александр Лазаревський. – Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. – т.1. – 138 с.
237. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 3. Прилуцкий полк / Александр Лазаревский // Киевская старина. – 1900. – №5. – С. 1–16, №6. – С. 17–32, №7/8. – С. 33–64, №10. – С. 65–96, №11. – С. 97–128, №12. – С. 129–160; 1901. – №1. – С. 167–176, №2. – С. 177–192, №3. – С. 193–208, №4. – С. 209–224, №5. – С. 225–240, №6. – С. 241–272, №7/8. – С. 273–304, №9. – С. 305–336, №10. – С. 337–368, №11. – С. 369–400, №12. – С. 401–426; Предисловие. – 1902. – №2. – С. I–XV; Указатель лиц. – 1902. – №2. – С. I–XV; Указатель мест. – 1902. – №2. – С. XVI; №3. – С. XVII–XXIII.

238. Лазаревский А. Сведения об украинских школах и госпиталях в XVIII веке / Александр Лазаревский // *Основа*. – 1862. – май, – С.82–89.
239. Лапин В.В. Постоянная повинность в России / В.В. Лапин // *Английская набережная*, 4: ежегодник С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. – СПб., 2000. – С.135-164.
240. Лаптин П.Ф. І.В.Луцицький про общину на Україні: до 125-річчя з дня народження / Петро Федорович Лаптин // *Український історичний журнал*. – 1970. – № 6. С. 127–130.
241. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / Питер Ласлетт // *Брачность, рождаемость, семья за три века: [сб. статей / под. ред. Вишневого А. Г., Кона И. С.]*. – М.: Статистика, 1979. – С.132–168.
242. Леві Дж. Про мікроісторію / Джованні Леві // *Нові перспективи історіописання* ; [пер. англ. Т. Портнова, А. Портнов / ред. П. Берк, Ю. Павленко] – К.: Ніка – Центр, 2004. – С. 122–148.
243. Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. / Орест Левицкий // *Киевская старина*. – 1901. – №2. – С. 180–216; №12. – С. 424–471.
244. Левицький О. По судах Гетьманщини / Орест Левицький // *Нариси народного життя Гетьманщини другої половини XVIII в.* — К. : Рух, 1931. — С. 191–199.
245. Лепенко Н.О. Генеральный опис 1765–1769 pp. – джерело для вивчення земельних мір лівобережної України / Н. О. Лепенко // *Український історичний журнал*. – 1983. – № 2. – С. 134–137.
246. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. / Марія Антонівна Литвиненко. – Харків: Вид. Харк. ун-ту, 1970. – 204 с.
247. Литвинова П. Как сажали в старину людей старых на лубок / Пелагея Литвинова // *Киевская старина*. – 1885. – №6. – С. 354–356.
248. Луцицкий И. Киев в 1766 году // И. Луцицкий // *Киевская старина*. – 1888. – №1. – С. 1–74.

249. Лучицкий И. Следы общественного землевладения в Левобережной Украине XVIII века (Посв. М. Ковалевскому) / Иван Лучицкий // Отечественные записки. – №11. – С. 91–116.
250. Лучицкий И. В. Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 г. / Иван Васильевич Лучицкий // Киевская старина. – 1884. – № 6. – С. 306–314.
251. Маздюк І. Гололівська сотня Переяславського полку за Румянцівською ревізією/ І. Маздюк // Студії науково-дослідної кафедри історії України. Вип.1. – К.:1929.
252. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій / Степан Макарчук – Львів: „Світ”, 1999. – 352 с.
253. Максимович Г. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т.1. / Георгий Максимович. – Нежин.: 1913. – 398 с.
254. Малинка А. Кобзарь Петро Гарасько и лирник Максим Прыщенко / А. Малинка // Киевская старина. – 1893. – №9. – С. 441–450.
255. Малинка А. Родыны и хрестыны / Александр Малинка // Киевская старина. – 1898. – №5. – С. 254–286.
256. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / Володимир Маслійчук // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 197–215.
257. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський музей приватної садиби, 2008. – 128 с.
258. Маслійчук В. Дитина на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. (до постави питання) / Володимир Маслійчук // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – т. 12. – Харків, 2006. – С. 11–32.
259. Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук // Соціум.

- Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 243–263.
260. Маслійчук В. Про „батьківство” і „материнство” на Лівобережній Україні другої половини XVIII с. / Володимир Маслійчук // Народна творчість та етнографія. – 2008. – №5. – С. 21–26.
261. Матях В. Аксіологічний аспект в дослідженні ментально-психологічного зрізу соціальної історії доби XVII – XVIII ст. / Валентина Матях // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 233–241.
262. Матях В. Сучасна українська новістика та перспективи нових пошуків / Валентина Матях // Український історичний журнал. – 2008. – №6. – С. 150–164.
263. Матяш І. Вагомий внесок в історіографію етнонаціональних досліджень [Електронний ресурс] / Ірина Матяш // Архіви України. – 2000. – № 4–6. – Режим доступу до журн.:
<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2000-4-6-04.php>
264. Медков В. М. Демографія: Учебное пособие [Электронный вариант] / В. И. Медков. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 448 с. – Режим доступу:
<http://socioworld.narod.ru/medkov/demogr.zip>
265. Миллер Д. Голштинские наборы в Малороссии / Д. Миллер // Киевская старина. – 1892. – №9. – С. 293–312.
266. Миллер Г. Ф. Сокращенное уведомление о Малой России (географическое описание) / Г. Ф. Миллер // ЧИОДР. — М., 1846. — Кн. 4 : Смесь. — С. 58–68.
267. Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии / В. Милорадович // Киевская старина. – 1899. – №9. – С. 380–381.
268. Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии / В. Милорадович // Киевская старина. – 1900. – №3. – С. 376–386.

269. Миронов Б. Н. Глоссарий историко-социологических терминов / Борис Николаевич Миронов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bmironov.spb.ru/prog.php?mn=7&lm=5&lc=nn>
270. Миронов Б. Историк и математика: (Математические методы в историческом исследовании) / Борис Миронов, Захарий Степанов. – Л.: Наука, 1975. – 184 с.
271. Миронов Б. Русский город в 1740 – 1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие / Борис Миронов. – Л.: Наука, 1990. – 272 с.
272. Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач.XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. / Борис Миронов. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2003. – Т. 1. – 548 с., 87 ил.
273. Михайлина П. В. Міста України в період феодалізму: до питання про становище міст в умовах іноземного поневолення в кін.16 – 1 пол.17 ст. / Павло Васильвич Михайлина. – Чернівці: 1971. – 117 с.
274. Мокляк В. Матеріали Рум'янцевського опису Малоросії 1764–1769 рр. по Полтавському полку / Володимир Мокляк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. праць / [ред. : Д. Я. Телегін, О. М. Титова, І. П. Бондаренко. – К. : Часи козацькі, 2003. – Вип. 12. – 256–261.
275. Молчановский Н. Бюджеты г. Киева в середине XVIII в. / Никандр Молчановский // Киевская старина. – 1898. – №1. – С. 64–98.
276. Муляр А. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII століть / Анатолій Муляр // Український історичний журнал. – 2002. – №2. – С. 94–101.
277. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2006. – 300 с.
278. Народонаселение. Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г.Г. Меликьян. Редколлегия: А.Я. Кваша, А.А. Ткаченко, Н.Н. Шаповалова, Д.К. Шелестов. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1994. – 640 с. ил.

279. Нос С. Фон [С. Нос] „Покрытка” / Степан Нос // Киевская старина. – 1882. – №8. – С. 427–429.
280. Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в 18 ст. / Л. Орленко // Україна. – 1914. – № 4. – С. 11–24.
281. Орловский П. К истории чумной эпидемии в Киеве 1770-1771 г.г. / Пётр Орловский // Киевская старина. – 1897. – №6. – С. 445–459.
282. Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / Е. С. Острась. – Донецьк: Вид-во Донецьк. нац. ун-ту, 2003. – 80 с.
283. Оспопрививаніе до Дженнера и лечение ртутью в старой Малоросии. // Киевская старина. – 1895. – №10. – С. 3–5.
284. П.К. [Драгоманов М.] Фатальная вдова / Михаил Драгоманов // Киевская старина. – 1888. – №12. – С. 459 – 477.
285. П.П. [?] «Парубоцьки громады» в г. Маяках, Херсон. губ. / П.П. // Киевская старина. – 1091. – №7–8. – С. 19–20.
286. П.П.П. [?] Ещё несколько слов о «парубоких громадах» (атаманствах) в г. Маяк, Херсон. губ. / П.П.П. // Киевская старина. – 1901. – №.12. – С. 156–158.
287. П-ко В. [Пархоменко В.] К истории материального положения малороссийскаго духовенства в 18 веке / Владимир Пархоменко // Киевская старина. – 1906. – №5/6. – С. 6–8.
288. Павленко С. Взаємодія гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII – XVIII ст. / Сергій Павленко // Сіверянський літопис. – 2006. – №5. – С. 33–34.
289. Падалка Л. В. Исторические материалы архива Полтавской казённой палаты / Лев Васильевич Падалка // Киевская старина. – 1885. – № 10. – С. 333–338.
290. Палли Х. Некоторые характеристики развития семьи в странах Западной Европы XVII – XIX веков (по материалам зарубежных исследований) / Хельдур Палли // Брачность, рождаемость, семья за три века: [Сборник

- статей под ред. Вишнеского А. Г., Кона И. С.]. – М.: Статистика, 1979, – С. 169–182.
291. Перковський А. Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. / Арнольд Перковський // Український історичний журнал. – 1966. – №2. – С. 106–109.
292. Перковский А. Л. Население Гетьманщины в 1723–1764 гг. / Арнольд Леонидович Перковский // Симпозиум по аграрной истории восточной Европы. – М., 1968. – Т.1. – С. 101–103.
293. Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII ст. (По материалам Румянцевской описи и церковной статистики) / Арнольд Перковский // Первый всесоюзный семинар по исторической демографии : тезисы. – Таллин: б. изд., 1974. – С. 50–55.
294. Перковський А.Л. Структура українського населення на південному Правобережжі в 2 п. 18 ст.: історико-географічний нарис / Арнольд Леонідович Перковський // Історичні джерела та їх використання. – 1966. – Т.2. – С. 149–162.
295. Перковський А. Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії лівобережної України 2 пол.18 ст. / Арнольд Леонідович Перковський // Демографічні дослідження. – 1975. – Т. 3. – С. 121–132.
296. Перковский А. Українське населення в 60–70-х роках XVIII ст. / Арнольд Перковський // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С. 107–111.
297. Петренко І. Духовні суди про незаконні шлюби православного населення Слов'янської і Херсонської та Катеринославської єпархій в останній чверті XVIII ст. / Ірина Петренко // Історична пам'ять. – 2008. – №2. – С. 119–127.
298. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. / Ірина Петренко. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. – 119 с.
299. Пинаевский Д. И. Народонаселение дореволюционной России: источники и методы работы с ними. Учебное пособие по спецкурсу [Электронный ресурс] / Д. И. Пинаевский. – Сыктывкар, Изд-во

- Сыктывкарского университета, 2003. – Режим доступа: <http://teacher.syktu.ru/09/liter/010.htm>
300. Пиренн А. Средневековые города Бельгии / Анри Пиренн; пер. с фр. под ред. Косминского Е.А. – СПб.: «Евразия», 2001 – 512 с.
301. Пискунов Ф. Словарь Живаго народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи / Фортунат Пискунов. – К.: тип. И. Федорова, 1882. – 314с.
302. Плохинский М. М. Иноземцы старой Малороссии. Ч.1.: Греки, цыгане, грузины / М. М. Плохинский. – М.: тип Г Лисснера и Д. Собко, 1905. – 235 с.
303. Пляшко Л.А. Генеральний опис лівобережної України (1765 - 1769 рр.) як джерело для вивчення історії забудови та планування міст / Людмила Андріївна Пляшко // Архіви України. –1971. – С. 90–92.
304. Пляшко Л. Подорож до міста XVIII ст. / Людмила Пляшко – К.: Наукова думка, 1980. – 152 с.
305. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX століття / Тетяна Портнова. – Дніпропетровськ: Інновація, 2008.
306. Посохова Л. Вчителювання студентів православних колегіумів України XVIII ст. у родинах козацької старшини. / Л. Посохова. // Київська старовина. – 2008. – №5. – С. 3–18.
307. Потульницький В. А. Українська історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С. 3–20.
308. Пришляк В. Торгівці Гетьманщини у першій половині XVIII століття / Володимир Пришляк // Київська старовина. — К., 2001. —№ 6. — С. 66–73.
309. Прокопенко С. А. Испания Габсбургов глазами демографов / Сергей Прокопенко // Новая и новейшая история. – 2007. – №6. – С. 37–50.
310. Прокоп'юк О. „Учреждение о конной почте в Малой России...” (до історії функціонування київської духовної консисторії у XVIII ст.) / Оксана Прокоп'юк // Київська старовина. – 2007. – №4. – С.127–139.

311. Прусс И. Личное время / Ирина Прусс// Знание – Сила. – 2007. – №8. – С.101.
312. Прусс И. Времена / Ирина Прусс // Знание – Сила. – 2007. – №8. – С. 27.
313. Прыжов И. Нищие на Святой Руси. Материалы для истории общественного и народного быта в России / Иван Прыжов – М.: тип. М. И. Смирновой, 1862. – 141 с.
314. Пыляев М. Старое житье. Очерки и рассказы о бывших в прошедшее время обрядах и порядках в устройстве домашней и общественной жизни / М. Пыляев – Смоленск: Русич, 2006 – 464 с.
315. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології / Наталя Пуряєва. – Львів: Свічадо, 2001. – 160 с.
316. Путро О. Генеральний опис 1765—1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. / Олексій Путро // Український історичний журнал. – 1982. – №7. – С. 143–147.
317. Путро О. І. Деякі питання соціально-економічної та політичної історії лівобережної України 2 пол.18 ст. / Олексій Іванович Путро // Український історичний журнал. – 1985. – № 7. – С. 71–77.
318. Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII ст. / Алексей Иванович Путро. – К. : Вища школа, 1988. – 142 с.
319. Путро О.І. Нові архівні джерела про економіку і населення Києва 2 пол.18 ст. / Олексій Іванович Путро // 2-га Українська республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С. 149–151.
320. Путро О.І. Соціально-економічний розвиток Ніжина в 2 пол.18 ст. / Олексій Іванович Путро // Українська республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984. – С. 67–68.
321. Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. Реєнт // Український історичний журнал. – 1993. – №3. – С. 3–22.

322. Романова О. Народне розуміння християнської „праведності” та „гріховності” (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) / Оксана Романова // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – С.456–476.
323. Романова О. Сповідальні книги київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / Оксана Романова // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С. 122–148.
324. Романовский В.А. Хозяйство монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767 г. / В. А. Романовский // Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира. – К., 1914. – С. 81–98.
325. Русско-украинский словарь. Т.3: Про – Я. [ред. С. И. Головащук, Л. А. Корбчинская, Н. Н. Пилинский]. – К.: „Наукова думка”, – 1969. – 734 с.
326. С.Ц. [Лебединцев П.] Второбрачие Южно-Русских священников и его исторические прецеденты / Петро Лебединцев // Киевская старина. – 1883. – №2. – С. 429–444.
327. Савельева И. М. История в пространстве социальных наук / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // Новая и новейшая история. – 2007. – №6. – С. 3–15.
328. Савинов А. Ох, горе мне, грешному! Повседневная жизнь в «покаянных текстах» XVI – XVII века / А. Савинов // Знание – Сила. – 2008. – №7. – С. 111–116.
329. Сакало О. Динаміка змін структури сім'ї на території Гетьманщини в другій половині XVIII століття (на прикладі села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку) / Олександр Сакало // Історична пам'ять. Наук. збірник. – Полтава: АСМІ. – 2007. – №1. – С. 108–117.
330. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села

- Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) / Олександр Сакало // Краєзнавство. – 2008. – №1–4. – С. 168–174.
331. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини в другій половині XVIII століття: типологія і структура (на прикладі сіл Яблунівської сотні Лубенського полку) / Олександр Сакало // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Том 16. – Київ, 2008. – С. 17–40.
332. Сакало О. Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації / Олександр Сакало // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів : Логос, 2007. – Кн. 1. – С. 781–785.
333. Сакало О. Структура сім'ї на території Гетьманщини середини XVIII століття (на прикладі села Карпилівка Яблунівської сотні Лубенського полку) / Олександр Сакало // Історичні записки: Зб. наук. праць. Вип. 18. – Луганськ, 2008. – С. 177–187.
334. Сакало О. Типологія домогосподарств села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку в другій половині XVIII століття / Олександр Сакало // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 61-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна. 25 квітня 2008 р.). – Харків: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 254–255.
335. Сакало О. Типологія домогосподарств селян Лівобережжя в другій половині XVIII ст.: на прикладі села Нехристівки Курінської сотні Лубенського полку / Олександр Сакало // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 211–213.
336. Сакало О. Типологія та структура домогосподарства сільського духовенства Гетьманщини другої половини XVIII століття / Олександр Сакало // Історія релігій в Україні. Наук. щорічник 2008 рік. – Львів: Логос, 2008. – Кн.1. – С. 501–505.

337. Сердюк І. Баба-повитуха в населенні ранньомодерного міста (за даними статистичних джерел) / Ігор Сердюк // Краєзнавство. – 2009. – №3–4. – С. 214–220.
338. Сердюк І. „Без заплаты, на харчах и одежи хозяйских”: діти в населенні Лівобережного українського лівобережного міста XVIII ст. / Ігор Сердюк // Краєзнавство. – 2009. – №1–2. – С. 196–204.
339. Сердюк І. Вдівці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) / Ігор Сердюк // Краєзнавство. – 2008. – №1–4. – С. 175–181.
340. Сердюк І. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр.. XVIII ст. (за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.) / Ігор Сердюк // Український селянин: [зб. наук. праць / ред. А.Г. Морозов]. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 213 – 215.
341. Сердюк І. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії / Ігор Сердюк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т.19. (у 2-х кн.). Тематичний випуск: „Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. Книга І. – К, 2009. – С.407–416.
342. Сердюк І. Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. / Ігор Сердюк // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. Вип. 17. Київ–Хмельницький, 2008. – С. 79–100.
343. Сердюк І. Демографічні характеристики міського духовенства за даними Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 р.р. / Ігор Сердюк // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: „Логос”, 2009. – Кн.1 – С. 586–593.

344. Сердюк І. Джерела для вивчення демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини 18 століття / Ігор Сердюк // Матеріали за 3-а міжнародна научна практична конференція, „Наука и образование без граница”, - 2007. Том 12. История. София. „Бял ГРАД-БГ” ООД, 2007 – С. 17–21.
345. Сердюк І. Населення міських шпиталів Лівобережної України у другій половині XVIII століття (історико-демографічний аналіз) / Ігор Сердюк // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга 1. Львів, „Логос”, 2008. – С. 510–518.
346. Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії / Ігор Сердюк // Вісник Черкаського університету. Сер. „Історичні науки”. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2008. – Вип. 133 – 134. – С. 55–62.
347. Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини / Ігор Сердюк // Історична пам'ять. – 2008. – №3. – С. 144–152.
348. Сердюк І. Сприймання власного віку міщанами Ніжина у другій половині XVIII ст. / Ігор Сердюк // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 61-ї Міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 25 квітня 2008р.). – Харків: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 262–263.
349. Сердюк І. Статеві-вікова структура грецького населення Ніжина (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.) / Ігор Сердюк // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. конф., 10-11 квіт. 2009 р., Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса : ВМВ, 2009. – С.291–297.
350. Сердюк І. Структура населення міста Переяслава за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. (історико-демографічний аналіз) / Ігор Сердюк // Київська старовина. – 2008. – №6. – С. 3–21.

351. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. Т.2 / [ред.-упоряд. Л. Л Чумацька, І. М. Керницький]. – К.: Наукова думка, 1978. – 591 с.
352. Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? „Поклони” та „наклади” в українських судах першої чверті XVIII століття / Олексій Сокирко // // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип.7. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С.195-209.
353. Соловій О. До історії української живописі на поч.18 ст. / О. Соловій // Україна. – 1917. – № 1–2. – С. 100–115.
354. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) / Наталя Старченко // Київська старовина. – 2000. – № 6, 2001. – № 1–4.
355. Стеценко С.Г. Демографічна статистика: Підручник. / С. Г. Стеценко. – К.: Вища шк., 2005. – 451 с.
356. Сторожевский Н. Нежинские греки / Н. Сторожевский. – К.: В Университетской Типографии, 1863. – 32 с.
357. Стороженко Н. К истории нежинскихъ грековъ. / Николай Стороженко // Киевская старина. – 1890. – №.6. – С. 540–544.
358. Студінський В. Папірні Чернігівщини у XVII – першій половині XIX століття / Володимир Студінський // Сіверянський літопис. – 2002. – №2. – С.52–55.
359. Сулима М.М. Гріхи розмаїтї: епитимійні справи XVII – XVIII ст. / Микола Сулима. – К.: Фенікс, 2005. – 256 с.
360. Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М. Красикова. – Харків: «АТОС», 2008. – 558 с.; 30 с.іл.
361. Сумцов Н. Культурные переживания / Николай Сумцов // Киевская старина. – 1889. – №3. – С. 665–684, №10. – С. 18–50; №11. – С. 281–327.

362. Сумцов Н. О народных воззрениях на новорожденного ребенка / Николай Сумцов // Журнал министерства народного просвещения. – 1880. – №11. – С. 68–94.
363. Сумцовъ Н. Шпиталь в м. Боромле / Николай Сумцов // Киевская старина. – 1883. – №9/10. – С. 309–312.
364. Таран Л. В. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії) / Л. В. Таран// Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С. 185–197.
365. Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С. 85–92
366. Таранушенко С. А. Урядові будівлі на Гетьманщині ХVІІІ століття / Степан Андрійович Таранушенко // Український історичний журнал. — К., 1971. — № 2. — С. 103–107.
367. Теличенко И. Скорбный лист Малороссийской коллегии / Иван Теличенко // Киевская старина. – 1889. – №2. – С. 445–458.
368. Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии / Иван Теличенко// Киевская старина. – 1891. – №1. – С. 73–97.
369. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.) / Наталья Терентьева. – К.: Аквилон-пресс, 1999. – 352 с.
370. Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине ХVІІІ в. / Владимир Тимофеев. – К.: Наукова думка, 1984. – 218 с.
371. Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського Полку за Рум'янцівською ревізією: (Студії з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я) / Микола Ткаченко. – К.: друкарня УАН, 1926. – 66 с.
372. Ткаченко М. Наукове розроблення Рум'янцевської ревізії / Микола Ткаченко // Україна. – 1924. – № 3. – С. 39–52.

373. Ткаченко М. Остер в XVII – XVIII в.в. (за Румянцівською ревізією та іншими матеріалами) / Микола Ткаченко // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн. VI – К.: 1925. – С. 151–207.
374. Тхор В.І. Про стан вивчення історії міст України 17–18 ст. / Василь Іванович Тхор // Український історичний журнал. – 1974. – № 8. – С. 138–145.
375. Урланис Б. Рост населения в Европе (опыт исчисления) / Борис Урланис. – М.: Огиз – Госполитиздат, 1941. – 436 с.
376. Уоллер М. Лондон. 1700 год / Морин Уоллер ; [пер. с англ. М. В. Пановой, Т. П. Церр]. – Смоленск: Русич, 2003. – 384с.
377. Филимонов Е.С. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда: 1767 г. / Е. С. Филимонов // Вятка: 1888. – 32 с.
378. Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе / Джон Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века: [Сборник статей под ред. Вишнеского А. Г., Кона И. С.]. – М.: Статистика, 1979, – С. 14–70.
379. Цатурова М. Русское семейное право XVI–XVIII в.в. / М. Цатурова. – М.: Юрид. лит, 1991. – 112 с.
380. Цимбал Т.Н. Адміністративно-територіальний устрій лівобережної України 50-х рр. 18 ст.: каталог населених пунктів за матеріалами архівних податкових реєстрів / Н.Т. Цимбал, В.В. Страшко. – К.: 1990. – 217 с.
381. Чернухін Є. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела / Євген Чернухін. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 98 с.
382. Чорномаз Б. Д. Методологія історії і проблеми українського варіанту її розвитку та вдосконалення / Б. Д. Чорномаз // Вісник Черкаського університету. Серія „Історичні науки”. Випуск 133 – 134. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2008. – С. 7–12.

383. Шамрай Г. До історії лівобережних міст у половині 18 ст. / Ганна Шамрай // Історично-географічний збірник ВУАН. – 1928. – Т. 2. – С. 159–168.
384. Шамрай С. Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р. (по Румянцевському опису) / Сергій Шамрай // Записки Українського наукового товариства в Києві (тепер історичної секції ВУАН) : Науковий збірник за рік 1924 / [ред. М. Грушевський]. — К. : Державне видавництво України, 1925. —Т. XIX. — С. 88–159.
385. Шамрай Г. З прилуцького ратушного життя 18 ст. / Ганна Шамрай // Історично-географічний збірник ВУАН. – 1929. – Т. 3. – С. 149–157.
386. Шамрай С. Місто Баришпіль у XVIII ст. / Сергій Шамрай // Історично-географічний збірник ВУАН. – Т.2. – К.:1928. – С. 35–85.
387. Шамрай С. М. Васильків: IX – XVIII ст. / Сергій Шамрай // Історично-географічний збірник ВУАН. – Т.3. – К.:1929. – С.33–127.
388. Шамрай С. Містечко Трипілля на Київщині / Сергій Шамрай // Історично-географічний збірник ВУАН. – Т.4. – К.:1931. – С.9–28.
389. Шашков С. С. История русской женщины. Издание второе исправленное и дополненное / С. С. Шашков. – С-Пб: Тип. А. С. Суворина, 1879. – 352 с.
390. Шелестов Д.К. Историческая демография: учебное пособие для вузов по специальности „История” / Д. К. Шелестов. – М.: Высш. шк., 1987. – 288 с.
391. Швидько А.К. Анализ публикаций источников по истории греческой нежинской колонии. / Анна Кириловна Швидько // Исследования по археологии и источниковедению отечественной истории 16–20 вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 64–75.
392. Швидько Г.К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини XVII – XVIII століть. [Електронний ресурс] / Ганна Кирилівна Швидько. – Режим доступу:
http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/svidko_akty.htm
393. Швидько Г. Діловодні акти як джерело до історії міст Гетьманщини / Ганна Кирилівна Швидько // Осягнення історії. – Острог, 1999. – С. 533–541.

394. Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII - середина XVIII вв.) / Анна Кириловна Швидько. — Дніпропетровськ : Промінь, 1986. — 84 с.
395. Швидько А. К. Материалы по истории городов левобережной Украины 2 пол.17–18 вв. в рукописном отделе ЦНБ АН УССР. / Анна Кириловна Швидько // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1983. – С. 78–81.
396. Швидько Г. К. Наукова цінність джерел економічно-статистичного характеру: на прикладі ревізських книг. / Галина Кирилівна Швидько // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 1988. – С. 89–91.
397. Швидько А. К. Отечественная историография социальных отношений и классовой борьбы в городах левобережной Украины во 2 пол.17–сер.18 вв. / Анна Кириловна Швидько // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1984. – С. 49–56.
398. Швидько А. К. Проблемы социально-экономического развития феодальных городов Украины в украинской советской историографии / Анна Кириловна Швидько // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Т. 2. – С. 51–66.
399. Швидько А. К. Прогрессивное значение воссоединения Украины с Россией для развития городов Левобережья: 2 пол. 17 – 1 чв. 18 вв. / Анна Кириловна Швидько // Историческое значение воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск: Промінь, 1979. – С. 117–122.
400. Швидько Г. К. Репрезентативність джерел до історії міст Гетьманщини: 2 пол. 17–18 ст. / Ганна Кирилівна Швидько // Міжнародний конгрес українців (4-й). – К., 1999. – Сер. Історія. – Т.1. – С. 213–218.
401. Швидько А. К. Советская историография о роли городов в укреплении русско-украинских связей в 16 – сер.17 ст. / Анна Кириловна Швидько //

- Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – Т. 7. – С. 63–70.
402. Швидько А.К. Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины 15–18 вв. / А.К. Швидько // Вопросы германской истории и историографии. – 1975. – Т. 3. – С. 126–136.
403. Швидько А. К. Советская историография 50-70-х гг. о социальной борьбе в городах Украины 16–18 вв. / Анна Кириловна Швидько // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Днепропетровск, 1975. – Т. 2. – С. 90–108.
404. Швидько А. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI – XVIII вв. / Анна Швидько. – Днепропетровск, 1979. – 79 с.
405. Швидько А. К. Социальные отношения и классовая борьба в городах левобережной Украины во 2 пол.17–сер.18 вв. / Анна Кириловна Швидько. – Днепропетровск: и-во ДУ, 1984. – 91 с.
406. Швидько А. К. Типология городов левобережной Украины 2 пол.17–18 вв. / Анна Кириловна Швидько // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – Днепропетровск, 1989. – С. 106–115.
407. Швидько Г. К. Універсали гетьманів, як історичне джерело з історії українських міст / Ганна Кирилівна Швидько // Дніпропетровський історико-археографічний збірник : зб. наук. праць. — Дніпропетровськ: Промінь, 1997. — Вип. 1. — С. 169-175.
408. Щербак В. О. Економічне становище Києва у 18 ст. / Віталій Олексійович Щербак // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 53–60.
409. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. –К.: Критика, 2007. – 375 с.
410. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII с. / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
411. Як-скій И. [Яковский И.] Из прошлого полтавской епархии. / Иван Яковский // Киевская старина. – 1898. – №5. – С. 39–45.

412. Ястребов В. Новыя данныя о союзах неженатой молодежи на юге России / В. Ястребов // Киевская старина. – 1896. – №.10. – С. 110–128.
413. Ястребов В. Обрядовое пострижение детей / Владимир Ястребов // Киевская старина. – 1895. – №.10. – С. 1–2.
414. Ясь О. В. Два образи Старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглобліна / Олексій Васильович Ясь // Український історичний журнал. – 2009. – №3. – С. 67–92.
415. Berry H. Childless men in early modern England / Helen Berry, Elizabeth Foyster // The Family in Early Modern England [Edited by H. Berry, E. Foyster]. – Cambridge: University Press, 2007. – P. 158–183.
416. Coale A.J. Age Patterns of Marriage / A.J. Coale // Population Studies, Vol. 25, No. 2 (Tul., 1971). – P. 193–214.
417. Daszkiewicz-Ordyłowska D. Rodzina w parafii Toszeckiej w latach 1789 – 1877 / Danuta Daszkiewicz-Ordyłowska // Śląskie studia demograficzne. – tom 5. Rodzina. [pod redakcją Zbigniewa Kwaśnego]. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. – S. 75–109.
418. Daszkiewicz-Ordyłowska D. Śluby w parafii Toszeckiej w latach 1789 – 1877 / Danuta Daszkiewicz-Ordyłowska // Śląskie studia demograficzne. Śluby [pod redakcją Zbigniewa Kwaśnego]. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 47–68.
419. Geremek B. Ludzie marginesu w średniowiecznym Paryżu: XIV–XV wiek / Bronisław Geremek. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, zakład narodowy imienia Ossolińskich, wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1971. – 324 s.
420. Górny K. Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. / Kazimierz Górny // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. – Toruń, 1977. – Historia. XI. – S. 71–97.
421. Hajnal J. The Estimation of total Family Size of Occupation Croups from the Distribution of Births by Order and Duration of Marriage / J. Hajnal // Population Studies, Vol. 2, No. 3 (Dec., 1949). – P. 305–317.

422. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej / Cezary Kukło. – Warszawa: DiG, 2009. – 532 s.
423. Kwapulińska P. Śluby w parafii Kochłowskiej w XIX wieku / Pelagia Kwapulińska // Śląskie studia demograficzne. Śluby [pod redakcją Zbigniewa Kwaśnego]. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 69–110.
424. Laslett P. Size and Structure of the Household in England Over Three Centuries / P. Laslett // Population Studies, Vol. 23, No. 2 (Tul., 1969). – P. 199–223.
425. Motylewicz J. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku / Jerzy Motylewicz. – Przemyśl – Rzeszów, 1993. – 320 s.
426. Palli H. Traditional reproduction of the population in Estonia in the 17th and 18th centuries / Heldur Palli. – Tallinn, 2004. – 120 p.
427. Pruchal D. Dzieci nieślubne w Lublinie w latach 1612 – 1638 (w świetle ksiąg chrztów parafii p.w. Michała Archanioła) / Dariusz Pruchal // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV – XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze / pod red. C. Kukli. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 295–315.
428. Spychała J. Rodzina w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766 – 1870 / Jerszy Spychała // Śląskie studia demograficzne. – tom 5. Rodzina. [pod redakcją Zbigniewa Kwaśnego]. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2001. – S. 7–74.
429. Spychała J. Śluby w parafii Strzelce Opolskie w latach 1766–1870 / Jerszy Spychała // Śląskie studia demograficzne. Śluby [pod redakcją Z. Kwaśnego]. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – S. 7–45.
430. Walker G. Keeping it in the family: Crime and the early modern household / Garthine Walker // The Family in Early Modern England [Edited by H. Berry, E. Foyster]. – Cambridge: University Press, 2007. – P. 67–95.

431. Warszawa w latach 1526 – 1795 / [Bogucka M., Kwiatkowska M., Kwiatkowski M., i in.]; pod red. S. Kieniewicz. – Warszawa: „Państwowe wydawnictwo naukowe”, 1984. – 672 s.

Автореферати дисертацій:

432. Акользина М. К. Изменение социальной структуры населения среднего русского уездного города в первой половине XIX века (по материалам Моршанска Тамбовской губернии) [Электронный ресурс]: автореф. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук / М. К. Акользина. – Тамбов: 2002. – Режим доступа: <http://www.kraeved.ru/tambovdem/abstracts.php>
433. Гамбург Л.С. Судові реформи в лівобережній Україні (Гетьманщині) 18 ст.: автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук / Л. С. Гамбург. – Харків, 2000. – 20 с.
434. Гошко Т.Д. Магдебурзьке право центрально-східної Європи 13–18 ст. в українській та польській історіографії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Тетяна Дмитрівна Гошко. – Львів, 1999 р. – 19 с.
435. Доманова Г. С. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрями діяльності (друга половина XVII – XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „історія України” / Ганна Сергіївна Доманова. – Чернігів, – 2007. – 20 с.
436. Ковальский И.С. Генеральная опись 1765–1769 гг. как источник для изучения социально-экономической истории левобережной Украины: по документам и материалам Переяславского полка.: автореф. дис. на соиск. научн. степ. канд. ист. наук / И. С. Ковальский. – К., 1966. – 21 с.
437. Круглова Т. Генеральная опись Левобережной Украины 1765 – 1769 гг. как источник по истории городов (на примере материалов Стародубского полка): автореф. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук / Татьяна Круглова. – М.:1982. – 25с.

438. Путро А.И. Социально-экономическое и политическое развитие Левобережной Украины во 2 пол. 18 в.: автореф. дис. на соиск. научн. степени д. и. н. / Алексей Иванович Путро. – К., 1990. – 34 с.
439. Романова О. Сповідь у житті православних мирян Лівобережної України (30–70-і рр. XVIII с.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 „історія України” / Оксана Романова. – К.: 2009. – 20 с.
440. Стецюк Б. Р. Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини: автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. філол. наук / Б. Р. Стецюк. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
441. Швидько А.К. Советская историография социально-экономического развития городов Украины в 16–18 вв.: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук / Анна Кирилловна Швидько. – К., 1979. – 21 с.

Дисертації:

442. Коваленко О. В. Полтава XVII-XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний ун- т "Києво-Могилянська академія" / Оксана Валентинівна Коваленко. — К., 2009. — 278 арк.